

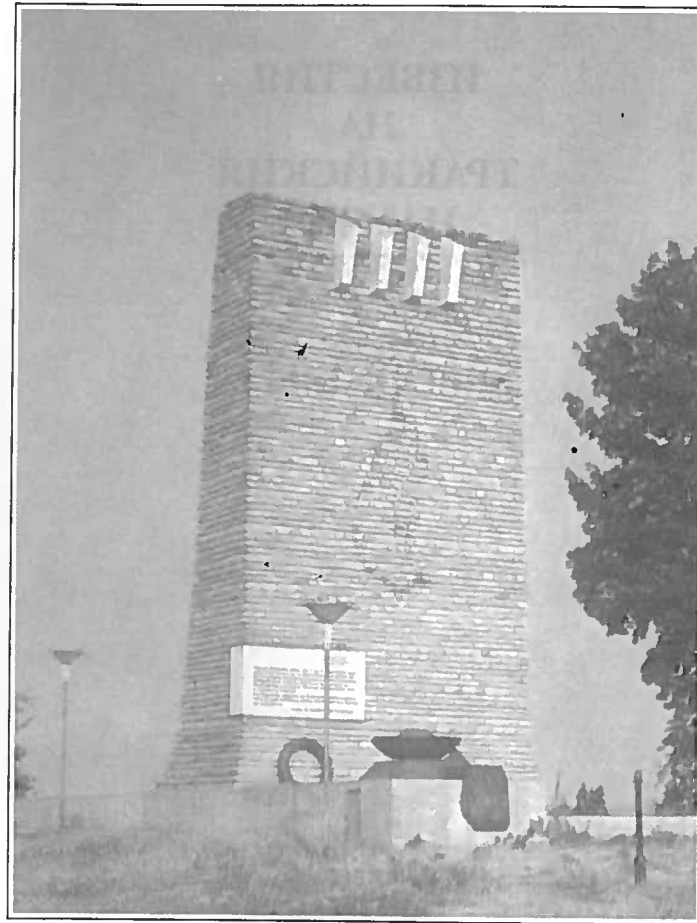
СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ

КНИГА ЧЕТВЪРТА

ПОСВЕЩАВА СЕ
НА 100-ГОДИШНИНАТА
ОТ
ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО
ВЪСТАНИЕ В ТРАКИЯ

*Паметникът на Петрова нива
край с. Стоилово, Малкотърновско*

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

КНИГА ЧЕТВЪРТА

СОФИЯ • 2003
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „МАРИН ДРИНОВ“

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р Иван Филчев — главен редактор
Доц. д-р Ангел Капсзов — зам. гл. редактор
Д-р Вана Стоянова — секретар
Проф. д-р Георги Хаджиев, н.с. Стефан Шивачев,
Доц. д-р Христо Ганев, доц. д-р Цонка Каснакова-Иванова

© Съюз на тракийските дружества в България, Тракийски научен институт, 2003
© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2003

СТУДИИ И СТАТИИ

ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ: ВРЪХ В ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА БЪЛГАРИТЕ

Ст.н.с. I ст. д.и.н. ГЕОРГИ МАРКОВ

В планината на Българската свобода се извисяват множество върхове и в буквалния, и в преносния смисъл. От Шипка до Ножа* и от Априлското въстание през 1876 г. до Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. разстоянията в пространството и времето се съизмерват от историята със събития и герои, които са врязани дълбоко в народната памет. Разбира се, върховете заради това се издигат високо, защото между тях зеят и пропасти, но и те са неразривна част от родната изстрадана история, от която също не можем да се откажем.

Народите в Югоизточна Европа не са в състояние сами да отхвърлят властта на Османската империя, разпростряла се на три континента. Те обаче не чакат да бъдат освободени, а дават причините за намеса на меродавните за Източния въпрос велики сили, всяка от тях със собствените великодържавни интереси. Всъщност съществуването на обречената империя продължава не толкова заради нейната залязваща мощ, колкото поради противоречията в съперничеството за разделянето на „османското наследство“. Свободата трябва първо да се заслужи, а после и да се извоюва.

Априлското въстание от 1876 г. задълбочава Източната криза и предизвиква поредната, но този път Освободителна и за българите Руско-турска война през 1877—1878 г.¹ Българите са освободени, но не и обединени в една държава, защото попадат във водовъртежа на „Голямата политика“. Макар и под чужда власт, те живеят заедно в

* Врѣх Ножа е в Бабуна планина, Вардарска Македония. Там през юли 1907 г. чети на ВМОРО водят сражения с трихилядна турска войска.

една империя, а освободени са разпокъсани. Санстефанска България е нарязана на 5 части от Берлинския конгрес, но Свети Стефанският национален идеал остава, макар за някои да е блян, а за други постижима върховна цел.

По силата на Берлинския договор Македония и Одринска Тракия са върнати в пределите на Османската империя, като член 23-ти и предвижданите от него коренни реформи се превръщат в спасителен мост към вкусената за кратко свобода. Първият етап на националното обединение на българите се извършва успешно чрез Съединението на Княжество България и автономната област Източна Румелия и последвалата защита във войната срещу Сърбия през 1885 г.² Следващият етап е по-сложен и рискован, защото Македония и Одринска Тракия са части от империята, а всяко самостоятелно посягане към „османското наследство“ в Югоизтока означава Княжество България да бъде нападната от другите балкански държави. „Европейският концерт“ е еднозвучен за статуквото на Балканите, поне докато не бъде постигнато споразумение по дележа на наследството на „Болния човек на Босфора“, поддържан изкуствено до назряването на условията за окончателното решаване на Източния въпрос³.

Като призната институция Българската екзархия осигурява необходимата приемственост в развитието на църковното и просветното дело, подкрепяна енергично от българската държава. Революционното движение се организира чрез образуването на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (1893) и на Върховния Македоно-Одрински комитет (1895), които въпреки тактическите различия имат обща стратегическа цел — освобождението на българите от Македония и Одринска Тракия. Дамян Груев свидетелства, че основаването на Вътрешната организация е „по образец на революционната организация в България преди Освобождението“: „Да действаме по примера на Ботев, Левски, Бенковски и пр. Бяхме изучили тая организация. Записките на Захарий Стоянов, например, бяха ни повлияли и изобщо дотогавашната българска революционна книжнина... Така беше изработен тоя Устав (на Вътрешната организация — б. а., Г. М.), по образца на устава на Революционната организация в България преди Освобождението.“⁴ Макар и в по-различни условия за борба срещу властта на султана, натрупаният с десетилетията опит заляга в темелите на новото освободително движение, чиито дейци се чувстват като наследници и продължители на великото дело на националните герои.

В течение на 10 години революционерите изграждат комитетска мрежа в Македония и Одринска Тракия, въоръжават и обучават „покръстените“ в делото, а четите извършват нападения срещу

представителите на чуждата власт. „Свободна България“ се явява основната и естествена база за поддържане, снабдяване и подслон на българите в съседната империя. В освободителното движение се включват не само българите от Македония и Одринска Тракия, но и такива от пределите на Княжество България. Общата национална кауза изисква обединяване на усилията на всички родолюбци от двете страни на Странджа, Родопите, Рила и Осоговската планина.

Разногласията между Вътрешната организация и Върховния комитет се пораждат както поради тактически различия, така и заради междуличностни отношения. Вредите от разпиляването на силите са дългосрочни, а хабенето на национална енергия удължава пътя към Освобождението. Гоце Делчев го казва най-вярно и точно в писмото до Никола Малешевски от 5 януари 1899 г.: „Действително жалко е, но що можем да правим, когато си сме българи и всички страдаме от една обща болест! Ако тая болест не съществуваше в нашите прадеди, от които е наследство и в нас, нямаше да попаднат под грозния скипър на турските султани... Пък имаме заето и нещо от гръцките болести, а именно — колко глави, толкоз капитани. Пустата му слава! Всеки иска да блесне, па не знае фалша и на тоя блясък.“⁵

Освободителните борби в своя естествен ход се стремят към вдигане на „повсеместно стратегическо“ въстание, което не може да се отлага безкрайно, за да не бъдат обезсмислени всекидневно даваните жертви. Илинден се оказва „Денят Х“, който може да носи и друго име, но е неизбежен. Съдбовният въпрос е не „дали“, а „кога“? Вътрешните и международните условия се явяват определящи, но наред с тях съществува и важният фактор „дух на населението“, който не бива да се пренебрегва.

През 1876 г. българите не си въобразяват, че ще съборят с черешови топчета Османската империя, но улучват с тях благоприятен етап от изострянето на Източния въпрос. Г. Делчев не е сигурен през 1903 г., че „пожарищата и касапниците“ ще могат да предизвикат намесата на Великите сили. Той предпочита да се извършват чести нападения чрез чети и атентати, но „всякога далече от българското население, което не трябва да излагаме на турски преследвания и жестокости“: „Българите в Македония носят почти сами върху гърба си товара на революцията — и те са нужни, за да се продължи борбата ни, докато постигнем крайната си цел.“ Разклащането на „варварското статукво“ трябва да застави „Европейския концерт“ да го промени с оглед „една по-човешка наредба“: „Разбира се, друго е, ако бихме имали една нова гръцко-турска или някоя сръбско-турска, или най-после българо-турска война — обаче лошо бихме

отплатили на България за многобройните нейни жертви подир нас, ако искаме да я вкараме боса в огъня.“⁶

Върховният комитет вдига през есента на 1902 г. Горноджумайското въстание, чието жестоко потушаване прави обстановката в Македония и Одринска Тракия нетърпима и ускорява началото на следващото по-голямо въстание. В случая не става дума толкова за „обявяване“, колкото за „избухване“ на въстанието, което вече е в „дневния ред“ на българската национална революция. Убийствата на беззащитните „поданици на султана“, грабежите и опожаряването на къщи, както и издевателствата и униженията се превръщат в мрачно всекидневие, а „пъдарските реформи“ или се прилагат частично, или изобщо не се изпълняват⁷.

Великите сили обаче не възнамеряват да поставят Източния въпрос „отново на дневен ред“, защото изчакват с „раздробяването“ на Османската империя. Те се произнасят „да се запази мирът на Балканите“ и препоръчват „възстановяването на реда под властта на султана“. На 13 декември 1902 г. в София се появява лично руският външен министър граф В. М. Ламздорф, посрещнат възторжено от представители на бежанците с надеждата, че „Освободителката“ е „морално задължена“ да закриля българите в Македония и Одринска Тракия. Русия е заета с противоборството си срещу Япония в Далечния изток и настоява да се предпочетат реформите пред оръжието⁸. Българското правителство разтуря Върховния комитет, но Вътрешната организация е извън неговата власт или поне то не желае да ѝ отреже „каналите“ към основната база на освободителното движение.

„Вътрешното състояние“, а не външни въздействия увреждат авторитета на ЦК на ВМОРО и на другите местни ръководители, чието становище „да не се бърза“ се смята за проява на „слабост“: „Събитията бързаха, станаха по-силни от личностите и групите“. Свиканият в Българската солунска гимназия конгрес на Вътрешната организация (2—4 януари 1903 г.) разисква въпроса за вдигане на въстание. Г. Делчев и Д. Груев не могат да участват в съдебноосните заседания. Като се има предвид, че никое въстание не е напълно подготвено, мнозинството от делегатите се изказват за „повсеместно стратегическо“ въстание през пролетта на 1903 г. и в 6-те революционни окръзи, макар и да са на различна степен на готовност⁹.

Председателят на ЦК Иван Гарванов изтъква необходимостта от сътрудничество с Върховния комитет и споделя вярата, че Княжество България не ще остане равнодушно към борбата на сънародниците. Според Анастас Лозанчев, делегат от Битолския революци-

онен окръг, създадените условия „налагат да се направи въстание, защото и без него цялата досегашна борба ще рухне, ще се разнебити, всичко ще изчезне, без да даде своя жив образ, за което 10 години се води нелегална борба“¹⁰. Отлагането на въстанието заплашва да доведе дори до нещо по-лошо от неговото смазване. Броените месеци не достигат, за да се навакса изоставането и закъснението в повечето революционни окръзи.

Задграничните представители на Вътрешната организация Христо Татарчев и Христо Матов също се обявяват за въстание, което, макар и неподготвено достатъчно, става неизбежно и може да избухне и без решение „отгоре“. Г. Делчев и Борис Сарафов са против масово въстание и за партизански действия и динамитни атентати, без да се увлича и жертва населението¹¹. Планът на въстанието е изготвен от Задграничното представителство в София с помощта на генералшабни офицери, като целта е ясно поставена: „Не да победим Турция, а тя да не може да ни победи. Колкото по-дълготрайна е борбата, толкова по-сигурно, че рано или късно един ден европейските сили ще бъдат заставени да извадят на сухо свои войски (не само военноморска демонстрация — б. а., Г. М.). За предпочитане е едно дълготрайно въстание и по-слабо, отколкото силно, но кратковременно, защото в последния случай, щом се потуши въстанието, Турция ще се възползва от случая да каже на Европа „Редът е възстановен“.“ „Партизанската борба“ трябва да докаже на Османската империя и на европейските сили, че „никога не ще бъдем унищожени докрай“¹².

Завърнал се от заточение, Д. Груев уверява Г. Делчев, че ще бъде направено необходимото за довъръжаването на Серския революционен окръг. Той признава неподготвеността на някои райони, които не са в състояние да участват във въстанието, но е обхванат от надеждата на Б. Сарафов за намеса на Княжество България¹³. Българската държава се явява ядрото за национално обединение и към нея се обръщат надеждите на българите от Македония и Одринска Тракия така, както се очаква през 1876 г. помощ от Русия. Надеждите не се сбъдват изцяло, но те дават тласък на волята за въстание и я поддържат до последния пламък на борбата.

Подготовката за въстанието е в пълен ход. От България пристигат чети, пренасят се оръжие и динамит, а офицери и подофицери си вземат отпуски и заминават като инструктори. Количеството и качеството на въоръжението не са задоволителни, но и сега както през Априлското въстание се правят черешови топчета. Неравномерното разпределение на силите предопределя центъра на въста-

нието в Македония да бъде в Битолския революционен окръг, а този в Одринска Тракия — да бъде в Странджански район¹⁴.

Солунските атентати (15—16 април 1903 г.) са зрелищен предвестник на назрялото въстание. Изстъпленията срещу българите се ожесточават. Подобно на В. Левски, който не доживява Априлското въстание, Г. Делчев също не доживява своето въстание, загивайки на 21 април 1903 г. в с. Баница, Серско. Схватките между четите и властта зачестяват дотолкова, че вестниците заприличват на военни бюлетени. Българското обществено мнение следи със затаен дъх борбите и неволите на своите братя, оказвайки натиск върху меродавните кръгове, които се разкъсват между желанието да се намесят и съобразяването с ходовете на „Голямата политика“¹⁵.

Жребият за въстанието е хвърлен. На последвалите конгреси на Битолския революционен окръг (с. Смилево, 19—24 април 1903 г.) и на Одринския революционен окръг (Петрова нива, 28 юни—1 юли 1903 г.) се разгарят спорове около правилността на взетото в Солун съдбоносно решение, но в края на краищата се преценява, че макар и прибързано — решението трябва да се изпълни¹⁶. Въпросът за въстанието се смята „решен по принцип, та няма какво да се говори“. Сарафов признава, че въстанието е „непригответено“, но „трябва да се иде напред“. Делегатите подхранват надеждата, че „България няма да стои мирна и ще се намеси“. Сарафов заявява „с такива надежди да не се хранят“, понеже знае положението на България, която не може да отвори война на Османската империя, „ами да си направим сметка, щото тая работа да я почнем и изнесем на своите плеци докато падне снегът“. Той очаква че ще бъде привлечено вниманието на Великите сили, но няма да има „въоръжена намеса“¹⁷. С арестуването на ЦК в Солун по-нататъшните решения се вземат от окръжните ръководства, а на Задграничното представителство в София се възлагат предимно дипломатически задачи.

„Нетърпимото положение“ налага въстанието да бъде обявено на 20 юли (Илинден), на 6 август (Преображение) и на 14 септември (Кръстовден). Така въстанието не само че не се развива „повсеместно“, но и не избухва едновременно. Това дава възможност на аскера и башибозука да погасяват последователно огнищата на въстанието. Възванието на Главния щаб напомня на „Кървавото писмо“ от 20 април 1876 г.: „Хилядо пъти по-добре смърт, отколкото скотски живот... Упорствайте, братя, в борбата! Само в упорство и дълготрайна борба е спасението ни.“¹⁸ По знамената се изписват клетвеното „Свобода или смърт“, както и Ботевите стихове от „Хаджи Димитър“ и от „Молитвата“¹⁹. Никъде не става и дума за очаквана победа

на въстанието, тъй като една империя не се поваля в пряк двубой, а чрез създаване на подходящи условия за дълбока криза в развитието на Източния въпрос.

Задграничните представители на Вътрешната организация връчват на дипломатическите мисии в София декларацията на ЦК, в която се изтъква, че „безнаказаните насилия“ и „систематическите преследвания“ на християните в Македония и Одринска Тракия ги докарват „до необходимостта да прибегнат до една масова въоръжена борба“. „Те прегърнаха тая крайност, след като изчерпаха всички средства, за да докарат намесата на Европа в духа на договорите, които уреждат положението на тия населения.“ Постъпките на „Европейския концерт“ се оценяват като „безрезултатни“, поради което се иска назначаването „със съгласието на великите сили“ на главен управител християнин, който да е независим от Високата порта, както и установяването на „един международен контрол — колективен, постоянен и ползващ се с широки права на санкция.“²⁰

Европейските сили се опасяват, че едно масово въстание в Македония и Одринска Тракия ще предизвика ненавременна Източна криза, като онази през 1875—1878 г., но този път Русия не е в състояние да се намеси пряко със сила. България се въоръжава усилено, което означава, че „ако въстанието не бъде потушено“, тя може да се опита да реши Македоно-Одринския въпрос „със силата на оръжието“²¹. Българското правителство обвинява османската власт, която вместо да отвори широко „вратата на реформите“, преследва и потиска българското население с последици в засилването на революционното движение: „Изтерзано да чака осъществяването на обещанията за по-добра участ, българското население от европейските провинции на Турция, съветвано само от отчаянието, се хвърли по пътя на революцията.“²² Четите, идещи от Княжество България, не могат сами да запалят огъня на въстанието, както се опитва да внуши Високата порта.

Илинденско-Преображенското въстание трае 3 месеца и се разгаря в Битолския и Одринския революционен окръг, а в другите 4 окръга се водят предимно четнически и терористични действия. То е по-продължително от Априлското въстание, а и в по-големи размери, отеквайки надалеч в Европа и Америка. Героизмът на въстаниците е отразен от дописниците на големите телеграфни агенции и вестници, както и в дипломатическата преписка на посланици и консули. Великите сили се опасяват от международни усложнения, поради което оставят на османската власт да смаже колкото е възможно по-бързо революционното движение, за да се наложи „тиши-

ната“, при която да могат да приложат реформите²³. Тази „тишина“ обаче е гробишна, сиреч непоносима за все още неизтребените българи в Македония и Одринска Тракия.

Уроците от Априлското въстание предупреждават илинденци и преображенци, че героизмът не е достатъчен да извоюва свободата. Всъщност мъченичеството на нещастните християни е единствено в състояние да предизвика съчувствието и отзивчивостта на Европа. Батак и Перушица напомнят за Крушево, Смърдеш, Белица и още 200 села, които трябва да трогнат будната съвест на цивилизованите европейци. Сарафов държи речи пред въстаниците, призовавайки ги „да не се отчайват, да се държат още, че от пепелта на тия колиби ще изникне свободата“²⁴. И те наистина се държат с вярата, че огънят от пожара в средата на Балканите ще се забележи в големите европейски столици, а пролятата кръв ще бъде възмездена.

Великите сили не се трогват от страданията на македоно-одринските българи, а се водят неотклонно от своите великодържавни интереси. Те още не са готови да разделят обречената Османска империя. Единствената надежда остава в Княжество България, което е в плен на международните обстоятелства. Изложението на Главния щаб до българското правителство от 9 септември 1903 г. обрисова положението в Македония и Одринска Тракия като мрачно и жестоко за част от българската нация: „След всичко туй нам е чудно как почитаемото Правителство, което ръководи интересите на българския народ, продължава да гледа с хладнокръвие на систематичното изтребление на българското население и пропадането на българското име и чест пред света. Поставени начело на народното ни движение тук, ние апелираме към Вас от името на рода български да му се притечете на помощ по най-енергичен начин — чрез война. Вярваме, отгласът е същият у народа в Свободна България.“²⁵ Сарафов е убеден, че „в случай на война“ ще може да задържи 5000—6000 въстаници под знамената²⁶. „Общобългарското Отечество“ е застрашено в своите югозападни и югоизточни части.

България обаче не е още готова да води война срещу Османската империя, за което са й необходими 9 години за въоръжаване. Другите балкански държави я дебнат да не посегне сама на „османското наследство“ в Европейския югоизток и заплашват да я нападнат. Те не забравят урока от Съединението през 1885 г. и отказът да допуснат политическата автономия на Македония и Одринска Тракия, като етап на присъединяване към Княжество България. Нещо повече, съседите на България искат да я сблъскат преждевременно с Османската империя, за да я видят „коленичила пред тирана“.

Според френския посланик в Цариград Пол Камбон: „Всички тези християнски народности, готови да се унищожат помежду си, гласуват доверие на неверника и не желаят толкова своето собствено освобождение, колкото унищожението на техните братя по религия. Не бива след това да се учудваме от продължителността и устойчивостта на османското господство.“²⁷ Видният дипломат обаче премълчава, че самото съществуване на обречената вече империя се удължава поради противоречията между европейските сили, които са от решаващо значение за развитието на Източния въпрос до неговото постепенно и окончателно решаване.

Силите са неравни: 26 408 въстаници участват в 239 сражения срещу 350 000 аскер и башибозук, като в тях загиват 994 въстаници и 5345 неприятели. Османската власт стоварва гнева си върху мирното население, избити са 4694 жени, деца и старци и са опожарени 12 440 къщи. Тридесет хиляди бежанци търсят спасение в Свободна България²⁸. Кървавото потушаване на Илинденско-Преображенското въстание доказва пред Европа, че въпреки опитите за реформи в европейските вилаети, палачите в Османската империя не са по-жалостливи от онези през 1876 г. Последвалата реформена акция цели „запазването на статуквото на Балканския полуостров“, понеже според „Европейския концерт“ това е „равносилно на запазването на мира в Европа“²⁹.

Високата порта обвинява Княжество България, че „служи за убежище и укрепен пункт на конспираторите“: „Как може да бъде пресушено едно блато, ако не може да се отбие изворът, който постоянно го пълни?“ Тя вижда „източника на злото“ в София, „от където комитетите поддържат безнаказано размирици“. Дипломатите на европейските сили обаче смятат, че „е преувеличено да се държи единствено отговорно българското правителство за това състояние на нещата“, защото „в самата Македония се намират най-непримиримите революционни елементи“³⁰.

Българското правителство се обръща към представителите на меродавните сили с молба да окажат натиск в Цариград, за да се спрат кървавите изстъпления над българското население: „Причините на тази революция днес са известни, а отговорността още от сега установена. Високата порта не ще може вече да обвини в това Княжеството.“³¹ То приема в държавните предели революционери, четници и бежанци (макар че има идея те да бъдат разделени на категории), защото всички са преследвани българи.

Българската армия извършва частична мобилизация. Народно-то събрание гласува свръхсметни кредити за подпомагане на бежан-

ците, чиято обща сума достига 3 300 000 лева. Усилията са насочени към връщането им по родните места, за да се предотврати обезбългаряването на Македония и Одринска Тракия. Както след потушаването на Априлското въстание през 1876 г., и сега европейското обществено мнение надига глас за спиране на кръвопролитията и за действителни реформи (Англия, Франция, Русия)³². Така се стига до Мюрцшегските реформи, които се разминават с искането на Вътрешната организация за политическа автономия на Македония и Одринска Тракия.

Априлското въстание търпи военно поражение, обаче дава не само повода, но става и причината за политическия успех чрез последвалата Руско-турска освободителна война. Въпреки размаха и продължителността си, Илинденско-Преображенското въстание не постига своята политическа цел — извоюване на политическа автономия на Македония и Одринска Тракия, тъй като то не успява да се доразвие, да получи външна военна подкрепа. Великите сили и балканските държави взаимно се следят и се препъват в стремежа да отложат дележа на „османското наследство“ в Европа, Азия и Африка. Въстанието и войната се разминават с 9 години. Когато през есента на 1912 г. армиите на Балканския съюз настъпват срещу Османската империя, Вътрешната организация не вдига въстание, а изпраща чети и доброволци в Македоно-Одринското опълчение. Македоно-Одринският въпрос намира военно решение, но във вреда на България.

Върховете в българската история са много и всеки от тях е огрят от слънцето на славата. Някои от тях се белязани от повече жертви и страдалчество, отколкото може да понесе едно поколение. За илинденци и преображенци няма по-високо от целокупна България и националното обединение на българите под обща държавна стряха. Преди 100 години това е национален идеал — пътеводна звезда, която не е докосната, но и не угасва. Миналото никой не може да промени, нито да си го купи и изтъргува за бъдеще. То е такова, каквото се е случило и не бива да разделя, а да обединява в настоящето. Така ще бъдем достойни и признателни потомци на илинденци и преображенци, доказвайки им и след век, че заслужаваме тяхната саможертва и създадената от тях история.

БЕЛЕЖКИ

¹ К о с е в, К. Априлското въстание. Прелюдия към Освобождението. С., 2000, 94—102.

² Стенографски дневници на IV обикновено народно събрание, 4 извънредна сесия. 1886 г., с. 1.

³ Г е н о в, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Ч. 2. От Парижкия конгрес (1856 г.) до Ньойския договор (1919 г.). С., 1926, 275—290.

⁴ Освободителното движение в Македония и Одринско. Спомени и материали. Т. 1. Кн. 5. С., 1983, 9—11.

⁵ Г о ц е Д е л ч е в. Писма и други материали. С., 1967, 183—186.

⁶ Я в о р о в, П. К. Съчинения, Т. 3. С., 1965, 213—214.

⁷ Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902—1904. Дипломатически документи. С., 1978, 47—54.

⁸ Пак там, 64—67.

⁹ С и л я н о в, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 1. С., 1983, 197—199.

¹⁰ Г о ц е Д е л ч е в. Спомени, документи, материали. С., 1978, 78—79.

¹¹ Освободителното движение в Македония и Одринско..., т. 1, кн. 4, 75—77.

¹² Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992, 368—374.

¹³ Освободителното движение в Македония и Одринско..., т. 1, кн. 4, 23—24.

¹⁴ История на България. Т. 7. С., 1991, 478—480.

¹⁵ Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка..., 342—345.

¹⁶ Дневници и спомени за Илинденско-Преображенското въстание. С., 1984, 16—23, с. 339.

¹⁷ Освободителното движение в Македония и Одринско..., т. 1, кн. 4, 87—88.

¹⁸ Документи и материали за историята на българския народ. С., 1969, 315—316.

¹⁹ Дневници и спомени..., 71—74.

²⁰ Освободителната борба на българите..., 543—544.

²¹ Пак там, 290—293.

²² Пак там, с. 357.

²³ Пак там, 363—367.

²⁴ Освободителното движение в Македония и Одринско..., т. 1, кн. 4, с. 96.

²⁵ Документи и материали..., 327—328.

²⁶ Освободителното движение в Македония и Одринско..., т. 1, кн. 4, с. 98.

²⁷ Освободителната борба на българите..., 107—108.

²⁸ С и л я н о в, Хр. Цит. съч., т. 1, с. 430.

²⁹ Освободителната борба на българите..., с. 408.

³⁰ Пак там, с. 550.

³¹ Пак там, с. 358.

³² История на България. Т. 8. С., 1999, 117—123.

ВЕЛИЧАВИЯТ ПОДВИГ НА ТРАКИЙЦИ ОТ 1903 г.

Проф. д-р ИВАН ФИЛЧЕВ

Илинденско-Преображенското въстание в Македония и Тракия от 1903 г. е най-високият исторически връх след Априлското въстание през 1876 г. в борбите на българския народ за освобождение и обединение на своите земи. По своя обхват на територии и население, по масовост и героични сражения, както и по понесени материални и човешки жертви то остава завинаги в пантеона на майката България. А неговата стогодишнина е знаменателен повод отново да възкресим епичното време и отдадем заслужена почит и възхваля на борците.

1. ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ НА ВЪСТАНИЕТО

Исторически българската нация се формира в центъра на Балканския полуостров върху територията на трите географски области: Мизия, Тракия и Македония. По време на Възраждането и борбите за национално освобождение българският етнос действа като единен, обединен от общия език, религия, духовен и икономически живот. Това се признава и от видни европейски учени и дипломати, посещавали и изследвали региона, и от турската власт във връзка с учредяването на Българската църква, както и при обсъждане границите на българската държавност в навечерието и подписването на Санстефанския мирен договор.

Тракийският и македонският въпрос, както и съответно понятията тракийски и македонски българи на Балканите до подписването на злополучния за България Берлински договор от 1878 г. не съществуват. Именно този договор остави голяма част от българското население в Тракия и Македония отново под турско робство и създаде историко-политическите предпоставки за неговото обособява-

не в следващия етап на националноосвободителните борби. Заедно с това Великите сили от Западна Европа съгласно чл. 23 и чл. 62 задължиха султанската власт да извърши административни реформи в своите европейски провинции и осигури на населението свобода на религията, граждански и политически права и представителство в местната власт¹.

Съпротивителните действия на българите от Тракия и Македония са неразделна част от общата борба на българския народ срещу несправедливите решения на Берлинския конгрес. В тази връзка следва да акцентираме върху 3 съществени извода:

Първо. Тракийските и македонските българи никога не са проявявали никакви тенденции за етническа самостоятелност, за откъсване или противопоставяне на общобългарските национални идеали, политически и духовни тежнения.

Второ. Независимо от асимилаторската политика на Османската империя и постоянното настаняване на турски преселници, българското население в Тракия и Македония винаги е било преобладаващо².

Трето. Силно развитие особено към края на XIX в. получава българското учебно дело и влиянието на Българската екзархия, ролята на учителите и свещениците в борбата.

Чувството на единност и неделимост от българската нация стимулира идеята за постигане на еднаква съдба за всички българи. След обособяването и консолидирането на свободното Княжество и особено след Съединението с Източна Румелия се създава широко поле за сравняване условията и живота в „свободна България“ и поробените земи. Само за 20 години независимост в Княжество България се утвърждават нови демократични порядки, свобода на словото и печата, бързо разширяване на просветното дело, разгръщане на икономическата инициатива. Голямата част от българското население в Тракия и Македония и особено младежта не можеше повече да се примирява с потисничеството, изостаналостта и феодалните остатъци в Османската империя. Предвидените реформи по Берлинския договор оставаха само на книга. Турската администрация изобщо не мислеше да изменя вътрешнополитическото състояние, да предоставя никакви права на християнското население. Икономическата изостаналост спъваше прогресивното развитие на нейните две европейски области.

И отново най-просветените българи-патриоти се обръщат към опита от близкото минало, спомнят си героичното Априлско въстание, предшествало Освободителната руско-турска война. Този път,

разбира се, вместо да се очаква подкрепа от „Дядо Иван“ и руските братя, увереността и надеждата се възлагат на освободеното Княжество. Но преди да разчитат на външна помощ, нашите предци много скоро проумяват истината, че самите те трябва да поемат освободителното дело в своите собствени ръце.

Величавият подвиг на тракийци чрез 1903 г. следва да се разглежда под знака на две важни обстоятелства:

а) Борбите на тракийци се отличаваха с много голяма организираност, масовост и себеотрицание, с ясното съзнание за необходимостта от извоюването на свобода и национална независимост;

б) Геостратегическото положение на Тракия и особено на Странджанския регион, където се разгарят най-ожесточените сражения. Естествено бе тук пред стените на турската столица въстаниците да срещнат най-яръстна съпротива, а турските гарнизони да бъдат най-многобройни.

2. ОРГАНИЗАЦИОННО-ПОЛИТИЧЕСКА И ВОЕННА ПОДГОТОВКА

Общата съдба и общата цел на борбата в Македония и Тракия предопределят общите форми и методи на революционното движение и въоръжената съпротива. Осъществява се най-тесно единство и еднопосочност на организацията в началния период и по време на Илинденско-Преображенското въстание. Сложната действителност на българския народ (една част в свободното Княжество, а друга — в робство) дава отпечатък върху формите на организираната борба. От една страна, възниква Вътрешна революционна организация в пределите на поробените Македония и Тракия, а от друга — съпътстваща организация в свободното отечество. При това надделяват революционните методи и средства пред постепенното еволюционно изменение. Основният лозунг на борбата е автономия за Македония и Тракия, а не тяхното освобождаване и присъединяване към Княжеството. Смята се, че последното би срещнало силна съпротива както от Великите сили, така и от съседните балкански страни. Освен това автономията предполага обособяването на всички земи, населени предимно с българи, а присъединяването към майката-отечество може да се осъществи и в по-късен етап.

Началото на македонското организирано революционно движение се поставя през октомври 1893 г. в гр. Солун от Дамян Груев, д-р Христо Татарчев, Иван Хаджиниколов, Петър Попарсов, а също така от Христо Матов, Гоце Делчев, Гьорче Петров и др. Постепенно възникват революционни комитети в по-големите селища на Ма-

кедония. От есента на 1895 г. започва да функционира и революционен комитет в Одрин, оглавяван от учителя в класното училище Христо Попкоцев.

Силен тласък на организацията дава конгресът в Солун през пролетта на 1896 г., на който присъстват 15—16 души. На конгреса се обсъждат важни организационни въпроси, свързани със структурата, ръководните органи, принципите и др. Утвърждава се названието Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО). Македония е разделена на 6 революционни окръга, а Тракия представлява един, обхващащ територията на Одрински вилает. От тук произлиза и обобщаващото название Одринско³.

В изработените Устав и Правилник се възприема организационната структура: Централен комитет, окръжни, околийски и селски комитети. В чл. 1 на новия устав целта на ВМОРО е формулирана така: „Да сплоти всички недоволни елементи в Македония и Одринско за извоюване на политическа автономия на тези две области“. В чл. 2 се предвижда като средство за постигане на целта събуждане на съзнанието за самозащита на българското население чрез разпространение на революционни идеи за повдигане на едно повсеместно въстание⁴. На конгреса като делегат присъства и председателят на Одринския окръжен революционен комитет (ООРК) Христо Попкоцев⁵.

От 1896 г. в продължение на 5 години председател на ООРК е Лазар Димитров, учител в българската гимназия в Одрин. В своите спомени той разкрива как постепенно организацията укрепва, става по-активна, урегулират се взаимоотношенията между отделните комитети и хора. Одринският комитет има свои погранични пунктове откъм България в помощ на вътрешната организация в районите на Хибибчево (Любимец), Ахъчелеби (Смолян), Мустафа паша (Свиленград) и Малко Търново. От есента на 1902 г. председател на ООРК става Велко Думев, учител в Одрин.

По-трудно се консолидира организационната структура на македонските и тракийските бежанци в свободното отечество. Едва през 1895 г. в София се провежда конгрес, на който се обединяват съществуващите македонски дружества, но след това вътрешноорганизационната борба продължава. Това предизвиква тракийската емиграция във Варна да създаде самостоятелна организация и на 12 май 1896 г. се появява дружество „Странджа“ с неговия печатен орган вестник „Странджа“⁶. За пръв председател на дружеството е избран д-р Младен Желязков, заменен наскоро от Петър Драгулев, с подпредседатели Петко Киряков (Капитан Петко войвода) и Манол Ковачев.

От средата на 1900 г. се осъществява обединение на македонци и тракийци, като ръководният орган се преименува във Върховен Македоно-Одрински комитет, а дружествата се назовават македоно-одрински. По този начин на единната ВМОРО и нейния ЦК в поробените земи партнира ВМОК и македоно-одринските дружества в Княжеството. Постига се единодействие и единомислие между двете организации, което е от изключително значение за общата кауза. При това приоритетът принадлежи на ВМОРО. На този етап общата борба и цели налагат обединяването на всички патриотични сили, милеещи за свободата на Македония и Тракия.

През пролетта и лятото на 1900 г. Гоце Делчев, придружен от Лазар Маджаров и Стоян Лазов, посещава Лозенград, Дерекьово, Малко Търново, Бунархисар и други селища. Това повдига революционния дух и увереността в близката победа. ВМОК подпомага снабдяването на революционните райони с оръжия и боеприпаси. Подготвени са и навлизат в поробените земи организационно-агитационните чети на Георги Кондолов и Лазар Маджаров. Със специални организационни задачи в Ахъчелебийско са изпратени Вълчо К. Сарафов и Александър Кипров.

Особена роля за укрепване и разширяване на революционното движение в Тракия изиграва организиранят от ЦК на ВМОРО конгрес на ООРК в средата на април 1902 г. в Пловдив. На него присъстват 16 души: представители на ЦК на ВМОРО, на ООРК, войводи и легални дейци. Пред делегатите са изнесени два доклада: „За начина на организиране в Одринско“ от Гоце Делчев и „Как да се агитира между населението“ от Михаил Герджиков. Докладите са одобрени след много бурни разисквания.

В организационно отношение Одринско е разделено на две инспекционни области — Източна и Западна, с разграничителна линия течението на р. Марица. Начело на всяка област застава ревизор-инспектор, който същевременно е подвижен нелегален член на Одринския окръжен комитет. За Източната област е предложен Михаил Герджиков, а за Западната по-късно е утвърден Вълчо Антонов. Определени са и 8 революционни райони в Одринско, като за някои са посочени и войводите. Например за Лозенградския район — Лазар Маджаров, за Малкотърновския — Георги Кондолов и за Бунархисарския — Тодор Шишманов.

Участникът на конгреса Христо Караманджуков споделя, че при разискванията са възникнали идеологически разногласия и различия относно начините и средствата за извоюване на свободата. Но всички се съгласяват, че е необходимо революционизирането на

населението без разлика на вяра, народност и материално положение, за подготовка на масово въстание. Подчертано е също така, че организацията в Одринско е неделима част от общата Македоно-Одринска организация⁷.

В началото на октомври 1902 г. Михаил Герджиков предприема широка инспекционна обиколка в Източна Тракия. Той посещава Малкотърновско, Бунархисарско, Лозенградско и Свиленградско. Навсякъде се среща с местните комитети, обсъжда и решава болни въпроси, дава указания. Неговите беседи още повече убеждават селяните в правото дело на борбата⁸.

Вълчо Антонов също предприема обиколка в своята област, като от средата на август 1902 г. с малка чета в продължение на два месеца се намира в Гюмюрджинско, Дедеагачко, Ференско и Ортакойско (Ивайловградско)⁹. Разгръща се и четническото движение. В подготовката на четите участват както ВМОРО, така и задграничните представители, и местните македоно-одрински комитети. На 24 май 1902 г. Георги Кондолов с малка чета навлиза в района си. Всички четници са облечени в бозови куртки и панталони, с бели калпаци, дъната на които са червени, с жълти ширити на кръст. Отпред на калпаците има емблема „череп и кръстосани кости“ с надпис „Смърт или човешки правдини“¹⁰. В непрекъсната обиколка е и четата на Лазар Маджаров в Лозенградско. През май 1902 г. в Бунархисарско е изпратена агитационната чета на Тодор Шишманов. Тя има трудната задача да възстанови разстроената в резултат на Керемидчиоглувата афера революционна мрежа в този район. В Западна Тракия обикаля селата четата на Стефан (Марин) Чолаков¹¹.

ВМОРО и респективно ООРК непрестанно разширяват своето влияние сред населението. Особено активни са революционните комитети в Малко Търново, Лозенград и Бунархисар, оглавявани през този период съответно от Димо Янков, Яни Читаков и Анастас Разбойников.

Успехи бележи и легалното македоно-одринско движение в Княжеството, увеличава се броят на членовете на дружеството и участието в публичните изяви в подкрепа на революционната борба.

Междувременно турските власти засилват репресиите спрямо българското население в Македония и Тракия. Войскови и башибозушки групи се нахвърлят върху селата, арестуват и малтретират хиляди българи, ограбват и разоряват китни села. Арестувани са членовете на ЦК на ВМОРО и е разстроена неговата дейност. Цялата комитетска мрежа, създавана в течение на години, е заплашена от

разгром. Обстановката се изостря извънредно много и сред населението все повече се утвърждава убеждението, че само по пътя на въоръженото въстание може да се подобри положението. Въпреки че общата политическа и материална подготовка е недостатъчна, друг избор няма.

3. КУРС КЪМ ВЪОРЪЖЕНО ВЪСТАНИЕ: ГЕРОИЗЪМ И ПОСЛЕДИЦИ

Новият състав на ЦК на ВМОРО начело с Иван Гарванов след допитване до окръжните представители свиква конгрес на 2 януари 1903 г. в Солун. Присъстват 17 души, в това число членове на ЦК, заслужили дейци на движението и отделни пратеници на революционните райони, включително Велко Думев от ООРК. По различни причини не присъстват Дамян Груев, Гоце Делчев, Христо Татарчев, Михаил Герджиков и други изявени дейци. Представителите на районите дават отчет за организационното състояние и готовността с оглед на близко въстание, изтъкват се редица слабости и главно недостатъчното въоръжение. В полза на въстанието се приемат 3 аргумента: реална опасност от разгром на комитетската мрежа от турците; евентуални стихийни акции по райони срещу терора и насилието; прибързана намеса на върховистите. Повлияват и уверенията на Иван Гарванов за евентуална подкрепа на въстанието от България и Русия, а също така оценката за благоприятна международна обстановка. Накрая се стига до единодушното решение въстанието да се вдигне през пролетта на 1903 г. То се определя като повсеместно-стратегическо, т.е. следва да се обяви на територията на всеки революционен окръг и с всички въоръжени сили на организацията. В този дух в края на януари ЦК разпраща циркулярно писмо до всички комитети¹².

Одринският окръжен комитет одобрява напълно решенията на Солунския конгрес. Курсът на въоръжено въстание в Тракия се проектира в няколко направления: а) Формиране и изпращане на чети във вътрешността на тракийските райони; б) Доставка и снабдяване на революционните пунктове с необходимото оръжие; в) Вътрешна мобилизация на населението за въоръжена борба.

В края на януари 1903 г. Михаил Герджиков начело на чета от 25 опитни и калени бойци преминава българо-турската граница и в продължение на близо два месеца обикаля своята област¹³. В с. Велика, Малкотърновско, той провежда съвещание с представители на революционните райони от Малкотърновско и Бунархисарско. Предприемат се и някои организационни промени. На 18 май 1903 г.

навлиза третата чета на Георги Кондолов, обхванала южната част на Малкотърновския район и някои села от Лозенградско.

Чети навлизат и в Беломорска Тракия. Ревизор-инспекторът Вълчо Антонов и неговият помощник Коста Нунков подготвят голяма организационна чета и през април обхождат Дедеагачко. В средата на април 1903 г. в с. Карлуково (Славейно) се провежда съвещание на всички по-видни революционни дейци в Ахъчелебийско, на което се обсъждат въпроси по укрепване на селските комитети. Районната чета предприема обиколка и в продължение на един месец посещава повечето села.

На много места четите са принудени да влизат в сражение с турските войскове части. Паметна остава схватката на четата на войводата Пано Ангелов в с. Сърмашик (Бръшлян), Малкотърновско, на 20 март 1903 г., при която загиват войводата и четникът Никола Равашола. Този подвиг е възпят по-късно в песента „Ясен месец веч изгрява“, превърнала се в химн на Преображенското въстание.

Твърде големи са трудностите по закупуването на оръжие и боеприпаси и тяхното пренасяне през границата до съответните райони. В това отношение голяма е заслугата на представителя на ООРК в Бургас Георги Минков (Мрачний) и на самоотвержените доставчици.

През пролетта и лятото на 1903 г. се разгръща масова работа сред населението, особено сред чисто българските села на Странджа. Тук във всички селища се създават бойни групи, известни като „смъртни дружини“. Например в Малкотърновския район, във всичките 25 български села, са изградени „смъртни дружини“ с общо 376 бойци¹⁴. На тях са възлагани специални задачи: да пренасят оръжие, да подготвят складове с хранителни припаси, а при нужда да екзекутират злостни врагове на борбата.

В началото на лятото на 1903 г. Одринският окръжен революционен комитет решава да се свика конгрес за обсъждане подготовката на окръга за въоръжено въстание. Конгресът се провежда от 28 юни до 1 юли (от 11 до 14 юли н.с.) в местността Петрова нива, близо до с. Стоилово, Малкотърновско¹⁵. Местността е висока поляна, заобиколена от трите страни от р. Велека, оградена с дъбови гори. По своето разположение тя представлява естествена крепост, от която се вижда надалеч, пригодена за ефикасна отбрана при изненада.

На конгреса присъстват 47 делегати: представители на ЦК на ВМОРО и на ООРК, видни войводи и дейци на районните комитети. Заедно с въоръжената охрана, се събират около 450 души. Заседанията се ръководят от бюро в състав: Васил Пасков — председател, представител на ЦК на ВМОРО, Велко Думев — подпредседател,

председател на ООРК и двама секретари: Христо Силянов и Анастас Разбойников.

В дневния ред на конгреса са включени няколко въпроса.

Първо. Оживено се разисква относно провеждането на предстоящото въстание. Обширно изложение прави Михаил Герджиков, който изтъква, че Тракия има еднаква съдба с Македония и трябва да вземе участие във въстанието. Изпусне ли се този момент, едва ли ще се дочака по-благоприятно време¹⁶. Накрая всички делегати (с изключение на Димитър Катерински от Свиленград) подкрепят активното включване във въоръжената борба.

Второ. Представителите на отделните райони изнасят кратки информации за географското и стратегическото положение, населението и неговия състав, числеността на въоръжените сили, респективно на смъртните дружини, за разположението и въоръжението на турските гарнизони и т.н. Същевременно се изразява общо недоволство от слабото и некачествено въоръжение и незадоволителната работа на Задграничното представителство.

Трето. Обсъден и приет е план за въоръжените сили. Окръгът е разделен на пет въстанически райони, а именно: а) Малкотърновски, Лозенградски и Бунархисарски, включващ съответно трите кази (околии); б) Чокенски, обхващащ Одринска околия; в) Мустафापашански (Свиленградски); г) Дедеагачка и Гюмюрджинска околия; д) Ахъчелебийска (Смолянска) и Скеченска (Ксантийска) околия¹⁷.

Очертава се, че най-добре е подготвен първият район, в който трябва да се насочат основните усилия и решаващите сражения.

Четвърто. Избрано е Главно ръководно боево тяло (ГРБТ) в състав: Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и кап. Стамат Икономов. То обединява военната и политическата власт и отговаря за въоръжението и за революционното състояние на окръга.

Избрано е и Задгранично представителство на ООРК със седалище в Пловдив, в състав: Васил Пасков, Велко Думев и Павел Ковачев. Неговата задача е да събира финансови и материални средства, да закупува и изпраща оръжие и хранителни припаси, да сформира и отправя нови чети.

След приключването на конгреса всички участници — войводи, агитатори, легални и нелегални дейци, заминават в определените им райони и пристъпват към конкретна подготовка на въстанието. До неговото обявяване остава малко повече от месец.

Непосредствено след конгреса на 5/18 юли в района на местността Имарет дере (дн. Хайдушки поляни) се провежда съвещание с участието на дейци от Ахъчелебийско и Скеченско¹⁸. След инфор-

мацията на Христо Караманджов за работата на контрол-шава в района да се водят само четнически боеве с цел да се привлече вниманието на местните турски сили. Районът е разделен на участъци и е избрано районно ръководство в състав: Иванов, Христо Караманджов и Никола Данилов. Но още по-важен е остър недостиг на оръжие, което се отразило и на състоянието в региона.

В своите спомени Михаил Герджиков съобщава, че успява да сключи договори с ЦК на ВМОРО въстанието в Тракия да започне по-късно след обявяването му в Македония. Подчертава обаче, че поради образението: а) Тракия да се подготви по-добре в боево отношение; б) Да се използва деконцентрацията на турските войски от Странджа към македонските райони.

Въстанието в Македония избухва на 19 срещу 20 юли 1876 г. (1 срещу 2 август н.с.), т.е. на Иззидан, от където идва и името му. Михаил Герджиков, който е в България за закупуване на оръжие, се завръща в Турско (в Странджа). Съгласно предварително сключената договорка веднага провежда среща с Лазар Маджаров и кап. Икономов. Тримата решават въстанието в Тракия да започне на 6 срещу 7 август (18 срещу 19 н.с.), т.е. на Преображение Господне. От тук и съответното название. Решено е също така чрез ГРБТ да се разпределят в различни райони и на място да ръководят бойните действия. Така Михаил Герджиков се отправя в Китка, близо до Василко (дн. Царево). Лазар Маджаров остава в Дерекьово, Малкотърновско, а кап. Стамат Икономов — в Бунархисарско. Герген Кондолов предварително е съгласен с четата си към с. Паспалено, Малкотърновско.

Първата бомба е пренесена в с. Стоилово, Малкотърновско, където се намира войводата Димко Джалев с своята чета¹⁹. На високата местност „Св. Илия“ е разположен турски гарнизон. В полунощ на 5/18 срещу 6/19 август четата заграбва местността, а взривената от Джалев бомба отеква в планинските долини. Изненаданият и уплашен турски аскер слиза на сутринта селото и започва ожесточена стрелба. Пристига турско подкрепление. Малко Търново и четата са принудени да се оттеглят, а селото е опалено.

Главното сражение обаче е водено при нападенията на Китка, където отряд от 120 души се ръководи лично от Герджиков. В боевете участват и Христо Силянов, летящият на конноосвободителните бои от 1903 г. Градът е освободен. Турските войници избягват по море, а трима души са пленени.

развиват бойните действия и в другите селища на Странджа. Лазар Маджаров и войводата Лазо Лазов заедно с 80 четници нападат турската войска част в с. Дерекьово и прекъсват всички телефонни връзки с Малко Търново и Лозенград²¹. Кап. Стамат Икономов и четата на Стоян Тозлуков—Даскала унищожават турския гарнизон в с. Инджекьой, Бунархисарско²². Нападнати и разгромени са турските казарми в с. Цикнихор от войводата Стоян Камилски, в с. Граматиково от войводата Пеню Шиваров, в с. Гьоктепе (Звездец), с. Калово, с. Конак (Бяла вода) и др. Успешно се справят със задачите си войводите Цено Куртев в с. Енияда, пристанище на Черно море и Петър Ангелов в с. Пиргополо. Ожесточени боеве се водят в с. Паспалово, където турският аскер е принуден да се оттегли в посока към Малко Търново. Тук въстаниците дават една от най-свидните си жертви. В бой с врага загива прославеният войвода Георги Кондолов.

Бойни подвизи записват и четите на Яни Попов (автор на Преображенски химн) и на Янко Стоянов от Лозенградския район²³. В Чокенско четата на Кръстю България атакува и разбива турски гарнизон от 150 души. В Гюмюрджинския район е разрушена част от жп линията за Дедеагач и за дълго време спира движението на влаковете. В останалите райони действат четите на Георги Тенев, Пейо Шишманов, Антон Дечев и Запрян Начев. Те извършват нападения над турски постове и предизвикват допълнително напрежение и страх сред поробителите.

За кратко време в целия Странджански край (цялата Малкотърновска околия без града, значителна част от Лозенградско и Бунархисарско) възтържествува свободата. Радостта на населението е неопишуема. Установява се т. нар. Странджанска комуна²⁴, където прибирането на реколтата и нейното съхраняване, а така също грижите за домашните животни (стада) става с усилията на цялото население на дадено селище. Властта се намира в ръцете на ГРБТ, а политическата сила е ВМОРО. Низовите ръководства на революционната организация играят ролята на местни органи на власт. В шифровано писмо от 14/27 август на Васил Пасков от Бургас до Михаил Герджиков за отзвук в България от успехите на въстанието в Тракия се казва: „Въстаническите действия в нашия окръг тука предизвикаха приятна изненада, а със своите размери и със своята сила — голям ентусиазъм. Всеки ден се явяват десетки охотници и ни молят да ги въоръжим и изпратим при вас. Завчера пристигнаха с параход от Варна със същата цел петдесет души, почти всички от Одринско.“²⁵

По-късно Михаил Герджиков, подчертавайки подвига на тракийци по време на въстанието, привежда следните съображения:

— Тракиецът се въоръжи сам, той сам се организира и сам въстана. Извърши подвиг, защото не протегна никому ръка за помощ.

— Притежаваше силна воля, възвишен дух и вяра в идеалите, за които се бори. Опълчи се с кримки срещу маузерите, с бомби срещу „круповите“ оръдия.

— Неуки и затиснати от мизерията хора, изправиха тела, взеха оръжие и поголовно потеглиха срещу султанската сила — това не се случва често в живота на народите²⁶.

Свободата обаче продължава само около 20 дни. Срещу въстаниците е изпратена 40 000 турска войска под командването на Шукри паша (същия, който 10 години по-късно е пленен при превземането на Одрин от българите), съпроводена от глутница башибозук. Слабо въоръжените и необучени въстаници не са в състояние да се противопоставят на редовните турски части. Започва поголовна сеч на хора, разграбване на имоти и добитък, опожаряване на цели села. Врагът тържествува. Неговото отмъщение е ужасно. Разправата се разиграва в 66 села от въстаналите райони, опожарени са 2160 къщи, избити са 2500 души, а около 20 000 души са прогонени от своите родни места²⁷.

Причините за разгрома на въстанието са много. Между тях можем да посочим прибрзаността и неподготвеността, неблагоприятната международна обстановка, липсата на външна подкрепа, в това число и от свободното българско Княжество. Възприета е изчаквателна и отбранителна позиция вместо да се атакуват и превземат по-важните центрове. Липсвало е също така единство и съгласуваност в действията между отделните райони. Разбира се, в никой случай не може да се подцени сериозната организаторска работа, самоотвержеността на населението и неговото масово участие, вдъхновението на ръководителите и особено на Михаил Герджиков.

Твърде интересни и поучителни са самооценките на ръководителите и войводите на въстанието, изказани на заседанието от 3 октомври 1903 г. в гората, край Аланкайрак (Ясна поляна) на свободна земя в българско. То е ръководено от Михаил Герджиков. Изказани са най-различни и противоречиви становища: едни предлагат въстанието да продължи с малки чети, други напротив — искат четите да са големи от около 200 души; едни смятат, че силите са изчерпани, други — че има все още революционни възможности, особено пред страха от турските отмъщения. Временно се обединяват около становището, че в момента, ако се каже „не“, се слага край на въстаническата дейност; ако се приеме твърдо „да“ се обричат на гибел всички добри сили, които са необходими на Организацията за

бъдеще. Приема се предложението: да се направи задълбочена и реална оценка на действителните революционни сили и въз основа на това да се реши окончателно въпросът. Това се отлага за следващо заседание, което така и не се състояло²⁸.

Такава оценка се дава на поредния конгрес на Одринската организация, проведен на 14—17 февруари 1904 г. (Варна)²⁹.

На конгреса присъстват: Представителят на ЦК на ВМРО Васил Пасков, председателят, секретарят и касиерът на ООРК съответно Велко Друмев, Георги Василев и Павел Ковачев, членовете на ГРБТ — Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и кап. Стамат Икономов, всички живи районни войводи, стари четници и легални дейци. Всичко 50—60 души. В бюрото на конгреса са избрани Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и Стамат Икономов, а за секретари — Христо Силянов и Христо Караманджуков. Разгледани са по спомени на участници следните въпроси: 1. Отчет за дейността на Окръжния комитет и на Главното ръководно боево тяло; 2. Финансов отчет за разходите по подготовката и провеждането на въстанието; 3. Отчет на някои районни ръководства за дейността по време на въстанието; 4. Разисквания.

Конгресът е открит от Михаил Герджиков, който приканва всички да станат и почетат паметта на падналите в борбата. Разискванията по всички въпроси са сериозни, задълбочени, понякога твърде бурни и остри, като се стига до вадене на пистолети и заплахи. Делегатите очакват да чуят правдивото слово за все още живата трагедия, за голямата отговорност, която присъстващите чувстват върху себе си. Очертават се няколко доминиращи позиции.

Първо. Остро се реагира и се осъжда преждевременното вдигане на въстанието, което довежда до много човешки и материални жертви. Набляга се на недостатъчната въоръженост и на отговорността на ЦК на ВМРО по този въпрос.

Второ. На сериозна критика е подложена тактиката в хода на въстанието. След прогонването на турските гарнизони от малките селища би следвало въстаническите сили да се концентрират срещу административните центрове: Малко Търново, Лозенград и Бунархисар. Неправилно всяка чета се е заела със самостоятелна отбрана вместо създаването на общ фронт срещу силния и настъпващ противник.

Трето. Много от делегатите се спират на своеволията, нарушенията на уставите и морала от някои войводи и отговорни лица, като Таньо Николов, неговият помощник дядо Петър, Кръстю Българията и др.

Въпреки остротата на споровете и противоречията надмощие вземат трезвите гласове, които приемат въстанието за необходимост, тактиката, общо взето, за правилна, а дадените жертви за оправдани. Липсвала е обаче по-осезателна помощ от свободното Княжество и благосклонност от Великите сили. Борбата трябва да продължи с нова сила. Отхвърля се използване на малки терористични групи, а се препоръчва по-широка агитация и подготовка, която да обхване всички райони. Одринският комитет следва да стегне редиците и възстанови разпокъсаната революционна мрежа.

Конгресът избира ново Главно ръководно боево тяло. Като уважава мотивите за самоотвод на Михаил Герджиков, в новия състав влизат: Лазар Маджаров, кап. Стамат Икономов и Лазо Лазов. Решава се всеки войвода да се завърне в района си и да повдига духа на народа за нова борба.

* * *

Независимо от временното поражение, Илинденско-Преображенското въстание в Тракия и Македония заема изключително важно място в най-новата българска история. То е символ на висок патриотизъм, на масов и личен героизъм. Подвигът на тракийци е органично свързан с героизма на македонските българи. Защото Илинденско-Преображенското въстание е едно, но с два невралгични пункта — в Битолско и в Странджанско.

То изостри още повече противоречията в Османската империя и доказва, че времето на безнаказаното разпореждане със съдбата на българското население в Турция е безвъзвратно отминало, ускори обявяването на освободителната война на съюзените балкански държави срещу Турция през 1912 г.

Не можем ние, потомците, да не се гордеем с подвига на своите предци. Всенародното юбилейно честване на 100-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание в цялата страна е най-доброто доказателство, че паметта на героите е жива и споменът за тях ще пребъде през вековете.

Във връзка с юбилейната годишнина ще си позволя да поставя на вниманието на читателите един терминологичен въпрос. В историческите документи и литература когато се говори за въстанието от 1903 г., се посочва, че то е избухнало в Македония и „в Одринско“, а не и „в Тракия“. Вярно е, че по време на подготовката и провеждането на въстанието цялата територия на поробена Тракия се намира в границите на Одринския вилает, откъдето е възприето и обобщаващото название „Одринско“.

съл и в духа на дадените му указания, Таню Стоев пише до селските комитети:

„Знайте, че отсега нататък наместо Вълчев* в Чепеларе, тук има поставено тяло и то само ще има зимане-даване с Вълчев в Чепеларе. Останалите селски ръководители са длъжни да водят преписка с управителното тяло в Ахъчелебийско и Скеченско и от него ще търсят каквото им потрябва. Ръководител на цяло Ахъчелебийско и Скеченско е Крум**, а секретар Смитков***, комитетски център Орлово****“⁹.

Околийското ръководство в Чокманово в лицето на ръководителя Таню Стоев и секретар Христо Караманджуков, подпомагани от организатора на Гюмюрджинско Владимир Бочуков, развиват активна дейност преди всичко за масовизиране на селските комитети и за създаване на нови в селата, където до есента на 1900 г. няма учредени.

Първа грижа на организацията си остава също така снабдяването с оръжие. За целта с по-голям темп продължава събирането на средства. Със специални писма са подканяни родолюбиви българи да дадат своята лепта. „Стремейки се да направи по-широки завоевания идейно и духовно всред населението — съобщава Христо Караманджуков, — организацията се бореше и срещу всички влиятелни или имотни люде, които стояха настрана от движението.“¹⁰

Околийското ръководство засилва контрола по плащане на членския внос, за внесените пари за оръжие. Всяко селище се задължава да организира свое разузнаване. В много от селата за коруджии (пъдари) се назначават комитетски хора. Така в Чокманово за пъдар е назначен Георги Райчев Милков. В Левочево прочутият Тодор Хвойнев — Фойню войвода, се разделя с кехайлъка и става коруджия. И двамата изпълняват куриерски функции в организацията. Изградена е синхронна мрежа от канали за пренасяне на революционната поща и оръжието. Кореспонденцията се води с шифър. Устовският революционен комитет е посредникът на преносещата поща, получавана от Центъра. В някои селища са изградени и революционни библиотеки, съдържащи нелегални издания. Редовно е получаван органът на Върховния Македоно-Одрински комитет в. „Реформи“.

* Псевдоним на Вълчо Антонов.

** Псевдоним на Таню Стоев.

*** Псевдоним на Христо Караманджуков.

**** Псевдонимно наименование на с. Чокманово.

Първите македоно-одрински чети започват да сноват из Родопския балкан и да повдигат духа на местното население. В с. Левочево на летния Тодоровден през 1901 г. в дома на Тодор Хвойнев — Фойню войвода, се разразява известната в среднородопската историопис „Левочевска афера“.

През януари 1901 г. е убит началникът на Чепеларския пограничен пункт Вълчо Сарафов от първия си помощник Георги Мавров — Кафеджията. След направеното разследване се оказва, че убийството е чист криминален акт — ограбване на комитетските пари¹¹.

В края на януари 1901 г., на мястото на Вълчо Сарафов, по препоръка на Павел Генадиев, за началник на Четвъртия пограничен пункт е назначен Константин (Вълчо) Антонов — Сеченката, родом от Стара Загора¹².

За съжаление, две седмици след встъпването в длъжност на Вълчо Антонов, по негово нареждане е извършено престъпление, което дава своите сериозни негативи в развоя на ВМОРО в Среднородопския край. На 10 срещу 11 февруари 1901 г. край Устово, в една колиба в местността Пазлака, в присъствието на ръководните дейци от Ахъчелебийско, зверски са заклани устовските достойни революционни дейци Дечо Стоев Стояновски и Атанас Шапарданов.

Защо? Какъв е бил техният „грех“?

Това, че събират средства, а оръжие не се доставя; това, че лично се нагърбват и уреждат снабдяването на оръжие направо чрез Централния комитет на ВМОРО, а не чрез пограничния пункт на Върховния комитет. Този случай е типичен пример за това, как противоречията и търканията между двете централни ръководства на „вътрешни“ и „външни“ дават своето отражение върху низовите звена на революционната организация. Убийството на двамата революционни дейатели Дечо Стоев и Атанас Шапарданов е една от първопричините, по настояване на Гоце Делчев, по-късно да бъде свикан Пловдивският конгрес на ВМОРО.

Вълчо Антонов извършва сериозни организационни промени. Околийският (районният) комитет от Чокманово е преместен в Чепеларе. Това става на 1 март 1901 г. на специално организирано за целта съвещание в Чепеларе, на което присъстват селските ръководители от Ахъчелебийско.

В Чепеларе е образувано ново околийско ръководство от легални и нелегални дейци в състав: Константин (Вълчо) Антонов — ръководител, секретар — Тота Дончева, учителка от гр. Карлово (от 1904 г. е съпруга на Вълчо Антонов) и членове — Таню Стоев и Христо Караманджуков от Чокманово, Петър Кузманов от с. Долно

След Балканската война от 1912 г. обаче Западна (Беломорска) Тракия е освободена и присъединена към България. Тогава се появява названието „Одринска Тракия“, за да се обозначи тракийската земя, заграбена отново от Турция. След Първата световна война територията на Тракия е разделена по течението на р. Марица и съответно предадена: Западната част на Гърция, а Източната част на Турция. Следователно, когато днес се пише за въстанието „в Одринско“ трудно може да се възприеме от новите поколения териториалния обхват на събитието. Ето защо, след като се запази в историческата документация названието „Одринско“, в обикновените публикации то да се заменя от общото название „Тракия“. Или да се възприеме: Илинденско-Преображенското въстание в Македония и Тракия, което най-точно отговаря на историческите и географските реалности.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ С и л я н о в, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 1. С., 1933, 7—8.
² К ъ н ч о в, В. Македония. Етнография и статистика. С., 1900, 289—296.
³ Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878—1944, Т. 2. С., 1995, с. 112.
⁴ Цит. съч., с. 113.
⁵ НБКМ —БИА, ф. 641, и.е. 16.
⁶ Странджа, № 1, 25 май 1896, Варна.
⁷ К а р а м а н д ж у к о в, Хр. Подготовка на Илинденско-Преображенското въстание в Странджа — Малкотърновски революционен район 1902—1903. С., 1996, 35—36.
⁸ Г е р д ж и к о в, М. Спомени, документи, материали. С., 1984, 29—30.
⁹ Д а н а и л о в, Л., Ст. Н о й к о в. Националноосвободителното движение в Тракия 1878—1903. С., 1971, 231—232.
¹⁰ О р м а н д ж и е в, Ив. Георги Кондолов и дейността му в Странджанското въстание. Бургас, 1927, 39—40.
¹¹ Д а н а и л о в, Л., Ст. Н о й к о в. Цит. съч., с. 232.
¹² С и л я н о в, Хр. Цит. съч. с. 201.
¹³ Г е р д ж и к о в, М. Цит. съч., 34—36.
¹⁴ О р м а н д ж и е в, Ив. Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895—1903), кн. III. С., 1933, с. 263.
¹⁵ С и л я н о в, Хр. Цит. съч., с. 324.
¹⁶ Михаил Герджиков и подвигът на тракийци 1903 г. Документален сборник. С., 2002, 19—20.
¹⁷ С и л я н о в, Хр. Цит. съч., с. 324. С., 1984, 245—246.
¹⁸ Д а н а и л о в, Л., Ст. Н о й к о в. Цит. съч., 298—299.
¹⁹ П о п а я н о в, Г. Малко Търново и неговата покрайнина. Бургас, 1939, с. 385.

- ²⁰ С и л я н о в, Хр. Писма и изповеди на един четник. С., 1984, 245—246.
²¹ О р м а н д ж и е в, Ив. Цит. съч. кн. IV, 166—167.
²² О р м а н д ж и е в, Ив. Цит. съч. кн. II, с. 39.
²³ О р м а н д ж и е в, Ив. Кн. IV, с. 136.
²⁴ С п и р о в, Н. Преображенското въстание. С., 1983, с. 219.
²⁵ Михаил Герджиков и подвигът..., с. 143.
²⁶ Г е р д ж и к о в, М. Спомени, документи. . . , с. 166.
²⁷ С п и р о в, Н. Цит. съч., с. 234.
²⁸ Михаил Герджиков и подвигът..., 227—230.
²⁹ Ф и л ч е в, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, 38—40.

ПЛОВДИВСКИЯТ КОНГРЕС НА ОДРИНСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ ПРЕЗ 1902 Г.

Н.с. СТЕФАН ШИВАЧЕВ (Пловдив)

Берлинският договор от 1878 г. оставя Одринска Тракия и Македония под турско робство. През следващите десетилетия социално-икономическите, националните и религиозните противоречия се изострят и борбата против чуждото потисничество постепенно придобива организиран характер. След създаването на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация в Солун през 1893 г. се замисля организирането на въстание в Одринско. Революционното движение там извървява свой път на развитие, но като неразделна част от борбите на българите за освобождение и присъединяване към свободното отечество България.

Към края на 1895—1896 г. са основани първите революционни комитети в Одрин и в някои околни села от Христо Попкоцев, в Мустафаша (Свиленград) и Лозенград от Павел Генадиев и Петър Митев. На 12 май 1896 г. във Варна е създадено емигрантско дружество „Странджа“, което създава свои клонове в Бургас, Пловдив, Айтос, Карнобат, Ямбол, Хасково, Анхиало (Поморие) и др. Първоначално задачата е да се издига и политическото, и националното съзнание на поробеното население, но бързо дейците започват да възприемат и революционните прийоми на борба. От 1899 г. организациите на бежанците от Македония и Одринско в България се обединяват в смесени емигрантски македоно-одрински дружества. Обединената организация от пролетта на 1900 г. се нарича Македоно-Одринска, а нейното ръководство Върховен Македоно-Одрински комитет (ВМОК). Общите цели и задачи — политическа автономия на Македония и Одринско, обуславят сътрудничеството между Вътрешната организация и Върховния комитет¹.

На Солунския конгрес на ВМОРО през 1896 г. организационната територия вече включва и Одрински революционен окръг. Офор-

мя се цялостният облик на една организация със своя структура, вътрешно устройство, организационна мрежа и регламентирани взаимоотношения между отделните звена. Тя се състои от селски, околийски и окръжни комитети, начело с Централен български македоно-одрински революционен комитет. Дейността в Одринско се ръководи от Одрински окръжен революционен комитет, в чийто състав са включени главно учители от българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ в Одрин, родени в Македония, Лазар Димитров (председател), Панайот Манов, Климент Бояджиев, Петър Васков; родени в Одринско — Антон Арнаудов (секретар) и Георги Василев; или от свободните български земи — Христо Генчев и Владимир Йотов. Структурата и ръководните начала на революционното движение в Тракия са идентични с тези в Македония.

До края на XIX в. в Одринско са изградени стотици комитети в Чокенско, Лозенградско, Малкотърновско, Бунархисарско, Мустафашанско. През пролетта на 1900 г. Гоце Делчев прави обиколка из Лозенградско и посещава комитетите в с. Пирок, Лозенград, с. Дерекьово, с. Раклица, с. Велика, Бунархисар и др. Турската власт никъде не успява да открие неговото присъствие, а организацията се разраства значително². По-ограничен характер има дейността в Узункюприйско, Кешанско и Малгарско поради отдалечеността от центъра, значителното гръцко население и влияние на Цариградската патриаршия. На запад от Марица обстановката е по-различна поради специфичните етнодемографски особености и стремежа на ВМОК да влияе, контролира и ръководи комитетските дела. Главна роля тук играят Павел Генадиев — представител на ВМОК за Южна България, който живее в Пловдив, и пунктът на ВМОК в Чепеларе, начело на който е Вълчо Сарафов, а след неговото убийство в началото на януари 1901 г. мястото му се заема от Константин Антонов (с псевдоним Вълчо) от Стара Загора.

В началото на XX в. в Одринско се създава криза в революционното движение, като следствие от редица провали, неудачи и трудности. Причините са многобройни, но основната предпоставка са разногласията между Вътрешната организация и ВМОК. Опитите да се набавят средства чрез нападения и отвлечане често завършват с разкрития.

През юни 1900 г. представителят на ВМОК в Пловдив и Арменският комитет в града изпращат чета начело с Георги Тенев в Родосто, без знанието на Одринския окръжен революционен комитет. След като не е подпомогната от местното население по брега на Мраморно море, четата се отправя към Лозенградско, където зала-

ЛИТЕРАТУРА

1. А я н о в, Г. Малко Търново и неговата покрайнина. (Антропогеографски и исторически проучвания). Изд. Малко-Търновска дружба „Странджански край“. Бургас, 1939.
2. Д а н и л о в, Л., С. Н е й к о в. Националноосвободително движение в Тракия (1878—1903 г.). С., 1971.
3. К о в а ч е в, П. Спомени. Ръкопис в Тракийския научен институт.
4. К ъ о с е в, Д. История на македонското националноосвободително движение. С., 1954.
5. М и л е т и ч, Л. Материали за историята на македонското освободително движение. Кн. IX. Спомени на Михаил Герджиков.
6. НБКМ — БИА, ф. 641, а. Е. 15, л. 263—266. Спомени на Д. Ташев.
7. НБКМ — БИА, ф. 641, а. Е. 15, л. 263—266. Архив на Ив. Орманджиев.
8. О р м а н д ж и е в, Ив. Приноси. Кн. II. С., 1929.
9. О р м а н д ж и е в, Ив. Приноси. Кн. III. С., 1933.
10. О р м а н д ж и е в, Ив. Приноси. Кн. VII, с. 35. Спомени на Христо Караманджуков, Ръкопис в Тракийския научен институт в София.
11. П о п н и к о л о в, Д. Реакцията срещу ВМОРО и Преображенското въстание, с. 10. Ръкопис в дома на автора.
12. С и л я н о в, Хр. Спомени от Странджа. С., 1935.
13. С п и р о в, Н. Преображенското въстание (Борбите на тракийските българи за национално освобождение 1878—1903). С., 1983.
14. Ф и л ч е в, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999.

ВЪСТАНИЧЕСКИТЕ ДЕЙСТВИЯ В ТРАКИЯ

Ст.н.с. ТОДОР ПЕТРОВ

Съгласно с взетото на Солунския конгрес на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО) от януари 1903 г. решение за обявяването на повсеместно въстание в Македония и Одринска Тракия, в двете области започва целенасочена подготовка. Провеждат се и конгреси на отделните революционни окръзи, на които се избират ръководните им въстанически органи, разработват се планове за действие на въстаническите сили в тях, конкретизират се предстоящите за изпълнение задачи.

От 28 юни до 1 юли 1903 г. в местността Петрова нива в землището на с. Стоилово, Малкотърновско, в Странджа планина се провежда и конгресът на Одринския въстанически окръг, на който присъстват значителен брой революционни дейци от окръга (според различни сведения между 200 и 450 души), а работата му се охранява от няколко чети и смъртни дружини от близките села.

Освен Михаил Герджиков, Васил Пасков, Велко Думев и Георги Василев от ръководството на организацията, там са и други делегати от различни райони на окръга — Христо Караманджуков от Ахъчелебийския, Димитър Катерински от Мустафапашанския, Никола Славейков от Лозенградския, Димо Янков от Малкотърновския, Анастас Разбойников от Бунархисарския, капитанът от българската армия Стамат Икономов и др. Като делегати присъстват също районни и участъкови войводи и подвойводи на чети, четници, участници в революционното движение, като общият им брой достигнал 47 души. На конгреса се решава да се пристъпи към непосредствената подготовка на въстанието на територията на Одринския окръг.

Въпреки констатациите, че въоръжението е много слабо, делегатите на Петрова нива се солидаризират изцяло с решенията на конгресите на ЦК на ВМОРО в Солун и на Битолския въстанически окръг в Смилево. На конгреса е извършено и основно териториално

вя гръцкия лекар Костаки Керимидчиоглу, взема му 800 златни турски лири откуп и го освобождава. Турската власт разкрива участието в акцията на комитетите в Лозенград и Бунархисар и 41 души са осъдени и заточени в Мала Азия, а повече от 70 бягат в България. ВМОК получава средствата от откупа, но дейността на два от революционните райони е разстроена за близо 2 години.

През юли 1901 г. отново Павел Генадиев, Александър Кипров и Арменският комитет в Пловдив организират четата на Слави Мерджанов, която отвлича Нури бей в чифлика му край Одрин. Четата е обградена от турска войска, в сражението загиват шестима души, а Слави Мерджанов, Христо Хаджилиев от с. Докузюк, Лозенградско — основател на дружество „Странджа“ в Пловдив, Бедрос Серемджиян от Пловдив и Оник Торосиян от Родосто са заловени, съдени и обесени в Одрин на 27 ноември 1901 г. Отново десетки българи стават жертва на немислените и авантюристични действия. Несъмнена е ролята на Пловдив като един от центровете на революционна дейност, където се събират големи парични средства за закупуване на оръжие и снаряжение, създадена е и специална работилница под ръководството на поручик Йордан Венедиков за изработването на раници, патрондаши и други принадлежности за нуждите на Вътрешната организация, но тези самоволни действия на част от пловдивските дейци довеждат до няколко афери с тежки последици в Одринско³.

През януари 1901 г. Вълчо Антонов ликвидира Атанас Шапарданов — представител на ООРК в Ахъчелебийско, и неговия помощник Дечо Стоев без наличието на сериозни причини. Това дава негативно отражение върху националноосвободителното движение в Средните Родопи и Западна Тракия. Към средата на 1901 г. за този район се създава т.нар. Беломорски революционен окръг с председател Вълчо Антонов, който продължава политиката на единоначалие, бруталност и авантюри. На извършените терористични акции и четнически набези турските власти отговарят с масови арести. Направените разкрития заплашват самото съществуване на революционното движение в Западнотракийската област⁴.

Одринският окръжен революционен комитет изпраща в Дедеагач Георги Василев да заздравя революционната организация и да ограничи вредното влияние на Вълчо Антонов в Ахъчелебийско, Гюмюрджинско и Ксантийско. Бързо са възстановени комитетите на Вътрешната организация. Вълчо Антонов, който с порочните си методи все повече отдалечава местното население, започва да губи опора. От друга страна, промените по това време в ръководството

на ВМОК и опитите за споразумение с Вътрешната организация, засилват изолацията на Вълчо Антонов. Това го заставя да потърси сближение и разбирателство с представителите на Вътрешната организация и в частност с ръководството на ООРК.

В Дедеагач пристига Христо Караманджуков, като представител на Вълчо Антонов, с цел да се отстранят недоразуменията с ООРК. В резултат на преговорите от 29 ноември до 5 декември 1901 г. се взема решение към края на декември в Търново Сеймен (Марица) да се проведе разширено съвещание с участието на ръководните дейци на организацията в Одрин, на което да се обсъдят и решат съществуващите спорни въпроси от организационен характер, с цел да се постигне единство в революционната дейност, провеждана източно и западно от р. Марица, както и да се определят основните линии на работа за по-нататъшно развитие на революционното движение в Одринско.

Времето се оказва недостатъчно, повечето от определените участници в срещата не били уведомени и съвещанието не се състояло. В Търново Сеймен се явяват само Лазар Маджаров, Лазар Димитров, Георги Василев, Христо Караманджуков и Александър Кипров. Присъстващите решават съвещанието да се отложи за пролетта на 1902 г. и да се състои в Пловдив, като се покани Гоце Делчев да вземе инициативата за неговото провеждане⁵.

Така естественото развитие на националноосвободителното движение в Одринско довежда до необходимостта от свикването на един форум, на който да се анализира развитието на движението, да се обсъдят причините за неудачите и пречките и се потърсят начини за тяхното преодоляване. Това съвещание остава в историята като Пловдивски конгрес на Одринския революционен окръг през 1902 г. В своите спомени Михаил Герджиков също се спира на причините за свикването на Пловдивския конгрес: „До 1902 г. Одринско имаше в околните организации, създадени от отделни войводи и дейци. В тяхната работа обаче не само, че нямаше единство, но и си пречеха едни на други, понеже всеки работеше на своя глава. Имаше случаи например един войвода да забранява през района му пренасянето на каквото и да било за друг район. При такива разбирания, естествено, работата не вървеше, а от друга страна, рискуваше се и създаденото, тъй като населението оставаше повече под влиянието на раздорите и ежбите между войводите и агитаторите, отколкото под обаянието на организацията и нейното дело. Поради това дейците от Одринско сами съзнаваха нуждата от среща помежду им. По тяхно желание Централният комитет изпрати свои делегати Гоце Дел-

чев и мене. Тушу Делииванов пък присъстваше като задграничен представител...“⁶. През 1902 г. Одринският окръжен революционен комитет няма подвижен нелегален деец, който да обедини и свърже дейността на революционните райони.

В свое писмо от 7 април 1902 година Лазар Димитров пише до Георги Минков за срещата в Пловдив: „Известно Ви е, че отдавна се проектираше да стане среща между вътрешните и пограничните дейци по освободителното дело в Одринско, на която среща щяха да дойдат някои по първи македонски дейци. Това се налагаше, едно, да се запознаят и опознаят всички дейци, що работят в Одринско и да се разменят мисли върху начина на водената досега дейност било от вътрешните, било от онези по границата, ползвайки се от опита да се установи занаят определен точен план и начин на действие. Друго, да се решат някои въпроси, отнасящи се до взаимните отношения на вътрешни и външни отделно и да се определят точно районите и лицата, които ще действат в тях, и още много твърде важни въпроси. Такава среща решено е да стане на Великден в град Пловдив.“ Конгресът се провежда на 13, 14 и 15 април 1902 г. в Пловдив, едно, по време на Великденските празници и, второ, по време на провеждания там Втори юнашки събор, когато в града са пристигнали много външни посетители, което улеснява незабелязаното пристигане на определените за делегати революционни дейци. Заседанията се провеждат под председателството на Гоце Делчев в дома на Михаил Герджиков, една от най-внушителните за времето си сгради в Пловдив, построена от бащата на Михаил Герджиков, на днешния булевард „Шести септември“. За жалост тази сграда е разрушена на 26 юли 1903 г. от взрив на сандък с 40 килограма динамит, който се подготвя от дейци на Вътрешната организация за изпращане в Цариград.

На Пловдивския конгрес през април 1902 г. присъстват от страна на Централния комитет на ВМОРО Гоце Делчев и Михаил Герджиков, задграничните представители на революционната организация Димитър Стефанов и Туше Делииванов, представителите на Одринския окръжен революционен комитет Спас Мартинов и Георги Василев, нелегалните тракийски революционери Лазар Маджаров, Петко Напетов, Георги Кондолов, Тодор Шишманов, Коста Нунков, Христо Караманджуков, Александър Д. Кипров и Иван Тодоров, както и легалните дейци Тодор Петков от Мустафашанска и Георги Калоянов (учител в с. Урумбеглия, Бунархисарско). Бил поканен и Вълчо Антонов, но отказал под предлог, че е преследван от полицията и има опасност да бъде заловен, ако дойде в Пловдив.

Всъщност той се намирал в Чепеларско, изолиран и изоставен от всички четници и свои помощници⁸.

На конгреса са изнесени два доклада — от Гоце Делчев „Относно начина на организиране на Одринско“ и от Михаил Герджиков „Как да се агитира сред населението“. Според Георги Василев вторият доклад е „Как да се агитира и организира населението в Одринско“. За духа на конгреса най-ценни са спомените на Михаил Герджиков: „В този конгрес се занимавахме повече с раздорите, та дойде до спречкване и дори до вадене на ками. Занимавахме се с положението в организационно отношение в Одринско. Занимавахме се също и с въпроса за въоръжението. Разпредели се Одринско на отделни райони и се назначиха отделни районни агитатори. Районите бяха: Малкотърновски, Бунархисарски, Лозенградски, Чокенски (Одринска кааза), Мустафашански, Ахъчелебийски, Дедеагачки, Скечански, Узункюпрыйски. Някои от старите местни ръководители се утвърдиха, други се избраха нови. Местните ръководители поискаха, щото ЦК да делегира един главен инспектор на цялата одринска организация. Това им се обеща. Всички се разотидоха, като се обеща помощ в хора от ЦК, а за оръжие Одринско ще събира пари, ще внася в ЦК, а ЦК ще се грижи да набавя средства, главно оръжие“⁹.

Друг от участниците Христо Караманджуков характеризира конгреса с това, че само няколко от участниците в него са одринчани, че повечето са нелегални дейци и че конгресът се състои във външно Одринско. Следователно той „провежда дейността си изключително от гледище на външния поглед в духа на онова, което е решено предварително и в интереса на схващанията на Централния комитет и разбиранията на нуждите в полза на нелегалните институти в организацията. Затова конгресът придоби, с малки изключения, характер на съвещания и обмяна на мисли относно прилагането устава и правилника на Вътрешната организация“. Според Караманджуков на конгреса е постигнато единомислие по следните основни постановки: идеологическите разбирания у ръководителите и работниците не бива да бъдат пречка за единството; целта на борбата трябва да бъде революционизиране на населението, без разлика на вяра, народност, материално положение и да се подготви то за масово въстание; не се изключват и терористични акции върху важни обекти в Одринско, но да стават във външно и по възможност по-далеч от обсега на организацията. Тя трябва да стане масово борческа, да излезе напред, а четите, като уязвима въоръжена сила, съществено да проявят досегашната си дейност и да се претворят в подвижен център и

хора³. От спомените на съвременниците и няколко писма може да се направи заключение, че през 1895 г. в Свиленград действа революционна организация, ръководена от учителя Петър Митев. В нея са били посветени Димо Казаков (Странджата) и бъчварят Зафир Тенев. Вероятно дейността на Петър Митев е била съгласувана с Трайко Китанчев⁴. Не след дълго той е заподозрян от турците в революционна дейност и е принуден да избяга в България⁵.

На следващата, 1896 г. в Мустафапаша пристига като учител Павел Геннадиев, брат на известния български политик Н. Геннадиев. Той успява да активизира организацията, но според съвременниците тя няма масов характер. В своите спомени П. Геннадиев разказва за нейното възстановяването и за най-активните членове: „В Мустафапаша имаше здрави хора. Аз избрах между тях ония, които бяха готови да умрат за движението. Учителят Петър Стоев например можеше да се хвърли в огъня. Янаки Илиев бе човек с шестокласно образование, папукчия, просветен. Трети бе бащата на Петър Стоев — Стою Дерменджи. На тази тройка аз се опрях и създадох организация. И в Свиленград най-напред създадох хор. След това започнах да издавам вестник, печатан скрито, който се четеше много.“⁶ Списание и разпространяването на този вестник под названието „Борба“ допринесе много за революционната пропаганда⁷. В това, общо взето, се изразява дейността на Мустафапашанската революционна организация до непосредствената подготовка на въстанието, за което свидетелстват и спомените на Димитър Катерински: „До 1900 г. на много места в Свиленград и околията, и по цяла Тракия бяха създадени и съществували само формално доста революционни организации и комитети. В редица места записаните членове, годни да носят революционната „тегоба“, достигаха 30% от мъжкото население. Така бе и по времето, когато П. Геннадиев бе учител в Свиленград. През 1897 г. и по-сетне аз бях член в управителното тяло на комитета. Положението остана почти същото. До сравнително масов характер [се дойде] по-късно, в края на 1902 г. и през 1903 г. Дотогава имаше само малки, откъснати една от друга групи, на които членовете дори не се познаваха. За да се запази тайната и тайнствеността, по цели месеци не свикваха събрания. Следователно масовото революционно възпитание не бе задоволително. Вниманието на ръководителите бе насочено към въздействие върху чувствата на членовете.“⁸

В края на XIX в. организационната дейност в Мустафапаша отбелязва напредък. Революционният комитет се състои от председател в лицето на П. Геннадиев, секретар е Петър Стоев и членове То-

дор Петков, Димитър Нашев, Никола Попдимитров, Стою Петров Дерменджията и Янаки Илиев Папукчията⁹. Заслугата на П. Геннадиев като организатор и ръководител на движението е голяма, макар че оценките на съвременниците за него са спорни и противоречиви. Причината за това се крие най-вероятно в средствата, които той използва, за да активизира организацията по всички направления, както и неговото поведение. Като председател той се държи доста самовластно, без да се съобразява с решенията на Одринския окръжен комитет¹⁰. Някои от действията му може би са били оправдани за времето и съществуващите условия, но, от друга страна, са уронвали престижа на революционната организация пред населението. Най-уязвимото място в неговата дейност са широко използваните авантюристи, които наред с другото са си служели и с нападения с цел да събират средства за организацията¹¹. Това предизвиква сериозни конфликти сред останалите членове на комитета. Удар за организацията са няколкото големи провала, наречени афери. Един от тях е опитът на четата на Светослав Мерджанов да залови срещу откуп сина на местния богат чифликчия Дертли бей. Акцията не е съгласувана с ръководството в Одрин, а остава като изолиран терористичен акт и въпреки проявения героизъм от страна на участниците, те загиват трагично на 5 юли 1901 г. при с. Киречли-Хаскьой (дн. Варник), Мустафапашанско¹².

Противоречията между мнозинството в мустафапашанската революционна организация и нейния председател П. Геннадиев се задълбочават и изострят особено след убийството на един от нейните членове — учителя Иван Версамов, който се ползва с голям авторитет сред обществените среди на града. Това дава повод на турските власти да предприемат щателно следствие, при което попадат в дирите на революционната организация и успяват да ѝ нанесат тежък удар¹³. Оцелелите дейци възстановяват организацията, като за председател на революционния комитет избират Стою Петров Дерменджията. Той е сменен последователно от Янаки Илиев, Тодор Петков и Димитър Катерински. За членове на комитета са избрани Георги Василев, Александър Попов, Тодор Карагьозов, П. Дограмаджиев, Т. Иванов и др., които успяват със своята дейност и авторитет да издигнат революционното движение в града и района¹⁴.

В началото на 1902 г. одринските революционери се опитват неуспешно да организират сбирка в Търново Сеймен (дн. Симеоновград). През април 1902 г. те насрочват този път вече конгрес на революционното движение в Тракия, на който да се срещнат предста-

състав от организационните институти — освен наказателен да бъдат още и агитационен, и организационен апарат. Организацията е против вмешателството на Върховния комитет във функциите и домогванията на българските правителства в работата ѝ. Организацията в Одринско е неделима част от общата Македоно-Одринска организация, ръководи се от нейните статuti и се бори за автономията на Одринско, извоювана чрез въстание. Предвид съществуването на обтегнати отношения между одрински дейци, апелира се за взаимно разбирателство, доверие и единство помежду всички дейатели, за чиято цел се начертават тайните канали за преминаване в България, за движение и пренасяне на оръжие във вътрешността на Бунархисарско и Лозенградско. Уреждането на всички въпроси, възникнали от ръководството на Вълчо Антонов на Чепеларския пункт и Гюмюрджинския окръг, се възлага да извърши Гоце Делчев. Парични средства за въоръжаване на районите да се набавят от членски вноски и облагане на по-имотните членове, което да има характер на доброволни пожертвувания. Смята се за необходимо да се въведе институтът на смъртните дружини при селските комитети, които да изпълняват милиционерска и наказателна служба и да бъдат основата на бъдещите боеви кадри¹⁰.

По предложение на Гоце Делчев Одринският вилает се разделя на две инспекционни области — източно и западно от р. Марица, като за ревизор-инспектор на първата е предложен Михаил Герджиков, а на втората — Вълчо Антонов, но след като Гоце Делчев се срещне с него и той даде уверение за честно сътрудничество. В случай на отказ, срещу него да бъдат взети най-строги мерки. След конгреса Гоце Делчев се среща в с. Проглед с Вълчо Антонов, който се разкайва за извършените от него грешки и дава обещание за лоялно сътрудничество с Вътрешната организация. Месец след конгреса Централният комитет назначава Михаил Герджиков за инспектор на Източната област, а Вълчо Антонов — на Западната, като същевременно те са равноправни подвижни нелегални членове на ООРК. Решено е в областта източно от р. Марица да се разгърне масово революционно движение, докато дейността западно от нея да се провежда главно чрез извършване на терористични акции¹¹. Конгресът утвърждава съществуването на 9 революционни района, за чиито ръководни лица се установяват, според Христо Караманджуков: Малкотърновски район — войвода Георги Кондолов и организатор Христо Караманджуков, Бунархисарски — Тодор Шишманов, Лозенградски — Лазар Маджаров, Чокенски — Кръстю Българията, Мустафашански — Димитър Катерински, за Узункюприйски се

оставя правото на Михаил Герджиков да определи ръководител, Дедагачки — Георги Василев, Гюмюрджински — Александър Филипов и в Скечански и Ахъчелебийски — Марин Чолаков. Подчертава се значението на Малкотърновски район, където да се съсредоточат първостепенни усилия за организирането и въоръжаването му¹².

За да се избегнат търкания и недоразумения между войводите, конгресът точно разграничава сферите на действие на образуваните към революционните райони организационни чети. Строго се определя по кой път четите могат да се движат извън своя район. На конгреса е решено за задграничен представител на ООРК в България да се назначи Димитър Стефанов, адвокат в Бургас.

Всички участници в Пловдивския конгрес на Одринския революционен окръг и изследователите на въпроса обръщат внимание на изключителната роля на Гоце Делчев. Разрастването на ВМОРО и разширяването на нейното влияние сред народните маси създават нови организационни форми, което налага преработването и приемането на нов устав и правилник на организацията в края на 1901 и началото на 1902 г. и нов правилник на четите през март 1902 г. В тях са залегнали принципите за устройството и управлението на ВМОРО, които възникнали със създаването и развитието на четническия институт. Те били пряко свързани с възгледите и практическата дейност на Гоце Делчев и затова новият устав станал известен като „Гоцев устав“. Правят впечатление по-голямата демократизация и оперативност в ръководството на четите, наложени от масовизирането на организацията. Разширяват се обхватът и обемът на дейността на агитационно-организаторските чети. На Пловдивския конгрес Гоце Делчев за първи път на практика приложил тези свои нови виждания, а веднага след конгреса било организирано отпечатването на документите и разпространението им в Македония и Одринско. Поради тази причина Христо Караманджуков отбелязва, че „всичко се разглеждаше и приемаше въз основа действащия устав и правилник на Вътрешната тайна Македоно-Одринска организация“¹³.

Така Пловдивският конгрес на Одринския революционен окръг през 1902 г. става важен етап в развитието на революционното движение в Македония и Одринско и в подготовката за вдигане на въоръжено въстание. Определените ръководители на райони енергично се залавят за работа. Навсякъде в Тракия закипява организационна и агитационна дейност на революционните комитети и районните чети. Дейността на Михаил Герджиков спомага да се ликвидират и последните остатъци от върховизма и за масовото навлизане на на-

селението в революционната организация. Самият Герджиков пише за този период от дейността си: „Из Странджа планина аз намерих добре наторена почва за организационна работа. Оставаше само всичко да се канализира и нареди по образа на македонското движение. Това стана лесно и с бързина по две причини: първо, че войводите се проникнаха от същността на общото дело и второ, че българите в Одринско се оказаха податливи за организиране, понеже по природа бяха културни и твърде дейни...“¹⁴.

Конгресът е повратен момент и в дейността на Вълчо Антонов, който пристъпва към реорганизиране и затягане на революционните комитети в Ахъчелебийско и Беломорието в съответствие с указанията на ООРК, като действа начело на малки чети в Гюмюрджинско, Дедеагачко, Ференско, Ортакьойско. В Одринско се разраства и четническото движение. Четите изиграват голяма роля във връзка с подготовката на бъдещото въстание. Покрай развиването на политическа и агитационно-пропагандна дейност, те изпълняват вече и организационни задачи: снабдяват населението с оръжие, събират парични средства, водят бойно обучение с членовете на местните комитети. Революционният поход сред българското население в Тракия довежда до навлизането на голям брой нови членове в организацията през втората половина на 1902 и началото на 1903 г., когато се провежда съдбоносният Солунски конгрес на ВМОРО.

БЕЛЕЖКИ

¹ Стоянов, Ст. Изграждане и дейност на ВМОРО в Одринска Тракия (1893—1912 г.). — В: Сто години Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация. С., 1994, 46—47.

² Преображенското въстание. С., 1955, 35—36.

³ Пак там, с. 37; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи. Т. 2. С., 1995, с. 190.

⁴ Стоянов, Ст. Цит. съч., с. 52.

⁵ Данаилов, Л., Ст. Нойков. Националноосвободителното движение в Тракия (1878—1903). С., 1971, с. 162; Приноси към историята на Македоно-Одринското революционно движение. Кн. VIII. Одринският революционен комитет, 173—174.

⁶ Илинденско-Преображенското въстание (1903). С., 1968. Спомени на Михаил Герджиков, с. 318.

⁷ Преображенското въстание, с. 196.

⁸ Данаилов, Л., Ст. Нойков. Цит. съч., с. 164.

⁹ Освободителното движение в Македония и Одринско. Спомени и материали, кн. IX, с. 37.

¹⁰ Караманджук, Хр. Подготовка на Илинденско-Преображенското въстание в Странджа. Малкотърновски революционен район 1902—1903 г. С., 1996, 36—37.

¹¹ Данаилов, Л., Ст. Нойков. Цит. съч., 165—167.

¹² Караманджук, Хр. Цит. съч., с. 38.

¹³ История на България, т. 7, с. 466; Националноосвободителното движение на македонските и тракийски българи, т. 2, 178—180.

¹⁴ Илинденско-Преображенското въстание (1903), с. 318.

преустройство. В зависимост от степента на предварителната подготовка и от географското местоположение на околиците, Одринският окръг е разделен на 5 нови въстанически района — първи — Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски; втори — Чокенски; трети — Мустафашанско-Одрински; четвърти — Дедеагачко-Гюмюрджински и пети — Ахъчелебийско-Скеченски. Всеки район от своя страна е разделен на участъци.

В съответствие с общия план на въстанието е разработен план за действие в окръга, а също и планове за действие в отделните райони и участъци. С оглед разпокъсването на турските войски, а и за да се придаде на въстанието повсеместен характер, делегатите решават въстаническите действия да се водят във всички райони на окръга, въпреки различието в степента на тяхната подготовка. Предвижда се само в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски да се водят „повсеместни“ въстанически действия, тъй като тук подготовката на населението за борба е най-добра. В останалите четири района, поради недостатъчната им подготовка, са планирани само партизански акции срещу военни подразделения и важни обекти на противника, чрез което да се ангажира вниманието на намиращите се там турски войски и да се ограничи тяхната маневро-способност.

Като изхождат от схващането, че за ръководители на въстанието трябва да бъдат избрани лица с богат революционен, боен и военен опит, делегатите избират единодушно за членове на върховния команден орган на въстаническите сили в окръга — Главното ръководно боево тяло — Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и Стамат Икономов. Главното ръководно боево тяло е най-висшият орган на революционната власт на въстаническата територия в окръга, който възглавява въстанието и всички боеви сили са под негово разпореждане. То планира дейността на въстаническите сили, разпределя оръжието, облеклото и храната между тях, назначава и уволнява войводите, урежда възникналите спорове, ръководи въстаническите действия. Главното ръководно боево тяло уточнява и датата за обявяване на въстанието в Одринско¹.

Няколко дни след конгреса на Петрова нива ръководните дейци на Ахъчелебийско-Скеченския район се събират на т. нар. Родопски конгрес в местността Имарет дере, близо до с. Карлуково (дн. с. Славейно, Смолянско), за да набележат мероприятия, свързани с непосредствената подготовка на въстанието в района. Избрано е също Районно боево тяло от трима души, което изпълнява задачи, сходни със задачите на Главното ръководно боево тяло, но само в

границите на района. В останалите 3 въстанически района на окръга (Чокенски, Мустафашанско-Одрински и Дедеагачко-Гюмюрджински) боеви тела не са избирани². За осъществяването на по-добра организация на въстаническите действия и по-добро ръководство на въстаническите сили на конгреса на Петрова нива Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарският и Ахъчелебийско-Скеченският район са разделени на участъци, като във всеки се предвижда да действа участъкова чета. Тъй като останалите 3 района на окръга (Чокенски, Мустафашански и Дедеагачко-Гюмюрджински) не са разделени на участъци, за предстоящите акции на тяхна територия се предвижда само сформиранието на 3 районни чети — по една за всеки от тях³.

След конгреса, в изпълнение на взетите решения, на територията на окръга се осъществява разностранна подготовка за предстоящото въстание. Продължава дейността по въоръжаването на населението, извършва се масово военно обучение на бъдещите въстаници. Взети са мерки за подготовката на въстаническото облекло, снаряжение и знамена, създават се складове за хранително продоволствие, медицинско снаряжение, боеприпаси. Пристъпва се и към изграждането на въстаническите боеви сили.

В Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски район е извършена най-добра военнотехническа подготовка за въстанието. Той е разделен на 12 участъка, във всеки от които е формирана участъкова чета. В 1-ви (Пенешки) участък войвода на четата е Коста Калканджиев; във 2-ри (Велички) — Стоян Петров, в 3-и (Цикнихорски) — Стоян Камилски; в 4-и (Ениядски) — Цено Куртев, в 5-и (Пиргополски) — Петър Ангелов; в 6-и (Граматииковски) — Пеньо Шиваров, в 7-и (Кладарски) — Димитър Халачев; в 8-и (Стоиловски) — Дико Желебов, в 9-и (Гьоктепенски) — Киро Узунов; в 10-и (Дерекьойски) — Лазо Лазов, в 11-и (Паспаловски) — Георги Кондолов. В 12-и (Лозенградски) участък за разлика от останалите са създадени две участъкови чети с войводи Янко Стоянов и Яни Попов, действащи съответно в северната и в южната му част.

Освен участъковите чети, на територията на района действат и т. нар. смъртни дружини (наричани в Македония селски чети), които се набират от легалните членове на ВМОРО в селата и изпълняват ролята на своеобразна запасна армия на организацията, която постоянно е в готовност да бъде мобилизирана. До началото на въстанието смъртни дружини са създадени в почти всяко от около 50-те села на района.

На територията на Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски район са организирани също една санитарна чета, водена от

РЕШЕНИЯТА НА КОНГРЕСА НА ОДРИНСКИЯ ОКРЪЖЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ НА ПЕТРОВА НИВА

ЯНКО КЕРЕМИДЧИЕВ (Бургас)

Преображенското въстание в Източно-инспекционната област на Одринския окръжен революционен окръг е героична страница от историята на България. През 2003 г. се навършват 100 години от славната епопея на преобразенци.

Подготовката за въстанието продължила дни, месеци, години. Провеждани били заседания, съвещания, събрания и конгреси. Особено значим бил проведеният на 13, 14 и 15 април 1902 г. в Пловдив конгрес на Одринския окръжен революционен окръг, организиран по инициативата на Централния комитет (ЦК) на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО). На конгреса присъствали и членовете на ЦК на ВМОРО Гоце Делчев и Михаил Герджиков. Гоце Делчев направил предложение Одринско да се раздели на две инспекционни области: Източна и Западна, а ЦК на ВМОРО назначил Михаил Герджиков за ревизор-инспектор на Източната област и подвижен член на Одринския окръжен революционен комитет (ООРК). Делегатите на конгреса одобрили единодушно взетите решения.

През лятото на 1902 г. Герджиков пристигнал в Странджа в качеството си на инспектор-ревизор на ВМОРО за Одринско. Като член на ЦК и негов пълномощник, той оглавил и революционното движение в този край.

На следващия съдбоносен конгрес на ВМОРО в Солун, проведен на 2, 3 и 4 януари 1903 г., участвал и председателят на Одринския окръжен революционен комитет Велко Думев. Предложеното решение за въстание в Одринско било гласувано с болшинство.

В изпълнение на взетите решения, в началото на лятото на 1903 г. Одринският окръжен революционен комитет гласувал решение за

свикване на конгрес на революционното движение в Одринско, за да се вземе окончателно становище по основните въпроси, свързани с първото проектирано там въстание. Понеже поробената Странджа планина била заселена гъсто с патриотично настроено българско население, инициаторите на въстанието предложили конгресът да се проведе в дебрите на Странджа.

За организатор на конгреса бил определен назначеният от ЦК на ВМОРО ревизор-инспектор на Източната инспекционна област на Одринския окръжен революционен комитет — войводата Михаил Ив. Герджиков, който дълго преди това бродил с патриотична чета из Странджа.

Първата задача на упълномощения ревизор-инспектор била да избере подходящо място за провеждане на планирания конгрес. Герджиков възложил тази задача на опитния странджански войвода Дико Джелебов, чийто революционен опит включвал ръководеното на т. нар. „смъртни дружини“ в поробените странджански селища с чисто българско население: Стоилово, Зеберново, Калово и др. Въпреки че войводата Дико Джелебов познавал района, възложената му отговорна задача изисквала добре обмислено решение и той потърсил помощта на байрактаря (знаменосеца) на неговата чета — Георги Стефанов от с. Стоилово, живущ по онова време в сегашната местност Петрова нива. При съвместната обиколка на двамата из района те не открили друго по-подходящо място за провеждането на конгреса от просторната и труднодостъпна Петрова нива.

Тя представлявала стръмен и продълговат баир, дълъг около 2 км, през който минавала само една козя пътека. От 3 страни — изток, запад и юг, баирът е бил опасан от р. Велека. Спускащите се към реката склонове са били стръмни и на места почти отвесни. В преобладаващата си част цялата околна местност е била гориста, вследствие на което са съществували добри условия за незабелязано пребиваване на много хора. По крайнините на поляната са били пръснати няколко колиби. Близко до източната голяма стръмнина имало стари дървета. Под техните сенки е заседавал конгресът.

Избраната за провеждането на конгреса Петрова нива представлявала естествена труднодостъпна крепост, която била лесна за отбрана, подобно на историческата средногорска местност Оборище.

Конгресът се охранявал от 5 поста. Първият пост бил разположен малко на юго-изток от мястото, където се е провел конгресът, на единственото дърво (дъб), наричано „гърбица“, до голямата стръмнина над реката и служел за наблюдение към с. Стоилово. Вторият пост бил в източна посока на т. нар. „Пейов пазлак“, за да

пази да не дойде турска войска откъм Малко Търново. Третият пост е бил на самия Велечки баир до т. нар. „Дядо Тодоров чукар“, за да наблюдава евентуалното придвижване на войска от към с. Заберново. Четвъртият пост, на чукара „Старите плевници“, пазел пътя за с. Гьоктепе (дн. с. Звездец). Петият пост бил разположен на чукара „Балабана“, в южната страна на Петрова нива, за да наблюдава движението западно откъм с. Стоилово.

За осигуряване прехраната на всички делегати и охраняващите ги четници, се назначили отделни войводи на чети, които се договорили с местни селяни за доставка на нужните количества храни срещу предоставени разписки, чиято стойност е трябвало да бъде изплатена на доставчиците след освобождението. Планирано е било храната да се съхранява в наличните естествени пещери, в източните стръмни склонове на Петрова нива.

Според Михаил Герджиков, отговорник за провеждането на планирания конгрес и ревизор-инспектор на Източно-инспекционната област на ООРК, изборът бил много добър.

Подготовката за конгреса започнала. За целта до всички революционни райони били изпратени писма, в които били дадени подробни указания за броя на делегатите от отделните райони, за сборните пунктове, от които делегатите е трябвало да тръгнат към мястото за провеждане на конгреса в странджанската местност Петрова нива.

По-голямата част от определените делегати пристигнали на Петрова нива с двете специално сформирани за конгреса чети, т. нар. „Конгресна“ и „Спомагателна“ (наричана още и „Голяма“). Непосредствено след завършването на конгреса двете чети били разформировани, като личният им състав бил разпределен между бойните чети.

„Конгресната“ чета била сформирана в с. Аланкайряк (дн. с. Ясна поляна) и се ръководела от войводата Кръстьо Българията. Нейният маршрут бил: с. Аланкайряк, гората между граничните постове Ограш и Живак, с. Заберново, местността Петрова нива. С тази чета пристигнали делегатите Велко Думев, Васил Пасков, Христо Караманджуков, Анастас Разбойников, Георги Василев, Димитър Катерински, Димо Янков, Коста Калканджиев, Никола Славейков и др.

„Спомагателната“ чета била сформирана край с. Гергебунар (дн. с. Росеново) и се командвала от войводата Лазо Лазов. Тя се придвижила по маршрута: село Гергебунар, с. Текендже (дн. с. Граничар), край с. Гьоктепе (дн. с. Звездец), Петрова нива. Тази чета

съпровождала делегатите Михаил Герджиков, капитан Стамат Икономов, Димитър Ташев, Димитър Дичев, Цено Куртев, Иван Варналиев, Христо Арнаудов, Георги Тенев и др. Останалите делегати, между които били Лазар Маджаров и Георги Кондолов, пристигнали на Петрова нива с идващите от Лозенградско и Малкотърновско чети.

Като се изключи въоръжената охрана, която била около 400 души, на Петрова нива се събрали 47 делегати:

1. Михаил Герджиков от Пловдив, подвижен член на Одринския окръжен революционен комитет и ревизор на ЦК на ВМОРО за Източната инспекционна област;
2. Васил Пасков от с. Огняново (Неврокопско), представител на ЦК на ВМОРО;
3. Велко Думев от с. Воден, председател на Одринския окръжен революционен комитет;
4. Георги Василев от Мустафаша (дн. Свиленград), секретар на Одринския окръжен революционен комитет;
5. Христо Караманджуков от с. Чокманово (дн. Смолянско), председател на Ахъчелебийския околийски революционен район;
6. Димитър Катерински от Мустафаша (дн. Свиленград), председател на Мустафашанския околийски революционен район;
7. Никола Славейков от Лозенград, представител на Лозенградския околийски революционен район;
8. Димо Янков от Малко Търново, представител на Малкотърновския околийски революционен район;
9. Анастас Разбойников от Мустафаша (дн. Свиленград), представител на Бунархисарския околийски революционен район;
10. Стамат Икономов от Малко Търново, запасен капитан от българската армия;
11. Георги Кондолов от с. Велика (Малкотърновско), войвода на районната чета на Малкотърновския революционен район;
12. Лазар Маджаров от с. Негован (Солунско), войвода на революционна чета на Лозенградския революционен район;
13. Кръстьо Българията от Враца, войвода на чета в Чокенско;
14. Коста Калканджиев от Малко Търново, войвода на районната чета на Бунархисарския революционен район;
15. Георги Тенев от Мустафаша (дн. Свиленград), участвал в революционното движение като войвода на чета;
16. Христо Арнаудов от Мустафаша (дн. Свиленград), войвода.

санитарния унтерофицер от българската армия Димитър Дичев, както и една техническа чета, ръководена от члена на Главното ръководно боево тяло Михаил Герджиков.

От участъковите чети, смъртните дружини и въстаналото българско население се създават най-значимите по численост боеви формирования на територията на I район на Одринския окръг — въстаническите отряди, които през бунтовното лято на 1903 г. се бият безстрашно с войските на противника.

На 5 срещу 6 август, Преображение, въстаническите действия обхващат територията на целия Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски район. В прочувствената си реч, която отправя към въстаническия отряд непосредствено преди нападението на гр. Василико (дн. Царево), Михаил Герджиков заявява, че часът, „за който работехме ден и нощ, купувахме пушки, скитахме из балканите и пълнехме занданите, най-сетне е ударил... Вместо с темане, всеки душманин ще се посреща с нож и куршум, догдето не се очисти нашата страна от душманите или се подчинят на нашия ред и заживеят с нас не като мъчители и господари, а в братство и мир, с еднакви права и задължения“⁴.

В I Пенешки участък, разположен в източната половина на Бунархисарско, веднага след обявяването на въстанието четата на войводата К. Калканджиев прекъсва телеграфната линия Мизия—Лозенград—Бунархисар—Малък Самоков. Със своите действия особено се извява смъртната дружина на с. Пенека, която го освобождава от противника, а по-късно при колибите Апартес разбива и един вражески патрул. Слабото въоръжение на въстаниците в участъка обаче, както и недостатъчната им подготовка, стават причина за сравнително ограничени размах на въстаническите действия там⁵.

Втори Велички участък включва селищата от западната част на Бунархисарско и с. Велика, Малкотърновско. По указание на Главното ръководно боево тяло се предвиждало местната участъкова чета да организира нападение срещу заемащото централно място в участъка с. Инджекьой, където бил разположен турски гарнизон.

В изпълнение на поставената задача се осъществява разузнаване на противниковите сили, събират се сведения за числеността и разположението на аскера. Въз основа на получените данни е изготвен план за предстоящата акция. Извършва се и прегрупиране на въстаническите сили, като към участъковата чета се присъединяват смъртните дружини на селата от участъка — Велика, Курудере, Маглаик, Урумбегли и Колибите. Ръководството на въстаническия от-

ряд (с численост около 100 души) се поема от члена на Главното ръководно боево тяло капитан Стамат Икономов.

На 5 август 1903 г. въстаниците атакуват турската казарма, разположена в центъра на Инджекьой и извършват изненадващо бомбено нападение, придружено от масирана пушечна стрелба. В резултат на акцията е убит командирът на войсковото подразделение и няколко войници, но въпреки осъществената изненада и понесените жертви, аскерът съумява да се окопите и да отблъсне атакуващите. Независимо от това, зашеметени от въстаническия удар, войниците се въздържат от преследване на народните борци. След нападението въстаническият отряд се разделя на две групи, които обхождат останалите селища на участъка и установяват революционна власт⁶.

Въстаническият отряд в III Цикнихорски участък наброява 76 души. Съгласно предварително изготвения план за бойните действия, той е разделен на две групи, които на 5 август трябвало да атакуват турския гарнизон в с. Цикнихор (33 души), разположен в две къщи в центъра на селището.

Вечерта на 5 август въстаниците напускат сборния си пункт — вр. Циганка в Странджа планина, и се насочват към целта си, но тъй като са забелязани от противникови часови, не успяват да изненадат аскера. Повежда се ожесточен бой, който продължава и след разсъмване. Едва около обед, проявявайки изключителна самоотверженост и инициатива, въстаниците успяват да сломят съпротивата на гарнизона и дори напълно да го ликвидират.

На 7 август отрядът отново се разделя на две групи, които през следващите дни контролират пътищата към морето и към Малко Търново, откъдето се очаква турско настъпление. Само едната от тях обаче — ръководената от войводата Стоян Камилски, води през следващите дни бой с прииждащите войници в покрайнината на с. Труля и въпреки численото им превъзходство удържа натиска и с минимални загуби успява да се оттегли към близкото с. Велика⁷.

В двата крайморски участъка (IV Ениядски и V Пиргополски) по време на въстанието четниците действат съвместно. Бойните действия започват фактически преди 5 август. Два дни преди началото на въстанието Ениядската участъкова чета, водена от Цено Куртев, ликвидира един турски шпионин, един таксилдарин (данъчен агент) и придружаващите ги двама стражари. На 4 август в близкото с. Маджура, вече заедно с Пиргополската участъкова чета на войводата Петър Ангелов, въстаниците нападат пристигналите тук около 20—30 войника, които междувременно започват да изтезават

Освен тези видни революционни дейци, делегати на конгреса били и следните участъкови войводи, подвойводи, четници и участници в движението против поробителите: Дико Джелебов, Стоян Петров, Лазо Лазов, Яни Попов, Киро Узунов, Стоян Камилски, Янко Стоянов, Димитър Халачев, Пеньо Шиваров, Цено Куртев, Петър Ангелов, Димитър Ташев, Георги Калоянов, Коста Тенишев, Тодор Станков, Христо Силянов, Иван Варналиев, Димитър Дичев, Михаил Даев, Георги Тодоров, Спас Цветков, Лефтер Мечев, Нестор Иванов, Петко Зидаров, Георги Костадинов, Димо Русев, Йордан Мешков, Жеко Джелебов, Стоян Томов, Петър Чолаков и Атанас Карчов (Карчо Кукушанчето). Всички тези лица били добре известни в революционното движение, като някои от тях се ползвали с голяма популярност в Одринско. Характеризирайки състава на конгреса, Христо Силянов отбелязва, че това са „четиридесет и седем души войводи, районни и окръжни ръководители, учители и по-интелигентни четници“ [2, 313].

Макар че на конгреса по право е трябвало да присъства и ревизорът на Западната инспекционна област Вълчо Антонов, той отказал да дойде на Петрова нива, тъй като още от самото начало бил на „особено мнение“ по въпроса за вдигане на въстание в Одринско. Това негово становище оказало влияние и върху други революционни дейци от Западната инспекционна област, така, че с изключение на Ахъчелебийско, нито един от революционните райони, западно от р. Марица не е изпратил свои представители на състоялия се на Петрова нива конгрес.

Всички участници в конгреса били изпълнени с ентузиазъм и дали спонтанен израз на обхваналото ги въодушевление.

Четите били разпръснати по височините и стратегическите места, а воеводите, подвойводите и представителите: Пасков, Думев и Ковачев останали под дъба, където трябвало да заседава конгресът, за да обсъдят положението и вземат решение за подготовката на въстанието.

Провеждането на конгреса е било организирано много добре, като на делегатите били създадени необходимите условия за делова работа.

Конгресът бил открит на 28 юни (ст. ст.), 11 юли (н. ст.), в 2 часа след обяд от Михаил Герджиков с кратко встъпително слово. Той прочел имената на всички присъстващи делегати, след което направил предложение да бъде избрано бюро за ръководене на заседанията в състав: Васил Пасков — председател, Велко Думев — подпредседател, Христо Силянов и Анастас Разбойников — секретари.

Предложението е било одобрено единодушно. „Председателят и другите членове от бюрото — си спомня по-късно Анастас Разбойников — заеха местата си, а пред тях в дясно и ляво бяха конгресистите. Всички бяха насядали на земята, кой както може, също и бюрото. Никаква маса, никакъв стол или дори дъска. На всекиго пушката и раницата бяха до него. Председателят предложи да се почете паметта на загиналия голям революционер и организатор Гоце Делчев, със ставане на крака. Всички станаха прави. След туй каза кратко слово за значението на конгреса, за решенията в Солун и Смилово, за запазването в пълна тайна на всичко говорено и решено тук, посочи и санкциите срещу изневеря на устава на организацията“ [2, 319].

След тази встъпителна част конгресът пристъпил към своята делова работа, която се свеждала главно до следното: да се реши въпросът за въстанието, да се даде отчет за извършената досега подготовка и за състоянието на въоръжените сили, както и да се набележат конкретни мерки във връзка с непосредствената организация и подготовка на предстоящото въстание.

Първата точка от дневния ред на конгреса включвала разисквания по въпроса дали да се вдига въстание в Одринско или не. Този въпрос бил смятан за предрешен предвид наличието на взето в Солун решение, което по-късно било потвърдено на конгреса на Битолския революционен окръг в с. Смилово, но на провеждания конгрес в местността Петрова нива била дадена възможност на всеки делегат да изрази официално своето становище.

Първ взел думата председателят на Мустафашанския (дн. Свиленградския) революционен район Димитър Катерински. Той се обявил против вдигането на въстание в Одринско. Като основен аргумент посочил крайно недостатъчното въоръжение на населението и като цяло слабата му подготовка за въстание. Ето как той сам описва това: „На конгреса присъствах и аз като делегат на Мустафашанската (дн. Свиленградската) организация. Бях упълномощен да гласувам против решение за въстание през лятото на 1903 г. Изказах се против, не само защото имах такъв мандат от организацията, но и защото лично бях убеден, че въстанието не е достатъчно подготвено и ще донесе разорение на тракийските българи и тяхното изгонване от родните им места. Аз не бях въобще против въстание в Тракия. Бях само против това, което се готвеше да се предизвика през август 1903 г., защото според мен то не беше достатъчно подготвено, нито военно, нито политически, нито икономически“ [2, 320].

Всички останали делегати обаче решително се обявили за вдигане на въстание в Одринско. Особено силно настоявали за това Ва-

сил Пасков и Велко Думев, които направо поискали конгресът само да санкционира взетото през януари 1903 г. в Солун решение за въстание. Всички войводи без изключение твърдо застанали на позицията за вдигане на въстание. Представителят на Малкотърновския революционен район Димо Янков изтъкнал, че и дума не може да става за отлагане на въстанието, тъй като почти цялото население в Странджанско вече е било излязло в гората.

Определен интерес представляват и спомените на видния революционен деец Михаил Герджиков, в които описва по следния начин решението на проблема за вдигане на въстание: „Катерински се обяви против, защото всяко подобно събитие е катастрофално за населението. Аз му отговорих в смисъл, че ние, одринци, сме пред дилемата да правим въстание сега или никога да не правим. Защото щом македонците въстават сега, ще могат ли одринци да въстанат сами след две-три години например? Всички намерихме опасенията на Катерински за основателни, ала пред дилемата за въстание сега или никога предпочетохме да въстанем от братска солидарност и в помощ на македонците... Понеже Катерински заяви в речта си, че Свиленградско няма да участва, ако конгресът реши да дигне въстание, той бе отстранен в една колиба. Според мене Одринско морално беше подготвено за въстание, но не и материално. В него нямаше достатъчно оръжие“ [2, 322].

Успоредно с това били изтъкнати с основание и чисто морални съображения във връзка с поетите от революционната организация ангажименти пред местното население, вследствие на което не било целесъобразно да се отлага въстанието в Одринска Тракия.

В изпълнение решенията на конгресите от Солун и Смилево, конгресът на Петрова нива решил: „Одринска Тракия да вземе участие в предстоящото въстание“ [2, 322].

След решаването на този изключително важен проблем, конгресът пристъпил към разглеждане на следващата втора точка от дневния ред — извършената досега подготовка за въстание. С оглед на това председателят на бюрото Васил Пасков предложил представителите на отделните революционни райони да съставят писмени доклади за състоянието на съответния район. Предложението било прието. Дадени били указания за съставянето на докладите, за да има еднаквост на разглежданите проблеми. Всеки доклад трябвало да съдържа данни за топографската характеристика на района, за числеността на населението по народности, както и за числения състав, групировката, въоръжението, боеспособността и моралното състояние на противниковите войски. Освен това в докладите тряб-

вало да бъдат дадени сведения за състоянието на собствените сили, общия брой на разполагаемите въстаници и четници в смъртните дружини, количеството и състоянието на оръжието и боеприпасите, възможностите за снабдяване, финансовото положение на отделните революционни райони, духа на населението.

За да даде възможност на представителите на отделните революционни райони да съставят исканията им в писмена форма доклади, бюрото предложило заседанието да бъде закрито. Това предложение било прието с пълно единодушие.

Второто заседание на конгреса на Петрова нива било открито на 29 юни сутринта и започнало с четене на докладите от представителите на отделните революционни райони. От изнесените доклади ставало ясно, че в досегашната подготовка на въстанието съществували значителни пропуски както в организационен план, така и в материално-техническо отношение. Особено остър бил недостигът на оръжие. Сравнително по-добро било положението в Малкотърновския и отчасти в Бунархисарския революционен район.

Докладът за състоянието на Бунархисарския революционен район бил съставен от Стоян Петров, Коста Калканджиев, Димитър Ташев, Георги Калоянов и Анастас Разбойников. В него било описано географското положение на района и била подробно изложена революционната подготовка на населението в Бунархисар и в селата от района. Той съдържал данни за броя на посветените в революционното дело хора, за техния дух и за настроението им. В доклада било изтъкнато, че районът е добре организиран, но че е слабо въоръжен, особено що се отнася до самия град Бунархисар и разположените в южната част на района полски села.

Незадоволително било положението в другите революционни райони, в които почти липсвало годно оръжие. Особено лошо било състоянието на революционните райони в Западната инспекционна област, която била представена на конгреса само от делегата на Ахъчелебийско. От неговия доклад ставало ясно, че дори в Ахъчелебийския район, където през последните месеци настъпило известно активизиране на революционното движение, подготовката за въстанието била крайно незадоволителна.

От всички съставени и изнесени по време на конгреса на Петрова нива доклади за състоянието на отделните революционни райони в Одринско е запазен само докладът на председателя на Малкотърновския революционен район Димо Янков, в който се съдържат данни за Малкотърновската и Ахтополската каза (околия). От него може да се съди приблизително за формата и съдържанието и

Дерекьой (дн. Соколовци), Пею Шишманов от с. Карлуково (дн. Славейно) и Владимир Коруев от с. Габрово, Ксантийско, учител в Устово¹³.

Ксантийско е обособен в отделен район с ръководител Васил Докторов.

От юни с.г. Чепеларският околийски комитет прераства в Окръжен беломорски (Гюмюрджински) комитет.

В средата на 1901 г. става разпределение на окръга по околийски райони със съответни организатори: за Ахъчелебийско — Владимир Коруев и помощник Костадин Николов (от Горно Райково), за Ксантийско — Никола Килев (от с. Еникьой, Ксантийско) и помощник Стефан Дечев и за Гюмюрджинско и Дарьдеренско (дн. Златоградско) — Христо Караманджуков и Стефан Чакърров (от с. Долно Дерекьой).

В Беломорското поле за революционната кауза работят голям брой дейци от Смолянско. Те насочват своето внимание към овчарското, абаджийското и терзийското съсловие. Христо Стоев — Лакудата заедно с четника Димитър Попето (от Баракли джумая, Демирхисарско) подвеждат под клетва намиращите се там овчари, кехаи и занаятчии¹⁴.

В още по-силна степен се разгръщат четническите действия на дейците на ВМОРО. През 1901 г. става убийството на надзирател-арнаутин в чифлика на Али ефенди в Ксантийско от чокманеца Бечо Даракчията. Пак в Ксантийско Бечо Даракчията и Христо Дьовлетлиев — също от Чокманово, разпръскват четата на „юзбирлиите“ (разбойници-турци)¹⁵.

През същата 1901 г. едно от събитията, разтърсило политическата обстановка в Смолянско, е опитът за покушение над дерибей Салих паша Сиврията от с. Смилян, станал на 11 (24) май в местността Аламушница — между Смилян и Палас (дн. Рудозем), при който е ранен неговият син хаджи Нурия. Четата е водена от Марин (Стефан) Чолаков, родом от с. Градинарово, Провадийско, състояща се от 15 човека. Акцията на родопските македоно-одринци е изблик срещу непоносимото политическо, икономическо и социално безправие на местното население. Действията на тази чета съживяват духовете в Ахъчелебийско. Поробеното население добива по-голям кураж в борбата.

Случаят с хаджи Нурия стряска турските власти. В Смолянско е разположена жандармерия, дошла от Гюмюрджина и ведно с пашмаклийските турски отряди правят всичко възможно за разкриване на съзаклатието. След този бунтовен акт на родопските коми-

ти турската власт предприема масова арести от Устово, Пашмакли, Райково, Чокманово, Фатово, Долно Дерекьой, Турян, Карлуково, Аламидере (дн. Полковник Серафимово). Арестуваните са съдени в Одрин и много от тях получават дългогодишни присъди (дори и 101 години затвор, какъвто е случаят с Атанас Келпетков от Устово)¹⁶.

Многобройните арести не смущават ръководството на пограничния пункт. Нещо повече: в свое писмо от 17 юни 1901 г. до Пею и Колю Шишманови, между другото, Вълчо Антонов хладнокръвно казва: „Драги ми Пею и Бай Колю,

... Ако арестите са дело свършени, без колебание трябва да кажем: „сполаему“, защото това е нищо при онуй, което ще бъде...“¹⁷

В друго писмо, от онези нелеки дни за родопското население, Антонов ултимативно пише:

„Драги Пею,

Бай Колю и Георги съобщават, че полицията е мислила да ви залавя. В отговор на това известявам: че ще разправите на всички членове, какво, когото от тях и да потърсят, само тогава ще бяга, когато убие някого от полицията. А вие, за да бъдате думите ви уместни, трябва да ги потвърдите с дела, т.е. ще избягате тогава, когато прострете на земята няколко души. Това трябва да направите, защото е необходимо...“¹⁸

В дните, когато в Одрин турските власти съдят задържаните, родопските македоно-одринци предприемат действия. Една от тези акции е нападението на богатия българомохамеданин Салих от Райково — ковчезник в околийския център, извършено на Богородица (28 август) 1901 г. от районната чета, водена от Бечо Даракчията.

През октомври с.г. е извършено още едно нападение, този път над Юсеин паша Маджиря (Кочооглу) от Януздере (дн. с. Елховец) — жесток потисник и на християнското, и на мохамеданското население. Това действие на революционната организация се осъществява под личното ръководство на Вълчо Антонов и в него участват около 60 души. В тази акция Вълчо Антонов е ранен¹⁹.

Най-характерното събитие за ахъчелебийските революционни дейци през 1902 г. е провеждането на Окръжния конгрес на дейците на ВМОРО в Одринско, състоял се в Пловдив (в дома на Михаил Герджиков) на 13—15 април. В него вземат участие около 15 души, едни от най-изтъкнатите ръководители на ВМОРО. Христо Караманджуков участва като агитатор от Одринско и като представител от Ахъчелебийския район. На конгреса е поканен и Вълчо Антонов, но той не присъства под предлог, че е болен (ранен в ръката).

на останалите доклади, които са били унищожени, поради което запознаването с него представлява несъмнен интерес. Изнесенят от Димо Янков на конгреса на Петрова нива доклад имал следното съдържание:

„Малкотърновската околия граничи: на изток с Ахтополска каза, на запад с Лозенградски окръг, на север с България, на юг с Визенска каза. Има 28 села:

Село	Чисто български къщи (брой)	Войска пехота (души)
1. Малко Търново	1000	300
2. Дерекъово	200	30
3. Карадере	80	—
4. Мокрушево	50	—
5. Паспалово	130	—
6. Чаглаик	130	—
7. Сармашик	150	20 жандари
8. Гюктепе	100	20 войска
9. Крушата	10	— (изселено)
10. Конак	100	11 войска
11. Калово	35	войска
12. Заберново	35	има сума изселени
13. Визица	10	пехотна войска
14. Граматиково	250	има сума изселени
15. Кладара	45	—
16. Цикнихор	130	—
17. Мегалово	50	—
18. Велика	120	—
19. Маглавид	60	—
20. Керациново	50	—
21. Камила	80	—
22. Дингизово	80 къщи турски	—
23. Карабалиово	80	—
24. Ахлатлий	130	войски
25. Евренес	80	—
26. Карасврен	50	—
27. Карамлък	50 къщи турски	жан. пех.
28. Бакаджик	20	—

Ахтополска каза граничи на изток с Черно море, на запад с Малкотърновска каза, на север с България, на юг с Визенската каза. Има 14 села:

Село	Чисто български къщи (брой)	Войска пехота (души)
1. Ахтопол	400 къщи гърци	20 души жандари
2. Василико	150 къщи гърци	20 души жандари
3. Вулгари	80 къщи български	—
4. Мързево	80 къщи български	—
5. Пиргопуло	80 къщи български	—
6. Блаца	70 къщи български	—
7. Маджура	70 къщи български	Летно седят 11 души пехота
8. Резово	70 къщи български	—
9. Кости	120 къщи гръцки	—
10. Бродилово	300 къщи гръцки	—
11. Стефаново	40 къщи гръцки	—
12. Каланджа	40 къщи български	—
13. Еняда	40 къщи турски	—
14. Корфоколиба	80 къщи турски	—

Карта на Малкотърновската и Ахтополската околии написал Димо Янков (Дружелюбов)“ [2, 325].

След изслушване на всички доклади, които дали възможност на делегатите да добият непосредствена представа за обстановката в Одринско, конгресът взел решение да форсира, с възможно най-бързи темпове, въоръжаването на революционните райони и да ускори хода на бойната подготовка на населението.

На следобедното заседание на 29 юни конгресът пристъпил към изработване на план за провеждането на самото въстание. Преди всичко конгресът решил, че за да се придаде на въстанието помасов и повсеместен характер и за да се разпокъсат турските войски, трябва да се проведат въстанически действия във всички райони, без да се изключват и най-слабите.

При изработването на плана територията на революционната организация била разделена на 5 въстанически района:

1. Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски;
2. Чокенски (Одрински);
3. Мустафापашански (дн. Свиленградски);
4. Дедеагачко-Гюмюрджийски;
5. Ахъчелебийско-Скеченски (дн. Смолянско-Ксантийски);

Освен това, съобразно с географското деление, всеки район бил разделен на няколко участъка. На всеки участък бил назначен войвода. Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски район бил разделен на 12 участъка:

Участък	Войводи	Подвойводи
1. Пенешки	Коста Калканджиев	—
2. Велички	Стоян Петков	Димитър Ташев
3. Цикнихорски	Стоян Камилски	Ж. Джебев
4. Ениядски	Цено Куртев	П. Зидаров—Хашлака
5. Пиргопулски	Петър Ангелов	—
6. Граматиковски	Пеньо Шиваров	—
7. Кладарски	Д. Халачев	Г. Костадинов
8. Стоиловски	Дико Джебев	—
9. Гюктепенски	Киро Узун	—
10. Дерекьойски	Лазо Лазов	—
11. Паспаловски	Георги Кондолов	—
12. Лозенградски	Янко Стоянов Яни Попов	Коста Тенишев— Лютий

За войвода на Чокенския район бил назначен Кръстьо Българията, а на Мустафापашанския (дн. Свиленградския) — Георги Тенев и Христо Арнаудов. За Ахъчелебийско-Скеченския район (дн. Смолянско-Ксантийски) били назначени Христо Караманджуков и Пе-йо Шишманов. За Дедеагачко-Гюмюрджийския район конгресът решил да предостави на Вълчо Антонов да определи войводите.

Решено било действащите досега в отделните райони чети да послужат за основа при изграждането на въстаническата армия. Към тях трябвало да се присъединят така наречените „смъртни дру- жини“ и другите въоръжени въстаници.

В приетия на конгреса план се предвиждали два вида револю- ционна дейност — бойна и саботажна в тила на турската армия. Още

през първите дни въстаническите чети трябвало да извършат смели и дръзки нападения срещу намиращите се в казармите или на от- крито турски войсковы поделения, караули, часови постове, да уни- щожат полицейските отряди и военни складове, да прекъснат теле- фонните и телеграфните връзки в селищата и др.

За осъществяване на централизирано ръководство на въстани- ето било избрано Главно ръководно боево тяло (ГРБТ) в състав:

- Михаил Герджиков;
- Лазар Маджаров;
- капитан Стамат Икономов.

Макар че дотогава капитан Стамат Икономов нямал голям ак- тив в революционното движение, включването му в състава на ГРБТ било необходимо, тъй като капитан Икономов бил с военно образование и подготовка.

ГРБТ било върховният орган за ръководство на въстанието в Одринско. За началник на всички въоръжени сили бил назначен Ге- орги Кондолов. В действителност това назначение имало формален характер и по-скоро представлявало израз на голяма почит и уваже- ние на делегатите към прославения странджански войвода, чиято командна дейност по време на въстанието фактически се ограничава- ла само до ръководене на бойните действия в Паспаловския участък.

Четвъртото заседание било открито на 30 юни преди обяд. То било посветено главно на определяне правата и задълженията на ГРБТ. След кратко разискване те били точно формулирани. Основ- ните задачи на ГРБТ били: 1) да изработи отделни планове за бой- ните действия във въстаническите райони и участъци, както и за ак- циите на специалната чета на Герджиков; 2) да следи за точното из- пълнение на изработените планове; 3) да разпреди съобразно нуждите между отделните райони и участъци наличното оръжие, боеприпаси, снаряжение и цялото останало военно имущество; 4) да дава разпореждания за складиране на храни в отделните въстани- чески райони и участъци; 5) да организира акции за събиране на па- рични средства и да следи за тяхното изразходване; 6) да разглежда и решава всички възникнали спорове; 7) да назначава нови войводи; 8) да сменя от длъжност или премества провинили се войводи, ко- гато това е в интерес на делото; 9) с привличането на още двама войводи да издава смъртни присъди.

След това конгресът пристъпил към избор на Задгранично представително тяло на Одринската революционна организация, което е трябвало да бъде непосредствено подчинено на Главното

селяните. Съпротивата на аскера е преодоляна едва на 5 август, след като на въстаниците се отдава да подпалят къщите, в които са се укрепили турските войници.

Още неотпочинали от водения бой, четите на двамата войводи блокират с. Корфуколиби и предлагат на кмета да събере и да предаде без съпротива оръжието на селяните. Вместо да съдейства на въстаниците и по този начин да избегне евентуалното кръвопролитие, кметът незабавно информира намиращите се в селото войници за направеното предложение. Завързва се ожесточена престрелка, която продължава без прекъсване до вечерта, когато турците получават значителни подкрепления.

При така създалата се ситуация, опасявайки се от унищожаване, макар и с известни трудности, въстаниците успяват да напуснат селото. На свой ред и аскерът, очаквайки нова въстаническа акция, също се оттегля.

На 11 август четите на двамата войводи заемат опразненото от турците с. Енияда и разрушават морския фар на пристанището, а на 12 установяват революционна власт в Ахтопол, Резово и останалите селища на двата участъка⁸.

Според плана за бойните действия в VI Граматиковски участък, въстаниците се събират на сборния пункт в местността Стойков чукар. Тук въстаническите сили в състав от около 120 души се разделят на 5 групи, всяка от които получава конкретна бойна задача. Основният удар трябвало да бъде насочен срещу намиращия се в с. Граматиково турски гарнизон. Предвиждало се също унищожаване на граничния пост Визица, нападения на с. Потурнак (дн. Велика), разрушаване на един мост на р. Велека, както и прекъсването на телеграфните комуникации на територията на участъка.

През нощта на 5 срещу 6 август основната група от въстаническите сили напада турския гарнизон в Граматиково. Те обаче не успяват да го изненадат, тъй като в резултат на започналата преждевременно в съседния VIII Стоиловски участък въстаническа акция, аскерът дочува гърмежите и се подготвя за предстоящото нападение. След няколкочасова престрелка, продължила до разсъмване, четниците най-сетне съумяват да завладеят турската казарма. До сутринта на 6 август успешно са реализирани и останалите задачи, предвидени във въстаническия план⁹.

Поради липсата на селища с турски войскове подразделения в VII Кладарски участък, местните въстанически сили, водени от Димитър Халачев (около 120 души), участват съвместно с техническата чета на Михаил Герджиков (около 25 души) в превземането на гр.

Василико. Към тях се присъединяват и около 20—30 души въглищари, въоръжени само с брадви и с ножове. По такъв начин въстаническите сили в участъка достигат непосредствено преди нападение то около 150 души.

Акцията е предшествана от старателна подготовка, включваща разузнаване на обектите за нападение, прегрупиране на силите, уточняване на обстановката и на бойните задачи и др. Съгласно изработения план една група в състав от около 40—50 души, ръководена от Михаил Герджиков, трябвало да нанесе основния удар срещу казармата във Василико. Друга група с численост 10—15 души начело с Христо Силянов получава задача да атакува и превземе пощата и хукюмата (правителствения дом), групата на Димитър Загорски (15 души) — да блокира квартала Старо Василико, с оглед предотвратяването на евентуални изненади, а тази на войводата Георги Костадинов (30 души) — да подпали мухаджирската махала. Отделно от всички, на групата, въоръжена с брадви, е възложено да прекъсне телеграфните комуникации на града чрез изсичането на телеграфните стълбове, а също постоянно да наблюдава водещите към селището пътища.

В 1,30 ч. на 6 август въстаниците тръгват от сборния пункт — вр. Китка, към Василико. Поради слабото разузнаване на противниковите сили, едва по пътя те случайно разбират, че в града има и втора турска казарма. Това принуждава командването на отряда незабавно да актуализира плана за нападение и да оформи още една група от около 25 души, която да нанесе удар върху новооткрития обект едновременно с останалите¹⁰.

Най-успешно се справя с поставените задачи отделението на Христо Силянов. С енергични действия то превзема пощата, хукюмата, а след това и сградата на управлението на тютюневия монопол. Пленени са и всички представители на местната държавна администрация — един жандармерийски подпоручик, началникът на пощата, началникът на пристанището, началникът на карантинното отделение и директорът на монопола.

В същото време групата на Герджиков атакува казармата, но поради неопитност и несъгласуваност на действията, въстаниците не успяват да я превземат. Нещо повече, възникналите недоразумения между атакуващите дават възможност на турските войници да се окопитят и на свой ред да отговорят с пушечен огън. Всичко това, а и настъпващото утро карат М. Герджиков да заповяда на въстаниците да се изтеглят, при това без да постигнат предварително набе- лязаната цел¹¹.

ръководно боево тяло. Било определено то да се състои от трима души и да има за свой център Пловдив. За членове на това тяло били избрани Велко Думев, Васил Пасков и Павел Ковачев. Основната задача на Задграничното тяло била събиране на материални средства, въоръжения и продоволствия, както и формиране на чети от доброволци и тяхното изпращане в Тракия. Единият от неговите членове трябвало да влезе като равноправен член в Софийското представително тяло на Централния комитет на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация, за да защитава интересите на Одринската революционна организация. Вторият, който изпълнявал длъжността касиер, трябвало да се установи в Пловдив и да контролира сметките на всички началници на гранични пунктове на революционните организации. Третият член на Задграничното представително тяло е трябвало да се намира в Бургас, откъдето да направлява прехвърлянето на хора и оръжие зад граница.

Конгресът на Петрова нива приключил деловата си работа на 30 юни след обяд, когато се състояло последното, пето по ред заседание. Тогава бил решен проблемът за куриерската и санитарната служба, начело със санитаря подофицер Димитър Христатиев Дичев, със седалище в село Паспалово. „Същевременно, казва Дичев, бях натоварен да обхождам всички райони на Лозенградския санджак, за да подготвям за всеки от тях санитарни. Последните трябваше да са въоръжени за борба и готови да лекуват“ [13, 179].

Малко преди края на последното заседание на конгреса на Одринския революционен окръг, откъм пътя за с. Гьоктепе (дн. Звездец), османско военно отделение случайно попада на пост на охраната. Постът открива огън. Присъединяват се и част от делегатите начело със Стамат Икономов. В сражението били убити двама турски войници. След боя делегатите на конгреса се отправили по назначенията си.

На четите било дадено нареждане да бъдат в постоянна бойна готовност.

Привечер на 30 юни започнало изтеглянето на делегатите от Петрова нива, където вечерта останала само четата на войводата Дико Желебов, в чийто район влизала околната местност. Всички останали войводи заминали за съответните си райони, а Михаил Герджиков — за България.

Конгресът предоставил на Главното ръководно боево тяло да поеме непосредствената подготовка и да определи датата на въстанието. Настъпили напрегнати дни, изпълнени с много надежди.

Основни решения на конгреса в местността Петрова нива
(28—30 юни 1903 г.)

Конгресът на Одринския революционен окръг се свикал в местността Петрова нива, близо до село Стоилово, в полите на Странджа планина. Михаил Герджиков, член на ЦК на ВМОРО, подвижен член на Одринския окръжен комитет и ревизор на ЦК за Одринско, открил конгреса. След като са отдали почит към паметта на загиналия ръководител на организацията Гоце Делчев, делегатите — 47 души, избрали ръководството на конгреса — Васил Пасков (член на ЦК на Вътрешната организация) — председател, Велко Думев (председател на Одринския окръжен революционен комитет) — подпредседател, Христо Силянов и Анастас Разбойников — секретари. Конгресът се солидаризирал без разногласия със солунското решение за въстание. Въз основа на докладите на отделните райони и на изработения общ план за въстанически действия окръгът е бил разпределен на пет района:

1. Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски;
2. Чокенски (Одрински);
3. Мустафашански (дн. Свиленградски);
4. Дедеагачко-Гюмюрджийски;
5. Ахъчелебийско-Скеченски (дн. Смолянско-Ксантийски).

Делегатите избрали Главно ръководно боево тяло, за да координира и направлява общите действия в отделните райони по време на въстанието, в състав:

- Михаил Герджиков;
- Лазар Маджаров;
- капитан Стамат Икономов.

За осигуряване на материалната помощ за въстанието било избрано Представително тяло (Задгранично бюро) от трима души: Васил Пасков, Велко Думев и Павел Ковачев в София, Пловдив и Бургас, пряко подчинено на Главното тяло.

За оказване на навременна медицинска помощ на въстаниците била създадена подвижна санитарна дружина начело с Димитър Дичев.

За разлика от тях отделението, което атакува втората казарма, успява да я превземе без особени усилия. По време на нападението съпротивата на намиращото се в нея подразделение е напълно преодоляна, като само отделни войници се спасяват с бягство. Успешно са осъществени възложените задачи и от останалите две въстанически групи¹².

Нова престрелка възниква рано сутринта на 6 август, когато по време на изтеглянето си отделението на Силянов се натъква на група въоръжени мухаджири, но съпротивата им е преодоляна без особени усилия скоро след включването в боя и на въстаниците на Герджиков, които междувременно преустановяват нападението на казармата. Опасявайки се, че е започнало общо настъпление на въстаническите сили, турските войници започват паническо отстъпление. До вечерта селището е напълно опразнено от турските войски¹³.

Подобно на останалите участъци и в VIII Стоиловски участък въстаниците извършват старателна подготовка в навечерието на бойните действия. В резултат на проведеното наблюдение на турските подразделения, за които се знае, че са на постоянен гарнизон в селата Стоилово и Калово, е установена тяхната численост и дислокация. Така само в Стоилово въстаническите съгледвачи констатираха, че противникът разполага с около 160 души войска, разположена не само в самото село, но и извън него, в района на височината Свети Илия.

Въз основа на събраните сведения ръководителите на участъка изготвят план за предстоящите действия и разпределят наличните въстанически сили в 4 групи. За техни ръководители са назначени войводата Дико Желебов, подвойводата Жеко Праматаров и четниците Манол Янев и дядо Стоян. Планът предвижда едновременно нападение срещу двете групи турски войски, като основният удар трябвало да бъде нанесен на аскера, дислоциран извън селището.

Късно вечерта на 5 срещу 6 август въстаниците атакуват противника и в резултат на осъществената изненада успяват да му нанесат чувствителни загуби. Единствено пристигането на подкрепления сутринта на следващия ден става причина войниците от гарнизона да се спасят от пълно унищожение. Все пак още същия ден, опасявайки се от ново въстаническо нападение, турската войска се оттегля към Малко Търново.

На 7 август въстаниците заемат опразненото селище, а през нощта на 9 срещу 10 в резултат на отлично осъществена акция превземат турската казарма в с. Калово. С влизането на въстаническите сили и в с. Заберново същия ден, на практика в целия участък е установена въстаническа власт¹⁴.

Въстанието в IX Гьоктепенски участък започва с едновременно нанасяне на удари в селищата, където са разположени противникови сили. В резултат на постигнатата изненада, за кратко време селата Гьоктепе (дн. Звездец), Сармашик (дн. Бръшлян) и Конак (дн. Бяла вода) са овладени и напълно освободени, а турските войски и полицейски подразделения отстъпват панически към Лозенград. Прочистени са от турско военно присъствие и постове Босна и Живак по българско-турската граница, чиято охрана също се оттегля на юг, но след като оказва известна съпротива. С превземането на двата поста границата е напълно освободена от противников контрол и се създава възможност за безпрепятствено движение в двете посоки на въстаническите сили и на населението от целия Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски въстанически район.

На 8 август турците правят опит да си възвърнат заетото от въстаниците с. Гьоктепе, но след ожесточен бой са принудени да се оттеглят към Малко Търново, оставяйки на полесражението сандъци с патрони и различно военно снаряжение. С това участъкът фактически е напълно прочистен от турски войски и преминава под пълния контрол на въстаническите сили¹⁵.

В самото навечерие на въстанието ръководството на четническите сили в X Дерекьойски революционен участък, наброяващи около 300 души, е поето от члена на Главното ръководно боево тяло Лазар Маджаров. Според приетия план за действие срещу противниковите сили, се предлагало нанасянето на основния въстанически удар срещу големия турски гарнизон в с. Дерекьово да бъде придружен от помощни удари над военните подразделения, разположени в селата Ковчас и Турско Кадиево.

В изпълнение на набелязаните задачи основната част от въстаническите сили, предвидени за нападение на Дерекьово, е разделена на няколко групи. Две от тях (ръководени от Лазар Маджаров и Лазо Лазов) получават задача да превземат казармата в селото. На останалите е възложено превземането на полицейския участък, телеграфо-пощенската станция и кафенето в центъра на Дерекьово, където в момента се намират случайно преминаващи турски войници, а също и прекъсването на телеграфните и пътните комуникации на селището.

Вследствие преждевременното започване на бойните действия в съседните участъци, въстаниците не успяват да изненадат войниците от гарнизона в Дерекьово. Дочувайки гърмежите, те заемат удобни позиции в очакване на евентуално нападение и посрещат въстаниците с масиран пушечен огън. Престрелката продължава

Пловдивският конгрес не минава леко. Споровете са разгорещени, но — както посочва Христо Караманджуков — подлагат на обширен и задълбочен анализ положението на революционната организация в Одринско. „Той изглади много недоразумения и свади между революционните дейци, разпредели точно районите и определи техните ръководители, начерта пътищата за затягане дисциплината и организацията и даде мощен тласък на движението. Главна задача на бъдещата дейност се поставяше подготовката на населението за въстание и снабдяването му с оръжие.“²⁰

По препоръка на Гоце Делчев Христо Караманджуков трябва да застане като агитатор и организатор в Малкотърновско.

През 1901—1902 г. дипломатически съображения и главно натискът на Великите сили налагат правителствени действия, които възпират предизвикателствата на Върховния комитет и революционните акции на ВМОРО. При тази обстановка фактически от месец май 1902 г. Чепеларският пункт е разформирован. Центърът на Околийската революционна организация се премества в Карлуково с ръководител Пею Иванов Шишманов.

Веднага след конгреса в Пловдив Гоце Делчев заедно с Коста Нунков заминават за с. Проглед, а след това пристигат и в Чепеларе. В Проглед Гоце Делчев и Коста Нунков се срещат с Вълчо Антонов. Гоце Делчев запознава Антонов с политическата обстановка и отношението на румелийските власти и тези на Княжеството към дейността на Македоно-Одринската организация и уведомява Вълчо Антонов, че Централният комитет му възлага инспекторските функции за Западна Тракия, а на негово място, ръководител на ВМОРО в Средните Родопи става Пею Шишманов. Освен това в бъдеще революционната дейност се прехвърля изцяло в Турция²¹.

По този повод един от активните дейатели на ВМОРО Петър Кузманов пише до Пею Шишманов:

„Драги брате Черногорски*,

... Аз съм твърде убеден, че ако няма и Вас с Коля** тъдява, то всичко ще да рухне. То ви е трудно, брате, като останяхте сами, но крепете и организацията още за няколко време.“²²

Мерките на българското правителство спрямо дейците на ВМОРО не се изчерпват само с обиските и изземванията на организационното оръжие. Много от комитетските дейци са задържани

* Псевдоним на Пею Шишманов.

** Никола Шишманов.

или интернирани. Едни са изпратени в Русе, други в Панагюрище и Пазарджик, трети в Хасково, Пловдив и т.н. Разбира се, правителството не успява да въдвори всички комитетски хора. Десетки са и онези, които остават в края и продължават своите революционни действия. С консолидирането на разпръснатите македоно-одринци от Ахъчелебийско се заемат лично Гоце Делчев, Александър Кипров и Михаил Герджиков, като ги насочват към сборния пункт в Ахъчелебийско — с. Карлуково.

Други революционни дейци, родени или работили в този край, се прехвърлят в поробените или свободните части на българските земи, отдавайки там своите сили. Такъв е случаят с родопчаните Пано Ангелов (живял в Райково) и Никола Атанасов—Равашола — в Странджанско, Димитър Христатиев Дичев (от Райково) — в Бургас, Петко Ангелов Каишев — в Стара Загора, а Георги Милковски (от Чокманово) се включва в четата на Яне Сандански. Христо Бобутанов (от Райково, с псевдоним Родопски) е член на Тайния македоно-одрински кръжок в Петербург (в Русия)²³.

Христо Караманджуков, преди да се отправи, съгласно решението на Пловдивския конгрес, към местоназначението си в Малкотърновско, заминава за София. На 1 май 1902 г. той се среща с Гоце Делчев, като последният му дава препоръчително писмо до представителя на организацията в Бургас — Георги Минков:

„Драги Гйорге,

Приносящий настоящето Хр. Караманджуков, е наш, който ведно с Кондолов ще застане в Мало Търновско. Бъди другар, какъвто си с мене.

Сърдечен поздрав:

София 19 I/V 02

Гоце Делчев“²⁴

Освен това писмо, при заминаването си за Бургас, Караманджуков носи и следния документ, удостоверяващ новата му длъжност:

„ П ъ л н о м о щ н о

Дава се настоящето на г-на Караманджукова за удостоверение, че той е член и подвижен агитатор в М[алко]търновския район.

От Управлението“²⁵

На 24 май 1902 г., с добре въоръжена чета, Христо Караманджуков се прехвърля през българо-турската граница в Малкотърновския район, където остава до февруари 1903 г. През деветмесеч-

без особен успех за двете страни до сутринта, когато нападателите се оттеглят, без да бъдат преследвани.

Докато трае нощният бой, въстаническите групи в Ковчас и Турско Кадиево, водени от Янко Стоянов и Коста Тенишев, успешно се справят с възложените им задачи. Превзети са също полицейският участък и пощенската станция в Дерекьово, а намиращите се в кафенето войници — разпръснати. На 7 август вследствие пристигането на значителни войскови подкрепления от Лозенград, четниците се изтеглят окончателно от Дерекьово и до края на въстанието обикалят из участъка, нанасяйки изненадващи удари на противника¹⁶.

В XI Паспаловски участък основният удар трябвало да бъде насочен за овладяване на турската казарма в с. Паспалово и ликвидиране на разположения в нея гарнизон. Предвиждала се също така наказателна акция над жителите на с. Сазара, чието население непрестанно подлагало на издевателства селяните от съседните български села, а също и прекъсването на телеграфната връзка между селищата от участъка и градовете Малко Търново и Лозенград.

Вечерта на 5 срещу 6 август въстаниците, водени от войводата Георги Кондолов, се придвижват безшумно към с. Паспалово, но дочувайки гърмежите откъм съседните участъци поради по-ранното започване на бойните действия в тях, турските войници заемат своевременно удобни позиции в очакване на нападение. Още в началото на акцията въстаниците са лишени от своя ръководител Кондолов, който е смъртно ранен. Освен това един преоблечен в женски дрехи турски офицер сполучил безпрепятствено да се промъкне през въстаническата обсада и да доведе на следващия ден помощ от около 100 войници от гарнизона в Малко Търново.

Въпреки това боят продължава без прекъсване през цялата нощ. Научавайки за пристигания аскер, въстаниците се разделят на две групи, по-голямата от които му устройва засада и му нанася съкрушителен удар. Междувременно и обсадените предприемат отчаяна атака с намерение да излязат от обкръжение, но в резултат на точния въстанически огън понасят чувствителни загуби. Онези от тях, които успяват да преодолеят обсадата, са пресрещнати от смъртната дружина на с. Маглаик и малко по-късно — ликвидирани.

Другите две задачи, предвидени в плана на въстаническото ръководство, също са успешно реализирани. Така още на 6 август Паспаловският участък е напълно очистен от турска войска и освободен¹⁷.

Още в навечерието на въстанието въз основа на топографските му особености XII Лозенградски участък е разделен на две части —

планинска (на север), получила названието Тастепенски участък, и полска (на юг). Задачата на въстаническите сили в тях се изразява в прекъсване на съобщителните комуникации и наблюдение движението в северна посока на турския аскер, т.е. бойните действия тук имат спомагателен характер.

Веднага след обявяването на въстанието обаче, войводата Янко Стоянов с част от своите четници се включва в отряда на Лазар Маджаров и Лазо Лазов и получава задача да организира акция за овладяването на казармата в с. Ковчас. Останалите въстаници от северната част на участъка под ръководството на Коста Тенишев прекъсват телеграфните съобщения и подпалват няколко къщи в населеното с мухаджири с. Турско Кадиево, които постоянно тормозят населението на съседните български села.

Въстанието в южната част на участъка започва още в следобедните часове на 5 август. Преди това войводата Яни Попов разпраща из селищата няколко четници, които да обявят въстанието и да прекъснат телеграфната връзка. След изпълнението на възложената задача те се оттеглят на север, придружени от няколкостотин души от местното българско население, които тръгват с тях, за да се спасят от евентуални издевателства и притеснения.

През следващите дни заедно с четниците на войводата К. Тенишев четата на Я. Попов напада разположените близо до българско-турската граница турски села Дингизово (дн. Моряне), Караеврен (дн. Близнак) и Евренезово, както и турските гранични постове Карагьолджукколеси и Папазбаир. С това пътят към България е напълно прочистен от турска войска и свободен за оттегляне при необходимост за въстаническите чети¹⁸.

По такъв начин във всички участъци на Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарския район въстаниците изпълняват успешно своите задачи. Навсякъде в района въстанието придобива масов характер. С изключение на гарнизона в Малко Търново, който изобщо не е нападат, всички противникови гарнизони са унищожени или прогонени и е установена въстаническа власт. За кратко време е освободена почти цялата територия на района, като между освободените от въстаниците селища са и градовете Ахтопол и Василико. Разгромени, прогонени или приковани са значителни противникови войскови и полицейски формирования, чиято численост достига около 11 000 души.

На свободната територия се установява революционно-демократична власт, наречена от нейните съвременници Странджанска комуна, която успява да просъществува повече от 20 дни. Добитъ-

кът, нивите и реколтата стават обща собственост. По-късно един от ръководителите на въстанието в района, Михаил Герджиков, си спомня за тези дни: „Населението беше весело, по селата хорà играеха, гозби слагаха. Нямаше мое-твое: в горите преди и след конгреса имахме приготвени складове; цялата реколта беше сложена — брашно и жита, в общи хамбари, в общи складове. И добитъкът беше станал общ имот“¹⁹.

Едновременно с бойните действия в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарския район, отделни въстанически акции се предприемат и в останалите райони на Одринския въстанически окръг — Чокенския, Мустафашанския, Ахъчелебийско-Скеченския и Дедеагачко-Гюмюрджинския.

Отчитайки състоянието на освободителното дело в района, а и наличието на значителен турски военен гарнизон в близкия гр. Одрин, делегатите на конгреса на Петрова нива правилно преценяват, че в Чокенско за момента не съществува благоприятна обстановка за масови въстанически действия. Все с оглед на конкретните условия в района и с оглед нанасянето на изненадващи удари върху противникови обекти, се планира осъществяването на светкавични рейдове във вътрешността от страна на една специална чета, за войвода на която е определен Кръстьо Българията. Предвиждало се тя да бъде формирана на българска територия и след изпълнението на планираните задачи във вътрешността да се върне обратно, преди още да бъде открита от властите. Целта е не само предизвикването на несигурност и паника сред местното турско население, но преди всичко сковаването на значителни военни сили в този второстепенен по същество за въстаниците район.

С оглед реализирането на замисъла, под непосредственото ръководство на войводата се пристъпва към формирането на предвидената чета. В землището на крайграничното с. Дерекьой, Казьлагачко (дн. с. Воден, Елховско), войводата организира трите отделения на четата, чийто състав достига около 40 души, след което се заема с обучението на четниците, изготвя план за предстоящото нападение, разяснява задачите на всеки участник в него. Организирана е също пиротехническа „работилница“ за изготвяне на бомби. В своята дейност войводата е активно подпомогнат от подвойводата Петър Чолаков, от унтерофициера от 24-и пехотен Черноморски полк Георги Градинаров, както и от унтерофицерите Георги Попов и Константинов. Още преди формирането на четата Петър Чолаков например съумява да изнесе 25 карабини от казармата в Ямбол, които са успешно използвани за нейното въоръжаване²⁰.

В изпълнение на набелязаната задача Българията подготвя нападение на мухаджирското с. Хаджиталашман, чието население често притеснявало своите съседи от околните села. Селището, отстоящо само на десетина километра от българско-турската граница и на малко повече от 20 километра северозападно от Одрин, по това време е нахийски център. Освен нахийска служба, в него пребивава и постоянен гарнизон в състав един ескадрон (150 кавалеристи) и едно жандармерийско отделение (50 души). Началото на акцията е предвидено за 9 август вечерта.

Съобразно с плана за нападението, селото е атакувано едновременно от 3 страни с викове „ура“. Освен личното си огнестрелно оръжие, по време на акцията четниците използват и бомби, с което всяват допълнителен смут сред нападатите. Атакувани са едновременно сградите на казармата, на нахийската служба и телеграфо-пощенската станция. А когато пламват сламените покриви на къщите, паниката в селото става неопишуема. Само за около час и половина селището е напълно опразнено от войската и от населението. „Тоя поход — пише по повод нападението Х. Силянов — бе стихия, ураган, който в един миг помита всичко по пътя си и изчезва, като оставя подире си разрушение и смърт“. Веднага след нападението, четата се изтегля напълно необезпокоявана на българска територия²¹.

Нападението на с. Хаджиталашман предизвиква силен ефект сред населението от околните села. Страхувайки се от нови въстанически акции, то масово напуска селищата и се изтегля в Одрин. От своя страна и турските военни власти в града, очаквайки въстанически удар, привеждат войската от местния гарнизон в състояние на повишена бойна готовност. По този начин аскерът, макар и временно, остава в Одрин, а турското военно командване е принудено да изпрати войски от значително по-далечни гарнизони за потушаването на въстанието в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарския район.

Подобни действия се замислят и в III Мустафашански въстанически район. По време на конгреса на Петрова нива се преценява, че не е целесъобразно провеждането на масови въстанически действия и се предвижда единствено организирането на две четнически акции. Провеждането на партизанските нападения е с точно определена цел — принудително задържане на противниковите сили в двата големи гарнизона (Одрин и Мустафаша), както и отклоняването на подразделения от тях от евентуалното им участие в бойни действия срещу въстаническите формирования в съседния

ка и дадохме установената по устава клетва. И така започнахме сериозна революционна работа“². Лефтер Мечев описва подробно срещите си с Лазар Маджаров, Гоце Делчев, Стоян Лазаров и др., конгреса на Петрова нива и самото въстание. „Радвахме се на свободната Странджанска република — пише той — около 20—25 дни и си правехме шеги с един старец, който, вярваше че вече завинаги се освободихме от турците, като казваше „Кой може да излезе срещу тези комити?“³

Документите от личния архив на Димитър Арнаудов са подредени в 50 а.е., в които са включени и спомените му за Илинденско-Преображенското въстание. „Закълнат съм от войводата Кръстьо Българията в с. Мегалово, където ходихме с Лефтер Мечев“⁴. Аз дадох своята скромна дан — продължава той — като активен участник в освободителните борби на Одринско, като с оръжие в ръка се борих против поробителите, за което на два пъти бях осъждан на смърт по политически причини от Одринския извънреден съд и лежах три години и три месеца в общинските влажни зандани, нееднократно оковаван във вериги и карциран за опит за бягство“⁵. С Указ на султана от 20 декември 1906 г. смъртната присъда на Димитър Арнаудов е заменена с доживотен затвор, а през 1908 г. е амнистиран. Във фонда е запазено съдебното решение за заменяне на присъдата⁶.

Димитър Арнаудов участва в пренасянето на костите на войводата Георги Кондолов, това е отразено и в спомените му: „1925 г. от мен пренасянето на костите на Кондолов от Паспаловската могила в М. Търново“⁷.

Информация за този акт се съдържа и в спомените на сина на Димитър Арнаудов — Любен: „Когато бях на 7—8 години, един есенен ден майка ми запали кандилото и каза да се молиме за здравето на баща ни. Казал, че отива по важна работа в Турция... При завръщането му, разбрахме, че донесе костите на войводата Георги Кондолов. Сам ги изми, след като вече били измити ... и не разреши това да го направи майка ми. За пренасянето на костите баща ми разправяше — продължава Любен Арнаудов — в групата били той, Георги Ганчев, Лефтер Мечев и още двама души. Преминали нелегално границата. Облечени като местни ловци от Лозенградско. В ранницата баща ми предварително сложил убит заек. Пренасянето било извършено под ръководството и организацията на баща ми, съгласувано с Михаил Герджиков“⁸.

Сега костите на Георги Кондолов са в основите на паметника на Петрова нива.

Ценен източник на сведения за въстанието са ръкописите на будния българин — архимандрит Рафаил със светското име Руси Вълчанов Тодоров, роден в Малко Търново. В животописната бележка от 1955 г. архимандритът пише: „...у мен се породило силно желание да участвам и аз с оръжие в ръка за свободата на населението. Ето защо през месец ноември 1901 г. положих клетва и се запишах в смъртната кладарска чета под водителството на Димитър Халачев.“⁹ Богат на информация е споменът му за Илинденско-Преображенското въстание. На 118 листа архимандритът описва личното си участие във въстанието, както и изработването на печата на Малкотърновския революционен окръг. „Печатът поръчех и се изработи от бронз в Карнобат. (Тогава в Бургас нямаше печаторезач.) Текстът върху и около връст печата бе „М.Т.Т.Р.“ комитет „Странджа“ в средата вътре най-горе — възпламенена бомба, под нея кръстосани пушка и сабя, под тех човешки череп и най-доле пак кръстосани два пишола. Стойността му бе 8 лв.“¹⁰ Печатът попада у турците след залавянето на преобразенеца Георги Чепов, който го съхранява¹¹.

Архимандрит Рафаил също дава сведения за пренасянето на костите на Георги Кондолов¹².

Ценни от научно гледище материали се съдържат във фонда на Петко Георгиев Чорбаджиев—Росен, роден в с. Ковчаз, Лозенградско, през 1880 г. Още като юноша той се запознава с бъдещите водачи на Илинденско-Преображенското въстание. Негов настойник след ранната смърт на баща му е Георги Минков „Мрачния“ — задграничен представител на Одринския окръжен революционен комитет със седалище Бургас и член на Върховния Македоно-Одрински комитет. През 1901 г. Петко Росен е студент в Софийския университет, но през 1903 г. прекъсва следването си, за да участва в борбата за освобождението на Тракия — в четата на Коста Тенишев.

В спомените си Петко Росен, освен родословието и детството си, описва и участието си в Илинденско-Преображенското въстание. „Нашият хан от време си беше свърталище на всички немили-недраги: бежанци и революционери из Одринския революционен окръг, но откакто дейността на М. О. Р. О. (Македоно-Одринската революционна организация) се засили и особено след като Гоце Делчев обиколи Лозенградско и Малкотърновско, спря за повечко в Бургас, основа в обора на хана фабрика за бомби — ханът стана истинска главна квартира на революционерите и изгнаниците.“¹³

Емоционално Петко Росен описва образите на „високия, много висок“ Никола Равашоло, „набития, разтъртен, червендалест и винаги засмян“ Иван Искюплията, „кокалястия и мургав“ Георги Те-

Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски район, където въстанието придобива масов характер.

В изпълнение на взетото решение се пристъпва към организирането на две въстанически чети. На първо време в района на с. Хебибчево се формира четата на тримата войводи Георги Тенев, Христо Арnaudов и Вълчо Славов, която включва в своя състав 70 души. Значителна част от тях (над 50 души) са родом от селищата на Мустафашански въстанически район, като само четниците от Мустафаша наброяват 40 души²².

Поради недостига от боеприпаси обаче заминаването на четата се протаква дори и след започването на въстанието в Малкотърновско-Бунархисарско-Лозенградския район. Независимо от това, след неколнократни подканвания от страна на ръководството на Одринския окръжен комитет на ВМОРО за предприемане на по-енергични действия от четата на тримата войводи, най-после на 18 срещу 19 август една малобройна група (10 души) от четата, водена от Калю Аврамов, преминава границата в района на с. Мезек, за да извърши разузнаване, но се натъква на турски войници и след едночасова престрелка се завръща обратно. От четниците има само един леко ранен, а от войската — 5 убити и 15 ранени²³.

Докато продължава подготовката и въоръжаването на четата на тримата войводи, на територията на въстанически район се провеждат други два диверсионни акта. Съмишленици на освободителното дело съумяват, въпреки охраната, успешно да взривят моста на жп линията при с. Кадъкьой и временно е прекратено движението по нея. Вследствие на саботажен акт напълно е унищожен и складът за газ в Мустафаша²⁴.

В края на август дълго подготвяната чета най-после осъществява отдавна планираната партизанска акция. Използвайки удобно прикритие на нощната тъмнина, четата се промъква скрито до с. Кюстюкьой (дн. с. Костур) и изненадващо атакува противника. След продължителния и ожесточен бой, продължил през цялата нощ и частичното опожаряване на селището, четата благополучно се оттегля на българска територия с незначителни загуби и без да бъде преследвана²⁵.

Въпреки че са с твърде скромни резултати, акциите засилват напрежението в района. Очаквайки нови въстанически нападения, военните власти се принуждават да вземат превантивни мерки. Вследствие на това войската от местните гарнизони не е изпратена да потушава въстанието в райони с по-значителни бойни действия, а остава в своите казарми. По този начин с акциите си четниците в

Мустафашанско оказват косвена помощ на въстаническите сили в другите окръзи и райони.

Макар и значително по-късно — в края на септември, когато вече въстанието догаря, за действия в района е формирана още една чета в състав от 30 души²⁶. За неин войвода е назначен Марин Чолаков, а за подвойводи — Вълчо Славов и известният комита дядо Петър (Георги Иванов). На 10 октомври 1903 г. четата осъществява повторно нападение на с. Кюстюкьой, нанася изненадващ удар и известни загуби на намиращото се там войсково подразделение и се оттегля на българска територия, но след като дава две жертви. С този четнически акт приключва и участието на III Мустафашанско-Одрински район на Одринския окръг на ВМОРО в Илинденско-Преображенското въстание.

За разлика от трите въстанически района на Одринския окръг (Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски, Чокенски и Мустафашански) според решението на делегатите на Петрова нива, в IV Дедеагачко-Гюмюрджински район се предвижда да не се водят четнически, а само диверсионни действия. Във връзка с това се планира създаването на две „технически дружини“ с войводи Вълчо Антонов и Константин Нунков²⁷.

В изпълнение на решението през юли в Дедеагачко-Гюмюрджинския район се предприемат първите опити за осъществяването на диверсионни акции. На 11 юли само лошата маскировка става причина турската охрана в селото да открие динамитния заряд и да предотврати предстоящата експлозия при с. Мандра между Димитика и Софлу. На следващия ден — 12 юли, между Гюмюрджина и Демирбейли, източно от града, е направен нов, но отново несполучлив опит за прекъсване на железопътната линия, този път поради неизправност във взривателното устройство²⁸. Макар и неуспешни, двата опита обръщат вниманието на турските власти и ги принуждават да вземат допълнителни мерки срещу подобен вид дейност, въпреки че предохранителни мерки са взети и преди това²⁹.

В края на същия месец формиращата се под ръководството на К. Нунков чета е най-после готова. На 28 юли тя заминава за Дедеагачко с намерение да взриви железопътния мост при гара Бидикли, на около 20 км южно от Софлу. Поради опасения от възникване на афера след убийството на един турски куриер, четата се завръща обратно, без да изпълни задачата си.

След няколко несполучливи опита за осъществяване на динамитни акции в различните сектори на жп линията, преминаваща през територията на Дедеагачко-Гюмюрджинския въстанически ра-

йон, най-после замисленият диверсионен акт при Кулелибургас през нощта на 13 август се увенчава с пълен успех. Вследствие на силния взрив, предизвикан от предварително поставена във влака адска машина, са разрушени два вагона³⁰.

Динамитна акция е извършена и на 19 август от саботажната група на Недялко Килев източно от с. Чобанкьой, между Гюмюрджина и Дедеагач. Поради недобре разчетеното време взривът избухва след преминаването на влака, вследствие на което освен прекъсване на жп линията, други щети не са нанесени.

Саботажни акции се предвиждат и в Гюмюрджинско, и в Софлийско — от четите на войводите Марин Чолаков и дядо Петър (Георги Иванов), но изключително строгите мерки за безопасност, взети от властите, стават причина те да не се осъществят³¹.

С извършването на диверсионните акции в Дедеагачки-Гюмюрджинския район дейците на ВМОРО постигат няколко цели. Сполучливото изпълнение дори само на някои от планираните задачи довежда до временното прекъсване на движението по жп линията в Беломорието. Макар и не напълно реализирани, замислените акции предизвикват привличането в района на значителни турски подкрепления, които военното командване не може да използва срещу въстаниците от другите въстанически окръзи. Същевременно те показват нагледно неумението на властта да се справи с подобен род прояви и имат широк отзвук в европейския печат и сред дипломатическите кръгове.

След извършената на Родопския конгрес реорганизация на Ахъчелебийско-Скеченския район, на територията на Ахъчелебийско са формирани 5 участъка, като във всеки един от тях по време на въстанието се предвижда да действа по една участъкова чета. Уточнени са също войводите на новите участъци: Вълчо Райчев — Кичукя — на първи участък; Андон Дечев — на втори; Никола Гюмюшев — на трети; Запрян Начев — на четвърти и Георги Гешанов — на пети³².

Поради липсата на достатъчно въоръжение, след продължителни обсъждания на конгреса делегатите стигат до извода, че на територията на района не трябва да бъде обявено въстание. Участковите чети не трябва да предприемат нападателни действия, но с присъствието им в петте участъка на района се цели да се принудят намиращите се там турски войски да останат по местата си. Вследствие на всичко това след обявяването на въстанието в Одринския въстанически окръг участковите чети заемат изчаквателна позиция, готови да влязат в бой с аскера само ако бъдат принудени от него.

За разлика от Ахъчелебийско, на територията на Скеченска каза се предвижда да бъде извършено разрушаване на тунела при с. Еникьой, с което да бъде прекъснато движението по жп линията и да се осуети и затрудни прехвърлянето на турски войски към Македония след започването на въстанието. Вследствие на възникналите лични недоразумения между дейците на организацията обаче, акцията не се реализира³³.

След обявяването на въстанието, четите обикалят из своите участъци в Ахъчелебийско, но без да водят бойни действия. С присъствието си в района турската войска, дислоцирана тук в продължение на няколко месеца, не само принуждава бунтовниците да се въздържат от бойни действия, но и ги държи в постоянно напрежение. Но и наличието на четническите сили в Родопите и постоянните опасения на турското командване за започване на бойни действия от тях не му дават спокойствие, а и възможност да използва намиращия се тук аскер за потушаване на въстанието в другите райони на Македония и Одринска Тракия. По този начин, макар и косвено, Ахъчелебийско-Скеченско дава своя принос в Илинденско-Преображенското въстание.

Постепенно въстанието догаря. В края на август Одринският окръг е наводнен от многобройна турска войска. Въпреки отчаяната съпротива, въстаниците не могат да устоят на огромното числено и материално превъзходство на редовната турска войска, която действа с модерно въоръжение, включително и с артилерия и конница. Не идва и очакваната помощ от България, в който се старее да не даде търсения от Високата порта повод за война и нахлуване през границата. В упорити отбранителни боеве, в които мнозина от бойците и мирното население намират смъртта си, голямата част от въстаниците успяват да стигнат до спасителната българска територия и да потърсят убежище в свободните части на отечеството.

БЕЛЕЖКИ

¹ По-подробно за работата и решенията на конгреса на Петрова нива вж. ЦВА, ф. 22, оп. 3, л. 121, л. 420; С и л я н о в, Х. Освободителните борби на Македония. Т. 1. С., 1933, 324—326; Писма и изповеди на един четник. Спомени от Странджа. От Витоша до Грамос. С., 1984, 245—248; К а р а м а н д ж у к о в, Х. Конгресът на Петрова нива и Родоп (Из моите записки преди 35 години). — Завет, № 668—670, 15—30 авг. 1938, с. 4 и др.

² К а р а м а н д ж у к о в, Х. Родоп през Илинденско-Преображенското въстание. Спомени и документи. С., 1986, с. 73 и сл.

ното си пребиваване в този поробен край той, заедно с Михаил Герджиков и войводата Георги Кондолов извършват полезна за делото агитационно-организаторска работа и подготвят българското население за предстоящото въоръжено въстание.

През февруари 1903 г. Христо Караманджуков напуска Малкотърновския район и пристига в София. Среща се с новите представители на Вътрешната организация — Христо Матов и д-р Христо Татарчев. Във връзка с тази среща Караманджуков разказва:

„От първите разговори с Матов и д-р Татарчев останах твърде обезнадежден. Те и двамата се изказаха, че Ахъчелебийско не могло да бъде обект на масово въстание. Вместо това, по-целесъобразно било да се организират атентати при линията Дедеагач—Солун. Ето защо било необходимо да се проучат най-уязвимите ѝ пунктове, а именно тунелите под планината Чала и покрай р. Марица — гара Окчилар*, Махмотлу**, респективно при българското село Еникьой, Ксантийско.“

И още:

„Членовете на Задграничното представителство считаха, че не било необходимо общо въоръжаване и въстание на населението в Ахъчелебийско, защото едно въстание веднага щяло да бъде смачкано от заобикалящите тая околия и настръхнали тогава мюсюлмани.“²⁶

Видно е, че Централното ръководство на ВМОРО отрежда на Ахъчелебийския район по време на въстанието второстепенно място — организиране на атентати, с цел отвлечане вниманието на противника от въстаналите райони. Поради тази причина те смятат за ненужно да доставят оръжие за тамошните революционни действия.

А обстановката в Среднородопско не е благоприятна. Турските власти засилват своето присъствие. Граничните постове и казалийските пунктове в Ахъчелебийско са подсилени с допълнителни войсковы части. Формирани са резервни военно-снабдителни центрове. Отделно от това, както съобщава Стою Шишков, „по един-два билюка*** войска били поставени да квартируват и във всяко едно от по-главните български села в Ахъчелебийската кааза“ като Устово, Левочево, Чокманово, Горно Дерекьой (дн. Момчиловци), Петково, Райково и т. н.²⁷

* Между Ксанти и гара Бук, дн. в Гърция.

** Гара по жп линията Дедеагач — Гърция.

*** Билюк — рота.

Солунският конгрес на ВМОРО (2—4 януари 1903 г.) дава импулс на борбата и в Ахъчелебийско. Революционните дейци от района, под ръководството на Пею Шишманов, вземат мерки за укрепване на комитетската мрежа, за възстановяване и заздравяване на революционното движение в Средните Родопи. В Карлуково на 12 и 13 февруари 1903 г. ръководството на района свиква организационна конференция, която разглежда въпроси, свързани с подготовката на бъдещето въстание, като въоръжаване на населението, складови бази за храни и боеприпаси, определя скрити места за военни тренировки и т.н. Селските комитети в селищата са попълнени с нови хора²⁸.

Още на 10 март 1903 г. Революционният комитет начело с Пею Шишманов—Родопски изпраща призивно окръжно, в което четем:

„Другари,

Съдбоносните минути, които преживява днес нашата кауза, на всекиго са известни... Мисълта за едно близко въстание на роба трябва живо да ни интересува. В едно най-близко време и хубавото ни мило отечество ще бъде театър на грозна и отчаяна борба, борба за живот и смърт. Усоите и долините на Македония и Одринско ще се обърнат на кървава арена!

... Особено внимание обърнете на оръжие и старайте се час по-скоро да се снабдите с такова. И когато удари часът, нека всеки от нас с пушка в ръка, в редовете на роба жестоко тиранину да отмъсти.

Ръководител на Родопите: Родопски“²⁹

Междувременно Христо Караманджуков, след като проучва обстойно положението около границата, на 14 март 1903 г. изпраща обширен доклад до Христо Матов в София. Тъй като поставените в доклада въпроси са много сериозни, той е повикан на личен разговор в столицата.

Срещата със Задграничното ръководство на ВМОРО се провежда на 31 март и 1 април 1903 г. На нея Христо Караманджуков дава допълнителни сведения за състоянието на революционното движение в Среднородопския край. Въпреки съществуващите затруднения Задграничното представителство нарежда да бъдат отпуснати известни количества оръжие и парични средства за Ахъчелебийския район. Особено внимание се обръща на възможността за атентати по жп линията Дедеагач—Солун и осигуряване на хора за съгрудничество в бъдещото въстание.

На 14 април 1903 г. се свиква нова сбирка на революционното ръководство, която се провежда пак в Карлуково. Участниците в нея

³ Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992, с. 97.

⁴ С и л я н о в, Х. Писма и изповеди..., с. 59.

⁵ Д а н а и л о в, Л., С. Н о й к о в. Националноосвободителното движение в Тракия 1878—1903. С., 1971, 308—310.

⁶ НБКМ—БИА, ф. 641, а.е. 6, л. 235—236; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 84—85; Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1896—1903). Т. 2. Борбата в Бунархисарския район. С., 1929, 38—40, 90—92.

⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а. е. 1872, л. 57, 84; Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895—1903). Т. 3. Революционното движение в Малкотърновския район. С., 1933, 136—137.

⁸ С и л я н о в, Х. Писма и изповеди..., 301—303.

⁹ ЦВА, ф. 23, оп. 1, а.е. 2, л. 405; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 27, 39, 50, 52; Приноси..., № 3, 236—238.

¹⁰ С и л я н о в, Х. Писма и изповеди..., с. 265; С п и р о в, Н. Преображенското въстание. С., 1983, с. 194.

¹¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 35, 38—39; С и л я н о в, Х. Писма и изповеди..., с. 269, 277—278; Приноси..., № 3, с. 171.

¹² ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 52; Димитър Георгиев Загорски (Кратки бележки из революционната му дейност). — ИИ, 1940, № 10, с. 10.

¹³ С и л я н о в, Х. Писма и изповеди..., 274—275; Илинденско-Преображенското въстание 1903—1968. С., 1968, с. 106.

¹⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 52, 56; Приноси..., № 3, 226—227, 284; Д а н а и л о в, Л. и С. Н о й к о в. Цит. съч., 331—332.

¹⁵ НА—БАН, ф. 36, оп. 1, а.е. 1019, л. 207; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 52, 56, 61, 63, 84; Приноси..., № 3, 276—280, 298.

¹⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 56, 61; Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия (1895—1903). Т. 4. Освободителната борба в Лозенградския район. С., 1941, 107—108, 167—173.

¹⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 84; Приноси..., № 3, 59—61, 302, 305—309, 321—322; С и л я н о в, Х. Писма и изповеди..., 291—295.

¹⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 104; а.е. 1873, л. 89; Приноси..., № 4, с. 83—86, 128—129, 136—137, 168—172; П о п н и к о л о в, Д. Преображенското въстание. С., 1982, 92—95.

¹⁹ Освободителното движение в Македония и Одринско. Спомени и материали. Фототипно издание. С., 1983. Т. 2, № 9, с. 75. Вж. също С и л я н о в, Х. Освободителните борби..., с. 325.

²⁰ НБКМ—БИА, ф. 641, а.е. 10а, л. 203—207, 210—211, 278—280; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1872, л. 153; В а с и л е в, Г. Един от забравените. — Завет, № 626—627, 19 авг. 1936, с. 11, 12.

²¹ С и л я н о в, Х. Писма и изповеди..., с. 311; Г о р о в, И. Четническите движения в Тракия и Преображенското въстание. — В: Преображенското въстание 1903. Статии и документи. С., 1955, с. 47.

²² НБКМ—БИА, ф. 641, а.е. 10а, л. 352; ф. 309, оп. 1, а.е. 175, л. 107—108; Преображенското въстание 1903..., 241—243; Д а н а и л о в, Л., С. Н о й к о в. Цит. съч., 371—373.

²³ НА—БАН, ф. 36, оп. 1, а.е. 1019, л. 236; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1019, л. 236; Бюлетин на в. „Автономия“ (Задграничен лист на ВМОРО), № 33, 2 септ. 1903. Според други източници четата се състои от 30 души, а броят на войниците, с които се води боят, е 300. В графата „Убити и ранени“ като информация за въстаниците е посочена цифрата 1, а за техните противници — 10. — Вж. Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация. С., 1904, с. 171.

²⁴ С т а м б о л и е в, Д. Въстанието в Странджа и турските зверства. Бургас, 1903, с. 33.

²⁵ НБКМ—БИА, ф. 641, а.е. 10а, л. 352; Д а н а и л о в, Л., С. Н о й к о в. Цит. съч., 374—375.

²⁶ Вж. по-подробно Д а н а и л о в, Л., С. Н о й к о в. Цит. съч., с. 375; Преображенското въстание 1903..., с. 47, 73.

²⁷ НБКМ—БИА, ф. 641, а.е. 10а, л. 352; Софийски ведомости, № 85, 12 авг. 1903.

²⁸ Македония и Одринско (1893—1903)..., с. 181; Ш и ш к о в, Ст. Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, 1922, 144—145.

²⁹ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 143, л. 224; НБКМ—БИА, ф. 309, а.е. 57, л. 32; ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1881а, л. 294.

³⁰ НБКМ—БИА, ф. 309, а.е. 103, л. 69—70, 73, 76; ф. 641, а. е. 16, л. 378; ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 14, л. 76, 219—229.

³¹ Автономна Македония, № 11, 14 септ. 1903; Вечерна поща, № 775, 24 авг. 1903.

³² НБКМ—БИА, ф. 284, а.е. 559, л. 20; а. е. 60, л. 54; К а р а м а н д ж у к о в, Ал. Средните Родопи и Преображенското въстание. — В: Преображенското въстание. Статии и документи. С., 1955, с. 109.

³³ К а р а м а н д ж у к о в, Ал. Цит. съч., с. 111; Н о й к о в, Ст. Преображенското въстание в районите извън Странджа планина. — В: Военноисторически сборник 1971 № 3, с. 43, 57.

ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ В СРЕДНИТЕ РОДОПИ

Проф. д-р ПЕТЪР ХР. ПЕТРОВ,
АНДРЕЙ ПЕЧИЛКОВ (Смолян)

На 23 октомври 1893 г. в Солун се полагат първоосновите на бъдещата Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация. На този ден Дамян Груев събира най-близките свои познати на първа организационна сбирка в една къща на солунската улица „Челебибакал“. В началото на 1894 г. около Богоявление, революционните дейци провеждат втора среща в стаята на учителя Андон Димитров. При скромнен, но нелишен от трепет ритуал, всички произнасят революционната клетва и избират Централен комитет с председател д-р Христо Татарчев и секретар-касиер Дамян Груев. ВМОРО е вече факт и в следващите години развива активна дейност и в Среднородопския край.

За ръководене на освободителното движение в Македония и Одринско, до границата с Турция се организират погранични пунктове на организацията. През 1899 г. в Чепеларе се сформира също пограничен пункт, известен по-късно като Четвърти пограничен пункт.

През август 1899 г. в Райково (дн. кв. на Смолян) пристига Александър Кипров, изпратен от задграничните представители на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация Гоце Делчев и Гьорче Петров. До Чепеларе Александър Кипров пътува с Гьорче и със Светослав (Слави) Мерджанов, Петър Манджуков и Вълчо Сарафов, който е определен за началник на пограничния пункт в Чепеларе.

Целта на идването на групата е не само формирането на Чепеларския пограничен пункт, но и изграждането на Български Македоно-Одрински комитети в Ахъчелебийско (дн. Смолянско) и Ске-

ченско (дн. Ксантийско). Във връзка с това Христо Караманджуков пише:

„С фалшив паспорт под името Малинов той* преминава границата и от Чепеларе се озова в Ахъчелебийско като търговец на кожи и храни. Натоварен бе от Върховния Македоно-Одрински комитет да проучи условията за основаване революционни комитети и възможността оттук да се образува канал до Ксантийско.“¹

В Райково Александър Кипров се среща с учителя Владимир Бочуков. Срещата се провежда в дома на Никола Г. Герджиков — тогава студент в Женева, на която присъстват още Васил Данаилов от Райково, Христо Караманджуков от Чокманово и др. Водени са разговори, при които Кипров изтъква целта и значението на революционната организация. Учреден е революционен комитет в Горно Райково — първият местен комитет в Ахъчелебийско, начело с Васил Данаилов².

Придружен от Владимир Бочуков и Христо Караманджуков, Александър Кипров се отправя за с. Чокманово. В градината на Христо Стоев—Лакудата, сред царевичака, се провежда сбирка, на която се полагат основите на ВМОРО в Чокманово с ръководител Таню Стоев. В това дело активно участие взема Иван Караманджуков — бащата на Христо Караманджуков.

В своите по-късни спомени Александър Кипров съобщава, че след неговото заминаване това село „стана най-силният революционен център, с живото участие на синовете на дядо Иван Караманджуков, начело със самия баща“³.

Посещението на Ал. Кипров дава съществен тласък. „...В резултат на това Кипрово посещение — разказва Таню Стоев — се учреди клонът в Ахъчелебийско, който се управляваше от пунктовия началник в Чепеларе Вълчо Сарафов.“⁴

Във връзка с формирането на Чепеларския пограничен пункт и назначаването за негов ръководител на Вълчо Сарафов, ето какво пише Михаил Герджиков:

„Ахъчелебийският край беше поставен на особено изпитание. Тогава въпросът, кой да управлява, като се слеят комитети, дали от София — върховисти, или от Солун, по предложение на Гьорчо** се решило да се направи опит, да се остави един район на разположение на Софийския върховен комитет, за да се види как ще го управ-

* Александър Кипров.

** Гьорче Петров.

обсъждат новия план за борба, предложен от представителите на Вътрешната организация в София, набелязват се мерки за укрепване на селските комитети, на революционната дисциплина, за създаване на „смъртни дружини“, за събиране на парични средства за набавяне на оръжие и пр. Най-важното от това съвещание е решението сформирания районна чета да обикаля селата в Ахъчелебийско и Ксантийско, да подготвя населението за участието му в предстоящите въстанически действия, както и да се провеждат усилените военни учения. Разпратени са призивни писма до бежанците в Княжество България да се завърнат в родните си места и се присъединят към борбата³⁰.

На 16 април 1903 г. чета, начело с известния революционер — македоно-одринец Петър Манджуков, водена от Христо Стоев — Лакудата, в която са били включени още Андон Дечев (брат на книжовника Васил Дечев от Чепеларе) и Любен Болашиков, извършва разузнаване по жп линията Дедеагач—Солун. На самото място Петър Манджуков изготвя и плана за разрушаването на тунела по време на въстанието³¹.

Организирана е и друга седемчленна чета от карлуковци и чокманци, водена от организатора Христо Караманджуков, която вечерта на 18 април напуска околийския революционен център Карлуково и по потайни пътища посещава Петково, Аламидере, Чокманово, Доганово, Горно Райково, Левочево, Горно Дерекьой³².

Вестта за предстоящото въстание в Македония и Одринско подбужда много млади хора, които се включват с готовност в борбата. В селата около границата и главно в Карлуково прииждат голям брой доброволци. Масовизирането на революционната дейност и вливането в организацията на нови свежи сили изисква средства най-вече за оръжие и боеприпаси. За целта чета, състояща се от 13 души, на 27 май 1903 г. провежда акция в с. Аламидере, в която е наказан местният чорбаджия и лихварин Уста Вълчо. Подобни акции се провеждат и в други селища. Със специални възвания се приканват заможните да подпомогнат революционното дело със средства, храни, дрехи и пр.³³

„Тъй както бяхме улигани с нашите работи и се мъчехме да ги поставим в ред — пише Христо Караманджуков — ...ненадейно се получи покана с дата 8 юни, изпратена от Бургас, в която се искаше да се упълномощят едно или две лица, които да участват на събора. Този събор според поканата бил крайно належащ.“³⁴ В случая става дума за конгреса на Петрова нива, организиран от Одринския революционен окръг.

Както е известно, Одринският конгрес се провежда на 28, 29 и 30 юни 1903 г. От Западна Тракия присъства само един пълномощник — Христо Караманджуков, представител на Ахъчелебийско. На конгреса взема участие още един родопчанин — Димитър Христатиев Дичев, роден в с. Райково, Смолянско, специалист по военно-санитарно дело. (Тогава той е подофицер-фелдшер в Бургаските казарми, а по време на въстанието постъпва в четата на Михаил Герджиков, като командир на санитарния отряд при VII Македоно-Одрински въстанически окръг.³⁵)

Конгресът решава да се вдигне въстание в Одринския революционен окръг между 20 и 30 юли 1903 г. За да се осигури единно и централизирано ръководство на въстанието, VII въстанически Одрински окръг се разделя на 5 въстанически района. Петият от тях е Ахъчелебийско-Скеченският. От него са формирани 3 участъка:

Първи участък: Карлуково, Петково и Горно и Долно Дерекьой;

Втори участък: Устово, Райково, Пашмакли, Хасовица и Писаница;

Трети участък: Чокманово, Аламидере, Габрица, Фатово и Пещера.

При определяне на лицата за боевите ръководства в районите конгресът избира за Ахъчелебийско Пею Ив. Шишманов, който след това става председател на ръководството, а Христо Ив. Караманджуков — съветник. Никола Данаилов е посочен за секретар, който, освен другите качества, притежава и компетентността на военен запасен подпоручик³⁶.

С оглед снабдяването и доставката на оръжие и боеприпаси, в началото на юни 1903 г. карлуковецът Вълко Р. Шишманов е изпратен в Южна България за покупка на толкова нужното оръжие. В Стара Загора той се среща с чокманеца — инженер Никола П. Каишев, който оказва най-пълно съдействие. По старозагорските села е намерено оръжие и голямо количество патрони в с. Шипка. Значителни суми Никола Каишев издейства от Благотворителното дружество в Стара Загора³⁷.

Със същата мисия е изпратен в Борисовградско и Таню Стоев, където намира значително количество оръжие, но няма достатъчно средства за неговото закупуване. С писмо до Пею Шишманов от 12 юни 1903 г. той настоява да му бъдат изпратени 20 лири. Уговаря и човек, който щял да превози безплатно оръжието до Станимака³⁸.

На път за Петрова нива Христо Караманджуков с активното съдействие на инженер Никола Петков Каишев също разгръща

ляват. Оставили — продължава Михаил Герджиков — за този опит Ахъчелебийско. Там Сарафов* води за ръководител своя роднина Вълчо Сарафов.⁵ Като задгранични представители на Централния комитет на ВМОРО, наблюдаващи пункта, са Гоце Делчев и Гьорче Петров. Във връзка с това в писмо до Владимир Бочуков от 5 ноември 1899 г. Гьорче Петров пише:

„Брате Бочуков,

... Съществуват две организации по освободителното дело — една вътре, друга тук** . Управителните тела: Ц[ентрален] Р[еволюционен] М[акедоно]-О[дрински] К[омитет] там***. Върховен Македонски комитет тук са в съюз, без да се бъркат единия в работите на другия. Посредникът съм аз като член на Ц[ентралния] комитет и такъв по пълномощно във В[ърховния] М[акедонски] К[омитет]“⁶.

Първите въпроси, с които се заема за решаване Вълчо Сарафов, като ръководител на пункта, са укрепване на същия, окончателното преустановяване дейността на съществуващите дотогава революционни братства и изграждане на българските македоно-одрински комитети. За целта Сарафов прави няколко обиколки и посещава тайно редица селища в Ахъчелебийско, за да проучи обстановката, след което да се пристъпи към основаване на революционните комитети по места, създаване на революционна полиция, куриери, организиране на канали на революционната организация и др.

Придържайки се към началата, на които почива ВМОРО, Вълчо Сарафов се стреми да внесе повече демократичност в организацията — дейността ѝ да се пренесе по места, почините да изникват от местните революционни структури, а пунктът да бъде един вид само посредник между района и задграничното представителство на ВМОРО и ВМОРО в София.

До есента на 1900 г. кореспонденцията на централното ръководство на ВМОРО се води с Владимир Бочуков, който е учител в с. Чокманово. Фактически той се явява и първият околийски ръководител на ВМОРО, а Чокманово се утвърждава като първият околийски център в Ахъчелеби, т.е. в Смолянско⁷.

От есента на 1900 г. на Владимир Бочуков му се възлага друга отговорна задача: организиране на населението от българските села в Ксантийско и Гюмюрджинско. От октомври 1900 г. ръководст-

* Борис Сарафов.

** Тоест в България.

*** Тоест в Одринско.

вото на Ахъчелебийския околийски (районен) комитет е поето от Таню Стоев, а секретар е Христо Караманджуков — и двамата от Чокманово.

Още в първите дни Околийският революционен комитет изпраща окръжно писмо под № 13 от 20 ноември 1900 г. до всички селски комитети, с цел мобилизиране на силите. В него четем:

„Братя по идея,

Мисълта за едно близко повсеместно въстание на роба трябва живо да ни занимава. Очакваното време не е далеч, но от нас се иска готовност да посрещнем и уловим този славен момент. Затова нека, проче[е], се възползваме от краткото време и да обърнем всичкото си внимание върху нашето въоръжаване, съгласно 45-и член от Правилника. Трябва особено да се наблегне на тая страна в попришето на дейността по делото, та да се има възможност, щото, когато настъпи часът на народното отмъщение, всекой от нас с пушка в ръка да влезе в редовете на борбата и със силата на оръжието да се смаже главата на кървавия тиранин.

Тряб[в]а работниците мило и драго да продадат, но с оръжие да се снабдят! Това е заповедта на комитета. Съобразявайте се с нея!“⁸

Резултатите са насърчителни. За революционното дело са приобщени немалко предани люде. След Райково и Чокманово в по-големите селища са изградени местни революционни комитети, формирана е куриерска мрежа, създадена е регулярност в набирането на членския внос и набирането на средства за оръжие, боеприпаси и снаряжение.

До края на 1900 г. почти във всяко селище в Среднородопския край (а и в Ксантийско) са изградени комитети на ВМОРО, с избрани ръководства, с утвърдени псевдоними както за селищата, така и персонално на ръководителите им.

След оздравяване на местните комитети в Смолянско и Ксантийско, е поставена задачата да се продължи и засили революционната дейност в Гюмюрджинско, като околийският център Абаджиево, т.е. Чокманово, да прерасне в окръжен. Впоследствие, фактическият организатор в Гюмюрджинско е Владимир Бочуков.

Вълчо Сарафов твърдо се придържа към Правилника на организацията и в духа на инструкциите е за стриктно спазване на принципа на единоначалието и изградената йерархия, селските комитети задължително трябва да се отнасят до околийския (районния) ръководител Таню Стоев, а той, от своя страна, е длъжен да докладва на пунктовия ръководител в Чепеларе. В този сми-

вители от всички революционни райони и по-изтъкнати дейци на организацията.

Конгресът е свикан на 13, 14 и 15 април 1902 г. в Пловдив¹⁶. На него присъства като представител на Свиленградския район войводата Александър Димитров Кипров с някои от легалните дейци, между които Тодор Петков, главен учител в Мустафаша (дн. Свиленград), и Александър Попов, студент от Свиленград¹⁷. Конгресът разглежда революционната дейност в отделните райони и изработва общ план за нейното водене в бъдеще, като определя революционните райони и лицата, които ще действат в тях¹⁸.

В организационния план Мустафашанският район е обособен като един от деветте революционни района¹⁹. Едновременно с това се взема решение в областите източно от р. Марица да се разгърне масово революционно движение, а в областите на запад — да се провеждат главно четнически акции.²⁰

За активизиране на революционната дейност през 1902 г. в Мустафаша и района се сформира въоръжена чета под командването на Ал. Кипров. Нейната дейност предизвиква сериозни противоречия, които започват да пречат на общата революционна дейност в района. Някои от членовете на Околийския комитет основателно започват да подозират, че повечето от хората на Кипров се занимават с контрабанда и с това компрометират организацията. Освен това околийският комитет не е съгласен с тежката издръжка на четата и големите средства, необходими за въоръжаването на района. Четата предизвиква недоволство и сред населението. Противоречията се изострят дотолкова, че се налага в края на 1902 г. Михаил Герджиков да посети Мустафаша. На заседание на Околийския комитет, оглавяван вече от Димитър Катерински, в присъствието на Герджиков революционната организация излага своето становище. Стига се до решение четата да се разтури, а местните революционни дейци да поемат сами обиколките и агитационната работа по селата²¹. По-късно Д. Катерински разказва в спомените си: „През септември 1902 г. за Свиленградска околия бе назначена една чета под водачеството на Ал. Кипров с цел да обикаля и поддържа духа на населението. Седалището на тази чета бе с. Любимец. След всяка обиколка из околията, която траеше 15—20 дена, четата се връщаше на почивка в споменатото село Любимец. Околийският комитет, опасявайки се, че движението на тая чета непременно ще предизвика афери, каквито по-рано бяха станали в селата Левка, Ахъркьой и Кемал и които костваха живота на доста хора и разстройства на организацията, и, от друга страна, издръжката на тая че-

та ни костваше доста скъпо, реши да разформирова четата“²². Така тази чета след кратка дейност по настояване на Мустафашанския околийски комитет пред Одринския окръжен революционен комитет е разформирована. Мотивът за това е равнинният характер на местността и липсата на добри условия за скритото ѝ придвижване, създаващи опасност да бъде разкрита и да се стигне до сериозни организационни провали. При това положение агитационнопропагандните задачи на четата са поети от членовете на Околийския комитет в Мустафаша. Поради същите причини Свиленградският Околийски комитет отклонява направеното през ноември 1902 г. от Одринския комитет предложение да се възстанови районната чета под командването на известния войвода Кръстю Българията. В писмо до Димитър Стефанов от ноември 1902 г. Димитър Катерински пише: „Ние извънредно сме благодарни от г-н Кръстю [Николов Българията], от г-н Стефанов и от Вас за тези грижи, които проявявате за нашия край. Но в настоящия момент ние заобикаляме селата насаме, за да уредим по-напред работите, че тогава ще тръгнем с чета въоръжена“²³.

Близо една година след Солунския конгрес одринските революционери се събират на Втори конгрес от 28 юни до 1 юли 1903 г. (11—14 юли н.с.) в местността Петрова нива в Странджа планина. Сред присъстващите е и Димитър Катерински, представител на Мустафашанския (Свиленградския) околийски революционен комитет, както и Георги Тенев, войвода в района, Петър Ангелов от Хасково, войвода на пиргополския участък и Анастас Разбойников от Свиленград, който е избран и за един от секретарите на конгреса²⁴.

След като правят преглед на цялостната обстановка в поробените български райони, участниците в конгреса пристъпват към разискване на основния въпрос: дошло ли е времето за вдигане на въстание. Пръв при разискванията взема думата Димитър Катерински, който изразява становището на местната революционна организация. По-късно той записва спомените си: „Бях упълномощен от Свиленградския район да гласувам против решение за въстание през лятото на 1903 г. Изказах се против, не само защото имах такъв мандат от организацията, но и защото лично бях убеден, че въстанието не е достатъчно подготвено и ще донесе разорение на тракийските българи и тяхното прогонване от родните им места.“²⁵

След бурни разисквания конгресът решава, че цялата област трябва да се вдигне на въоръжена борба. Само Димитър Катерински остава докрай противник на повсеместните въстанически действия²⁶. Той поддържал трезвата преценка на местната революционна

отрадна дейност за снабдяване с оръжие и средства. На тръгване от конгреса той престоива два дена на гара Търново Сеймен (дн. Симеоновград) за набавяне на оръжие за Ахъчелебийско чрез чокманеца Димо Келешев — гостилничар и хотелиер на гара Хасково. През средата на юли Караманджуков пребивава и в Пловдив за сдобиване с пушки, конфискувани от правителството. „Ако не утре — пише на 15 юли той до Пею Шишманов, — то другия (ден) ще можем да ги измъкнем. Това е най-важната работа, за която се спирам в Пловдив.“ В същото писмо Христо Караманджуков уведомява Пею Шишманов, че му е изпратил в Чепеларе „осем каси кримкови патрони“. Чрез инженер Каишев Караманджуков урежда от Арменския комитет в Стара Загора 500 лева „за в полза на Одринския комитет“. Същевременно проектира акция за обсебване на 1000 лева от чуждестранна компания в Бургас, като за целта е уговорен един от пощенските служители, симпатизиращ на делото. Караманджуков изпраща специално писмо и „до председателя на Благотворителното дружество в Панагюрище с искане за помощ“³⁹.

В навечерието на въстанието Таню Стоев изработва в леярницата на Велиганови в Пловдив около 200 бомби и ги докарва в Чепеларе. Тук помага в пълненето и в пренасянето им до Карлуково⁴⁰.

На 15 юли 1903 г. в района на Имарет-дере (дн. Хайдушки поляни), в местността Свети Дух, над с. Карлуково, се провежда организационна сбирка, известна в родопската историопис като „Родопски конгрес“, с участието на представители на революционната организация от Ахъчелебийско. На това събрание Христо Караманджуков информира присъстващите за взетите по време на конгреса на Петрова нива решения, след което се обсъжда въпросът за характера на въстанието в Ахъчелебийско-Скеченския революционен район.

Родопският конгрес потвърждава становището — в района да се провеждат само четнически действия, с цел да се приковат местните турски сили, да се парализира тяхната маневреност и по този начин да не им се даде възможност да бъдат прехвърлени в други въстанически райони.

Участниците в Родопския конгрес определят боевите инструктори и потвърждават Боевото тяло за ръководене на действията в целия въстанически район така, както е избран на конгреса на Петрова нива: Пею Шишманов от с. Карлуково — председател; Никола Данаилов от с. Райково — секретар и Христо Караманджуков от с. Чокманово — член-съветник.

С оглед наличните сили, е взето решение Ахъчелебийско-Скеченският район да бъде разделен не на 3, както е решението на Одринския конгрес, а на 5 въстанически участъци:

Първи участък: Карлуково, Петково и Давидково (под прякото ръководство на Пею Шишманов, с участъков войвода Вълко Райчев Шишманов—Кичукя, подвойвода — знаменосецът на районната чета Никола П. Шишманов и секретар Стефан Чакъров);

Втори участък: Горно Дерекъой, Долно Дерекъой и Левочево (с войвода Андон Дечев, подвойвода Ангел Кидиков и секретар Аргир Мумджиев);

Трети участък: Устово, Райково, Пашмакли, Хасовица, Писаница, Бостина и Дунево (под ръководството на Никола Данаилов, с участъков войвода Никола Гюмюшев, подвойвода Бечо Даракчиев и секретар Коста Николов);

Четвърти участък: Чокманово, Алаמידере, Габрица и Фатово (под ръководството на Христо Караманджуков, с участъков войвода запасният подофицер Запрян Начев Лапарев от с. Катунско Конаре (дн. Ягодово, Пловдивско);

Пети участък: Арда, Кремене, Турян, Доганово и Пещера (с войвода Георги Гешанов от Панагюрище, който закъснява да пристигне в Чепеларе и да поеме участъка си в с. Арда). Въстаниците от този участък се прехвърлят в другите четири и най-вече в третия участък.

Всеки участък следва да формира от околйската — своя участъкова чета. Всяка чета трябва да заеме участъка си, там да образува селски дружини, които да останат в очаквателно положение, докато се получи обещаното оръжие от Центъра. Четите следва да действат само в случай, че струпаният в околията многоброен аскер предизвика гонения или палежи в селата.

Веднага след приключване на Родопския конгрес започва усилена военна подготовка. Очаква се и пристигането на обещаното от конгреса на Петрова нива оръжие. Всеки ден, при свечеряване, хората се отправят към определените скрити места, където се обучават от военни инструктори. Обучението понякога продължава до късна доба. Местността Св. Дух и Имарет-дере край Славейно се превръща в своеобразен въстанически лагер⁴¹.

Продължава и усилена пропагандна и организационна дейност. През тези и следващите дни Боевото тяло разпраща поредица от окръжни писма. Ръководството призовава ахъчелебийци, които са извън пределите на родния край, да бъдат съпричастни към предстоящото дело и да вземат участие във въстанието. На 5 август е

отправен такъв апел и към живеещите в Стара Загора — една немалка колония карлуковци. В него четем:

„Братя,

Предвид събитията в Македония и Одринско, както виждате, че въстанието е обявено навсякъде. Затова в името на освободителното дело се поканват всички свободни да носят оръжие да се притечете на помощ на македоно-одринското освободително дело. Затова щом получите настоящото, веднага да напускате всички ваши частни работи и да си дойдете на местата, по възможност и всеки каквото оръжие може да си вземе и незабавно да си тръгнете.

Председател: Пейо Шишманов

Секретар: Никола Данаилов

Член: Хр[исто] Караманджуков⁴².

На призивите на Околийското ръководство и на Боевото въстаническо тяло, в Карлуково се отзовават много родопци и люде и от двете части на българските земи, съпричастни с освободителното дело, ентусиазирани и с висок дух за борба. През това време четници и доброволци обикалят селищата, организират тайни събрания, в това число и в помохамеданчените села, от които особено се откроява със своя български дух с. Каршилъ (дн. с. Виево), вдъхват надежда и упование у местното население във връзка с предстоящото въстание.

В началото на август четирите чети заедно преминават границата при Чилтепе и достигат Имарет-дере. Оттук, след получаване на нови инструкции и проведени показни военни действия, се придвижват наново към границата и всяка чета заема своето място.

На 5 август четите отпътуват. Част от Първа участъкова чета остава в Карлуково. Втората чета, заедно с втората част от Първата чета, се задържа да денува в района на Сакарка (между Левочево и Долно Дерекъой) и там умело маневрират. Трета и Четвърта участъкова чета същия ден през нощта достигат Бостина, влизат в Писаница, а оттам в Райково, след което се отправят за нощувка на Кралюв каменъ (между местностите Райково и Чокманово). От Кралюв каменъ Трета чета действа в района на местностите Кралюв каменъ, Свети Атанас, Варадил, Киримска вода, след което се отправя към Долно и Горно Райково. Четвърта чета обикаля района на местностите Катран, срещу с. Чокманово, стига до селата Пещера и Турян. Тази чета има за задача да държи в напрежение с. Смилян и да следи действията на Салих паша Сиврията. Първата чета на Пею Шишманов с бърз маневър посещава и Устово, и околните му селища⁴³.

Маневрирането на четите из Ахъчелебийско създава впечатление, че въстаническите сили са големи. Това е един добър тактически ход за възпиране на турските злодейства.

На 20 юли (2 август н.ст.) 1903 г., на Илинден, населението на Битолския революционен окръг се вдига масово срещу вековния поробител. На 6 (19 н.ст.) август 1903 г. на празника Преображение избухва въстанието и в Одринска Тракия. Илинденско-Преображенското въстание в Македония и Одринско окуражава родопските македоно-одрински дейци, а населението заживява с надеждата за предстоящата свобода.

Въстанието създава напрежение сред турските власти. Затова във всички по-големи селища подсилват своите войсковы части с нови формирования. Само в с. Карлуково численият състав на турската войска наброява 600 души, в Левочево и Чокманово — по 400 и т.н. Общият брой на турския аскер в Ахъчелебийско възлиза на 8700, а по други данни — близо 10 000 души⁴⁴.

Въпреки високия боен дух у родопските революционни дейци — както сочи Христо Караманджуков — „при тия обстоятелства нашето положение вместо нападателно стана отбранително. Ние оставахме по местата си само за в случай, ако от турската страна започнат някакви издевателства и палежи по селата, та ние да отговорим с контрадействия“⁴⁵.

ВМОРО в Средните Родопи спазва указанията на Централното ръководство — да се извършват атентати и да се противостои на турската армия с подобни действия, с оглед отвличане на вниманието ѝ от другите „горещи“ селища, където въстанието е в своя разгар. Така например през пролетта на 1903 г. Вълчо Антонов с група четници, в това число и от Смолянско, извършва атентат на влак. Марин (Стефан) Добрев, както и Таню Николов — известният Таню войвода и приятел на родопчани, предизвикват също групови атентати в Гюмюрджинско и Дедеагачко. Опити за атентати има в Димотика, Фере и др. На 18 юли 1903 г. е осъществено голямо нападение между жп гарите Чобанкьой и Кюсеммеджит. Един от организаторите на този атентат е Неделчо Килев, който впоследствие емигрира в Русия, а оттам в гр. Солзбъри (Южна Родезия)⁴⁶. Не са малко схватките между турската войска и четническите дейци, между властващите турци и българското население. Немалко са осъдените, част от тях са освободени с амнистия, съгласно българо-турско споразумение от 1904 г., други — чак в дните на Хуриета през 1908 г., трети намират смъртта си в занданите на Одринския затвор.

Активни въстанически действия в Ахъчелебийско през августовските дни на Илинден и Преображение не са предприети. Както

организация, която отчита ниската степен на готовност както в техническо отношение, така и психологическата нагласа на населението за открита и масова въоръжена борба. Това становище ръководството на мустафашанския комитет изразява още през пролетта на 1903 г., в отговор на едно запитване на ОК в Одрин за мнението на ръководството по въпроса за организиране на въстание. В отговор околийският комитет изпраща писмо, с което уведомява, че смята решението за вдигане на общо въстание за „ненавременно и опасно“²⁷. Позициите на Околийския комитет вероятно се отразяват и върху самата подготовка на въстанието в района, която в много отношения протича доста пасивно. Още на конгреса се отчита при разискване на въпроса за подготовката, че Мустафаша и районът са почти без оръжие, поради което са неподготвени за широки бойни действия.

При изработването на общия план на въстанието конгресът решава то да има по-масов и повсеместен характер, за да се разпокъсат турските сили. За целта се предвижда да се проведат въстанически действия във всички райони и участъци, без да се изключват и най-слабо подготвените. При изработването на плана цялата територия на революционната организация е разделена на 5 въстанически района. Мустафаша е определен като трети район. Съобразно географското деление и стратегическото значение на територията всеки район е разделен на няколко участъка, като на всеки участък е назначен войвода. За войвода на Мустафашанския район е назначен Георги Тенев, а за негов помощник — Христо Арнаудов.

Общото стратегическо решение предвижда действащите чети да послужат за основа при изграждането на въстаническа армия. Към тях трябва да се присъединят местните въоръжени сили. Особено внимание се отделя на набавянето на оръжие. Село Хебибчево (дн. Любимец) е едно от местата, където се правят бомбите. Под ръководството на Янаки Гочев — пунктов началник, празните бомби се зареждат с взрив и след това по установения канал се пренасят в определените пунктове²⁹. През април 1903 г. в с. Хебибчево са складирани и впоследствие пренесени през границата 209 пушки, в това число около 189 „Кринки“, 16 „Мартини“, 3 „Бердани“ и 1 „Манлихера“ с общо 13 772 патрона, 1 пистолет със 100 патрона, 110 бомби, 3 саби, 1 кг динамит и др.³⁰

В хода на подготовката на въстанието започват да се събират данни за противника. Още от средата на февруари 1903 г. околийският революционен комитет в Мустафаша разполага с подробни

сведения за турските войски в района на околията. Те са изпратени в Хебибчево за информация на командира на българското гранично поделение. В тях се съобщава: „На 16 февруари 1903 г. в Мустафашанско има 3 алая войска, която живее в града и селата. Единият алай е пехота, другият — кавалерия, а третият е артилерия. Пехотата е 3600 души, кавалерията е 3600 с 400 коня, а артилерията се състои от 27 големи топа и неизвестно количество „катъртоплар“. Има всичко около 150 товарни коли с катъри — волове няма.“ Следват подробни сведения за разпределението на тези части по селищата³¹.

Съгласно общия план на въстанието в III Мустафашански район се предвижда само извършване на четнически нападения с ограничена цел, за да се принуди противникът да държи местните гарнизони в постоянна бойна готовност и непрекъснато напрежение и да не може да отдели голяма част от тях срещу главните сили на въстаниците в I революционен район.

За действията в Мустафашанския район е определена четата на Георги Тенев и Христо Арнаудов³². Между малкото запазени документи, отнасящи се до подготовката и хода на Преображенското въстание, е запазен списък на тази чета, наброяваща 70 души. Списъкът е направен от тогавашния касиер на Мустафашанския революционен комитет Георги Трифонов и допълнен от пунктовия началник в Любимец Янаки Гочев. В четата влизат хора главно от този район. Най-възрастен е Митю Николов на 48 години, а най-млад, по на 18 години, са Пейчо Бутраков, Атанас Василев, Борис Гачув и Стефан Димитров³³.

Към края на юли 1903 г. на съвещание на Главното боево тяло се взема решение въстанието в Тракия да се вдигне на 5 срещу 6/18 срещу 19 август; ден Преображение³⁴.

През нощта на 5 срещу 6 август населението в Одринско под ръководството на ВМОРО се вдига на въоръжена борба. Съгласно предварително изработения план в III Мустафашански район се провеждат само четнически действия. Този район, както става ясно още по време на конгреса, е един от най-слабо въоръжените. Там действията са изцяло предоставени на въоръжената чета на Г. Тенев и Хр. Арнаудов. Въоръжаването и подготовката на четата става твърде бавно. Когато въстанието в I революционен район достига своя върхов момент с нападението на войводата Кръстю Българията в Чокенско, обстановката в Мустафашанския район остава сравнително спокойна. Като главна причина за закъснението командването на четата изтъква недостигът от патрони³⁵. Липсата на достатъчно боеприпаси е без съмнение важен и безспорен аргумент, но

посочихме, там е струпано голямо количество аскер. Във всички поголеми селища са разстановени гарнизони. По изходните пътища са поставени постове, а по селата денонощно кръстосват усилените патрули. Не бива да бъдат изключвани и фанатичните действия на някои места. Снабдяването на четите е трудно. Оръжието на четниците е недостатъчно, а голяма част от наличното е негодно. Много от старите изпитани революционни дейци излежават присъди по турските затвори. Има и хора със стихиян бунтарски дух, без ясна, избистрена позиция за врага. Идват и първите печални вести за разгрома на въстанието в другите поробени български земи.

И все пак, трябва да припомним факта, че с присъствието си, родопските революционни чети приковават силите на близо 10 000-та турска армия в Среднородопския край, която не може да се прехвърли в други райони, където въстанието е в своя разгар.

* * *

Илинденско-Преображенското въстание е потопено в кръв. Българският народ дава скъпи жертви. Никой от борците не е мислил за себе си, не е искал мъченик да става, но всеки е знаел, че на кървав курбан тръгва. Илинденско-Преображенското въстание успява да превърне хората в мъже, които умеят да умират и знаят за какво умират.

Родопска бе планина-мъченица. Но не склони глава. По-голяма част от поборниците на Илинден и Преображение продължават борбата и след героичната 1903 г. Продължават я, та чак до 1912 г. — до Балканската — Освободителната — война, участвайки в доброволческите чети на Пею Шишманов, Никола Гюмюшев, Кръстю Българията, с което още веднъж показват и доказват непреклонната си решимост да строшат робските окови и да живеят като свободни хора в своето отечество България. Родопските илинденци и преображенци чрез своя подвиг и пример показаха как да отстояваме българското дело, име и чест — съкровени неща, така нужни в днешните ни изпитателни времена.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Кипров, Ал. Д. Родопска, 1 март 1932, № 3, 6—7.
- ² Пак там.
- ³ Кипров, Ал. Иван Караманджуков. — Родопска, 1922, № 6, 4—5.
- ⁴ Стоев, Т. Участието ми в „комитлика“. — Родопска, 1972, № 8, с. 33.
- ⁵ Делчев, Г. Спомени. Документи. Материали. С., 1978, с. 129.
- ⁶ НБКМ—БИА, ф. 248, а. е. 25, л. 17.
- ⁷ Тодоров, Т., А. Печилков, Ал. Караманджуков. Чокманово. Т. 1. Минало. С., 1999, с. 120.
- ⁸ ДА — Смолян, ф. 30 К, оп. 1, а. е. 13, л. 4.
- ⁹ Пак там, оп. 2, а. е. 33, л. 1.
- ¹⁰ Караманджуков, Хр. Ив. Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало с особен поглед към тяхното политико-революционно движение. Кн. 1. Историята им до 1903 г. С., 1934, с. 25.
- ¹¹ Дончева, Т. Революционното движение в Родопско. — Родопска мисъл, № 5—6, 25 ноем. 1940; № 7, 20 дек. 1940.
- ¹² Данаилов, Л., Ст. Нойков. Националноосвободителното движение в Тракия 1878—1903. Т. 2. С., 1971, 143—144.
- ¹³ Пак там, с. 147.
- ¹⁴ НБКМ—БИА, ф. 641, а. е. 12, л. 479, 564, 1007.
- ¹⁵ Тодоров, Т., А. Печилков, Ал. Караманджуков. Цит. съч., 150—153.
- ¹⁶ Данаилов, Л., Ст. Нойков. Цит. съч., 201—205.
- ¹⁷ ДА—Смолян, ф. 30 К, оп. 2, а. е. 13, л. 34.
- ¹⁸ Пак там, л. 36.
- ¹⁹ ДА—Смолян, ф. 1272. Спомени на Стефан Чакъров; Караманджуков, Хр. Ив. Западнотракийските българи в своето..., с. 137.
- ²⁰ Караманджуков, Хр. Ив. Родопска през Илинденско-Преображенското въстание. Спомени и документи. С., 1986, 11—12.
- ²¹ Хайтов, Н. Родопските комити разказват. С., 1972, с. 35; Тодоров, Т., А. Печилков, Ал. Караманджуков. Цит. съч., с. 173.
- ²² ДА—Смолян, ф. 30 К, оп. 2, а. е. 14, л. 47.
- ²³ НБКМ—БИА, ф. 641, а. е. 36а, л. 73; в. Тракия, № 594, 13 дек. 1934; Стоев, Т. Цит. съч., с. 35; Енциклопедия „България“. Т. 1. А—В. С., 1978, с. 75; Маджаров, П. Свято съзаклятие. С., 1998, 118—124; в. Тракия, № 16, 22 авг. 2002.
- ²⁴ Горев, Ив. П. Документи за Македоно-Одринското революционно движение и за Преображенското въстание в Тракия. Подредил и снабден с обяснителни бележки... — В: Преображенското въстание. Статии и документи. С., 1955, с. 197.
- ²⁵ НБКМ—БИА, ф. 284, а. е. 558, л. 2.
- ²⁶ Караманджуков, Хр. Ив. Родопска през Илинденско-Преображенското въстание, 22—23.
- ²⁷ Турските военни пунктове зад нашата граница в Родопите. — Родопски напредък, 1903, № 4, 134—136.
- ²⁸ Панайотов, Л., Й. Шопов. Илинденско-Преображенското въстание 1903. Хронология. С., 1983, с. 49.

²⁹ ДА—Смолян, ф. 30 К, оп. 1, а.е. 16, л. 16.

³⁰ Панайотов, Л., Й. Шопов. Цит. съч., с. 61.

³¹ Тодоров, Т., А. Печилков, Ал. Караманджуков. Цит. съч., с. 181.

³² Караманджуков, Хр. Ив. Родопата през Илинденско-Преображенското въстание..., 46—58.

³³ ДА—Смолян, ЧП 186, л. 3.

³⁴ Караманджуков, Хр. Ив. Родопата през Илинденско-Преображенското въстание..., с. 65.

³⁵ НБКМ—БИА, ф. 641, а.е. 11а; Тракия, № 594, 13 дек. 1934; Орманджиев, И. Принос към историята на въстаническото движение в Тракия. Кн. 6. С., 1957, 236—262.

³⁶ Караманджуков, Хр. Ив. Родопата през Илинденско-Преображенското въстание..., с. 75.

³⁷ Тодоров, Т., А. Печилков, Ал. Караманджуков. Цит. съч., с. 184.

³⁸ ДА—Смолян, ф. 30 К, оп. 1, 16, л. 22.

³⁹ Пак там. Папка 2. Шифрована кореспонденция.

⁴⁰ Тодоров, Т., А. Печилков, Ал. Караманджуков. Цит. съч., с. 185.

⁴¹ Караманджуков, Хр. Ив. Родопата през Илинденско-Преображенското въстание..., 193—194.

⁴² ДА—Смолян, ф. 30 К, оп. 1, а.е. 16, л. 1.

⁴³ Карапетков, П. Славейно. С., 1991, 194—201.

⁴⁴ Печилков, А. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание. Смолян, 1985, с. 28; Караманджуков, Хр. Ив. Родопата през Илинденско-Преображенското въстание..., с. 76.

⁴⁵ Караманджуков, Хр. Ив. Родопата през Илинденско-Преображенското въстание..., с. 76.

⁴⁶ Караманджуков, Хр. Ив. Западнотракийските българи в своето..., с. 64, 200, 244—245.

ВЪОРЪЖЕНИЕТО НА ВЪСТАНИЦИТЕ ОТ V АХЪЧЕЛЕБИЙСКО-СКЕЧАНСКИ РАЙОН ПРЕЗ ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1903 г.

ЗЛАТКА ПЕТРОВА (Смолян)

Централно място при подготовката на въстанието заема въоръжаването на въстаническата армия. Още от самото си създаване ВМОРО обръща необходимото внимание на този изключително важен за крайния изход на борбата проблем¹.

Обикновено в научните публикации се отделя по-голямо внимание на национално-политическите въпроси. Разглежда се предимно I революционен район — Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски, където въстанието има масов характер. Но трябва да се отбележи, че четническите акции в останалите 4 революционни района, към които принадлежи и Ахъчелебийско-Скечански (дн. Смолянско-Ксантийски), оказват влияние върху общия ход на въстанието и не би следвало да бъдат пренебрегвани от проучвателите².

Настоящото научно съобщение цели да проследи степента на въоръженост и военна подготовка на населението и четите в V Ахъчелебийско-Ксантийски район, влизащ в състава на Одринския революционен окръг. За база са използвани документални материали от ДА—Смолян и публикуваните в книгата на Христо Караманджуков „Родопата през Илинденско-Преображенското въстание“ документи от личния му архив, съпоставени с музейни експонати от колекция „Оръжие“ на Смолянския исторически музей.

Подготовката за въоръжено въстание в Одринския революционен окръг започва през 1895 г., когато с основаването на Окръжния революционен комитет се поставя като главна задача пред селските комитетски ръководители въоръжаването, съгласно член 45 от

затворници. Тук намира почти всички арестувани покрованци, а също така и затворници от много села на района.

Три месеца след задържането си отец Иван Бонев повече не е разпитван. Френският консул напразно търси пътища за неговото освобождение. Отговорът на турските власти е, че той е свободен, но под полицейски надзор. По тази причина е настанен в един от хановите на града, при определените му условия. Това му дава възможност да поддържа контакти с негови познати — гърци, а така също и да бъде посещаван и да разговаря с представители на френския консул. Благодарение на застъпничеството им, отец Иван Бонев е изправен пред съда и е подложен на разпит и провокации. Не подписва протокола от заседанието на съда, поради което заедно с още 75 души българи е отведен в Одринския затвор.

Оковани в тежки вериги, измъчвани и отслабнали, те са принудени да вървят пеш близо 50 км до Одрин, разстояние твърде непосилно за тях. След намесата на отец Иван Бонев и събраните средства между затворниците полицейската част наема волски коли, с които да продължат пътя си до Одрин.

Два дни преди Коледа, на 23 декември, те пристигат в Одринския затвор „Кавук“. Това е „една обширна изба, в която се слиза по няколко мръсни стъпъла. Вътре мръсотията е още по-гнусна. Положението долу беше по-ужасно, отколкото аз смеех да си представя. В нашето отделение „Чатлак капу“ не бяхме по-малко от 180 затворника, които лежаха един върху друг...

До нашето помещение имаше още три други, които по това време бяха почти, препълнени. В целия Одрински затвор бяха подслонени 900 души затворници, от които 300 души общонаказателни и другите 600 души политически. Към последните са 14 свещеника и 35 български учители.“

По-нататък следва подробно описание за начина на живот в затвора, групите, които се формират, правото на силните да ръководят и определят правилата на затворнически живот и т.н. Свое място и значение намира и групата на поповите и учителите, която постепенно се превръща в „ръководно бюро“⁶.

Сред затворниците не липсват и вербувани от полицията шпиони. За сметка на това между тях има изградени жестоки правни норми, нарушаването на които води до жестоки наказания. Така за извършване на кражба или доносничество при разпит, виновните се наказват със смърт. „Това ставаше обикновено при изходните места, намиращи се в края на един дълъг тесен коридор. Убиецът дебнеше момента, когато през нощта жертвата отиваше там. Горкият

наивник приближаваше безгрижно полусънен. Едва е затворил вратата на помещението след себе си и веригата се стоварваше върху черепа му. С тих стон той падаше на земята, а убиецът нямаше нищо повече да прави, освен да замъкне трупа и да го хвърли между гредите долу в канала, където пазачите никога не биха потърсили някакъв труп.

На съдиите и пазачите изчезването на някои затворници им беше съвсем безразлично, а самите затворници пазеха най-строга тайна. Моето често посредничество при разпри, които понякога успявах да загладя, след време ме издигна до достойнството на арбитражен съдия, което достойнство ми даваше възможност случайно да спася живота на някой беден.“

По-нататък на страниците на списание „Мисионен“ отец Иван Бонев разказва за интересни случки с различни хора от затвора. Споделя и това, че при преследването на четниците в различните райони на Тракия, без причина са арестувани и богати хора — чорбаджии, от които се искат огромни откупи. Поради невъзможност да ги платят, те също попадат в затвора в Одрин и са подложени на унижения и наказания.

Заедно с това се описва и съдебната процедура. Въпреки липсата на конкретни обвинения, от 300 затворника са освободени едва 23 души. За останалите наказанието е между 15 и 101 години. За отец Иван Бонев присъдата е също 101 години, но при прочитането на присъдите, председателят на съда се обръща към него с думите: „Касае се за присъди, а за тебе специално едно оправдание. Предвид на твоето писмено обяснение, че не си имал нищо общо с комитите и презираш техния начин на действие, Върховният съд благоволи да те пусне на свобода.“⁷

Това в най-общ план са публикуваните спомени на отец Иван Бонев. Безспорно, те са един своеобразен извор за събитията от 1903 г. и хвърлят обилна светлина по тези проблеми. За съжаление, остават неизвестни за много изследователи на тези събития от българската история. Архимандрит Велик Вичев ги открива, превежда ги, но те остават в неговия ръкопис за историята на с. Покрован. През 1989 г. подбрана част от тях обнародва в литературен алманах „Юг“. По-късно само отчасти ги използва и Св. Елдъров в книгата си „Униатството в съдбата на България“. С настоящата публикация имам възможност да направя достояние на една много по-голяма аудитория тези спомени, които са паметта не само на моето родно село, но и на България⁸.

Към събитията в с. Покрован през 1903 г. проявява интерес и архимандрит Велик Вичев, който като свещеник в селото в начало-

правилника на ВМОРК. С окръжно № 13 на 20 ноември 1900 г. ръководството на Ахъчелебийски революционен район „заповядва на работниците мило и драго да продават, но с оръжие да се снабдяват!“³. След конгреса на Петрова нива, Малкотърновско (28 юни — 1 юли 1903 г.), когато се взема окончателно решение за вдигане на повсеместно, стратегическо въстание, започва усилена въоръжена подготовка. Конгресът взема решение за обособяване на V Ахъчелебийско-Скечански район на Одрински въстанически окръг и разделянето му на 3 участъка. В района освен Ахъчелебийска и Скечанска каза, границите на които съвпадат с тези на въстаническия район, е включен и град Даръдере (дн. Златоград). Съобразно стратегическото положение, военната подготовка в боеви сили и оръжието конгресът решава въстанието в V революционен район да се ограничи главно с провеждане на четнически действия и извършване на саботажни акции.

Веднага след конгреса на Петрова нива на 5 юли 1903 г. в местността Свети дух край село Славейно ръководството на въстаническия район организира т.нар. Родопски конгрес, на който Христо Караманджуков информира за взетите нови решения. Отчитайки обстоятелството, че районът е твърде далеч от основния театър на бойните действия и по време на въстанието Главното ръководно боево тяло на окръга няма да бъде в състояние да осъществи непосредствено ръководство на предвижданите акции, те избират местно ръководство — Районно боево тяло, което да възглави въстанието и въстаническите сили в района. То е от трима души — Пею Шишманов, Никола Данаилов и Христо Караманджуков. Извършена е реорганизация и на трите участъка, на които е разделен районът, като броят им е увеличен на 5. Във всеки от тях по време на въстанието се предвижда да действа по една участъкова чета⁴.

Както в останалите революционни райони, така и в Ахъчелебийския насоката е към снабдяване с оръжие и пропорционалното му разпределяне. В писмо от 11 март 1903 г. до Христо Караманджуков председателят на Ръководното боево тяло Пею Шишманов пише: „Духът на хората е достатъчно подготвен от няколко месеца. Колкото за материалите, ти знаеш, че нямаме нищо. Имаме по една-две пушки и те без патрони. Тъй щото ни са нужни: пушки, патрони, револвери и ками нямаме, нито една. Трябва да имаме динамит отчасти, защото във време на въстание то е най-важния материал за отбрана.“⁵ Точни данни за въоръжението в района се съдържат в доклада на Христо Караманджуков до Задграничното представителство от 14 март 1903 г. В целия революционен район наличното

оръжие е следното: „1. Чокманово — 50 кримки (обр. „Крынка“, но известен под популярното название „кримка“) дълги, 1400 патрона, 2 револвера тюфекчиеви; 2. Момчиловци — 4—5 кримки дълги, 500 патрона; 3. Соколовци — 5—15 кримки дълги, 1000 патрона, 5 револвера черногорски; 4. Устово — 4 револвера черногорски; 5. Райково — 2 револвера черногорски; 6. Славейно — 125 кримки, 1500 патрона, револвери — ?; 7. Петково — 5 кримки, 500 патрона, револвери — ?. И така общо около 200 стари пушки от система „Кримка“ и обр. „Манлихер“, 12 от обр. „Хенри Мартини“ и „Бердани — 2“⁶.

Редица писма от участъкови воеводи и революционни дейци свидетелстват за острия недостиг на оръжие, предназначено за организацията в Родопския край. Така например в писмо до Пею Шишманов от 1903 г. се искат „50 кримки, 20 кила динамит за четите и 50 бомби също за тях“⁷. Самият Пею Шишманов в по-горе посоченото писмо признава „... ходих в Устово и се виждах с почти всички ръководители и всеки ме пита за пушки...“⁸. Управителното боево тяло в окръжно от 10 март 1903 г. призовава селските комитетски ръководители да обърнат „особено внимание за оръжие и час по-скоро да се снабдяват с такова“⁹.

От архивните материали е видно, че от началото на юни до средата на август 1903 г. непрекъснато се събират пари за закупуването на оръжие и хранителни припаси. Владимир Коруев в писмо до Пею Шишманов от 2 юни 1903 г. съобщава за „закупени 200 патрона — манлихерови, на стойност 35 лева и за получено дарение от три пушки (една „Бердана“ и две „Кримки“)“¹⁰. За покупка на пушки от система „Хенри — Мартини“ и обр. „Бердана — 2“ на 11 юни 1903 г. от Чирпан и Стара Загора Вълко Райчев Шишманов иска разрешение от Главното ръководство¹¹. На 22 юни 1903 г. Петър Илиев и Вълко Шишманов закупват от Пазарджик берданови пружини, патрони и пушки¹². Специални поръчки за закупуване на оръжие и боеприпаси получава и Христо Караманджуков при пътуванията си до София: „400 патрона „Лебел“, 10 бомби, 20 револвера с патрони, 5 пушки добри, 100 патрона манлихерови, 30 ками, манлихерови патрони — 1600, маузерови — 800, берданови — 600, манлихерови изхвъргачи — 8, маузерови пружини — 6“¹³.

Макар че се полагат големи усилия за набавяне на оръжие, което е ясно от документалните материали, родопското население остава почти невъоръжено. В участъка на воеводата Никола Гюмюшев са предоставени само 12 ръждясали Кримки, с по няколко патрона. Единствено в селата Петково и Славейно са раздадени в края на месец юли: 41 Кримки, 9 „Хенри—Мартини“, 5 „Бердана — 2“ и 3 „Маузер“, които се оказват крайно недостатъчни¹⁴.

С неотслабваща сила се води военнотехническо обучение, а също и действията за формирането на „смъртните дружини“. От описите и списъците за притежавано оръжие и боеприпаси от четниците, действащи в Ахъчелебийско, е видно, че въпросните бойни отделения, съпоставени с местното население, са сравнително добре въоръжени и екипирани¹⁵. В началото на юни 1903 г. I взвод на Георги Гешанов и II взвод с войвода Запрян Начев, състоящи се от 18 четници, притежават : „5 Манлихери, 9 Мартини, 4 Бердани, 3 Маузера, 3097 патрона, 15 бомби, 3 револвера, 4 ками и 2 шашки“¹⁶. Към 2 юли с.г. 13-те четника от II чета на II взвод с взводен Н. Пеев и I взвод от четата на Петър Манджуков разполагат с: „13 пушки от обр. „Манлихер“, „Хенри—Мартини“ и „Бердана —2“, 1957 патрона, 13 бомби, 1 револвер и 3 шашки“¹⁷.

В дните преди въстанието Главното боево тяло изпраща призив и до живеещите в Стара Загора бежанци от с. Славейно „да се притекат на помощ в името на освободителното дело и по възможност всеки каквото оръжие може да си вземе и незабавно да тръгне“¹⁸. На този апел се отзовават известен брой патриоти, които пристигат без оръжие и не участват в четническите акции по тази причина. В писма от 15—19 август Владимир Коруев и Андон Дечев от Чепеларе до Пею Шишманов съобщават за формирането и обучението на тези доброволчески чети. „Но сме още слаби — пише Андон Дечев — защото няма пушки. Всички са голи и боси. Разпоредих да просим из между нашите цървули. Лоша е работата.“¹⁹ Друг много важен факт е, че от революционния дух в този момент е завладян дори един Стою Шишков, големият родопевд и книжовник, който е готов да тръгне с въстаническите чети²⁰.

След приключване на военно-организационните мероприятия, на 5 август 1903 г. четите с революционното ръководство се отправят към изходния пункт — местността Кралюв камък (южно от Райково), откъдето всяка от тях се отправя към определения ѝ участък. В съответствие с възприетия план на действие участъковите чети се въздържат от провеждане на бойни акции и заемат изчаквателна позиция до получаване на обещаното оръжие. Централното ръководство на ВМОРО подценява ролята и силата на Ахъчелебийски революционен район. Те му отреждат второстепенна роля по време на въстанието и поради това смятат за ненужно да доставят оръжие за тукашните революционни действия. Така че липсата на оръжие и присъствието наблизо 10 000 турска войска не дават възможност да се разшири базата на въстанието в Ахъчелебийски революционен район.

Във фонда на Исторически музей — Смолян, се съхранява и обогатява колекция „Оръжие от периода на националноосвободителните борби в Средните Родопи“. В нея важно място заемат и бойните реликви от Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. Това са: еднозарядни пушки обр. „Кримка“, модел 1869 г., кал. 15,24 мм; „Бердана —2“, обр. 1870 г., кал. 10,66 мм, с които са били въоръжени четниците от I и II въстанически участък. Съхранените револвери са главно от системите „Лебел“, „Наган“, и „Смит и Уесон“. Те са използвани за въоръжаване главно на командния състав — войводи и подвоеводи. Макар и немногобройно, но ценно за колекцията е и хладното оръжие, което осигурява личната защита на почти всеки въстаник — ножове и ками, местно занаятчийско производство. Особено ценни са сабите на Запрян Начев и Андон Дечев, войводи на участъкови чети.

Необходимо е всички свидетелства за това драматично събитие от историята на България да бъдат издирени и съхранени в музеите и архивите за съвременниците и бъдещите поколения, защото те свидетелстват за героизма на българския народ.

БЕЛЕЖКИ

¹ Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. С., 2003, с. 47.

² Н о й к о в, С. Преображенското въстание в районите извън Странджа планина. — ВИС, 3, 1971, с. 36

³ ДА — Смолян, ф. 30 к, оп. 1, а.е. 13, л. 4.

⁴ Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. С., 2003, с. 47.

⁵ К а р а м а н д ж у к о в, Х. Родопа през Илинденско-Преображенското въстание. С., 1986, с. 137.

⁶ Пак там, с. 141.

⁷ ДА — Смолян, ф. 30 к, оп. 1, а.е. 16, л. 1.

⁸ Пак там, л. 16.

⁹ Пак там, л. 18.

¹⁰ Пак там, л. 19.

¹¹ ДА — Смолян, ф. 30 к, оп. 1, а.е. 16, л. 36.

¹² К а р а м а н д ж у к о в, Х. Цит. съч., 145—146.

¹³ Пак там, с. 155.

¹⁴ ДА — Смолян, ф. 30 к, оп. 1, а.е. 34, л. 22.

¹⁵ Пак там, л. 3, 13.

¹⁶ К а р а м а н д ж у к о в, Х., Цит. съч. с. 158, 161.

¹⁷ Пак там, 162—163.

¹⁸ ДА — Смолян, ф. 30 к, оп. 1, а.е. 16, л. 37.

¹⁹ ДА — Смолян, ф. 30 к, оп. 1, а.е. 16, л. 50, 60.

²⁰ Пак там.

закъснението във включването на многобройната чета по мнението на съвременниците е в резултат на липсата на строго единоначалие в нея. Наред с войводата Георги Тенев, началнически функции изпълняват също така и Христо Арnaudов, и Вълчо Славов. И на тримата им липсват достатъчно предприемчивост, експедитивност и организаторски способности.

Продължителното бездействие на четата засилва безпокойството на ръководството на ООРК. При наличието на активни бойни действия в другите райони е крайно важно и Мустафашанският район да се активизира. Четата е непрекъснато подканяна да ускори своята подготовка. На 9 август 1903 г. пунктовият началник в с. Хебибчево Янаки Гочев получава писмо в този смисъл: „Потеглиха ли Тенев и Арnaudов? Ако не са потеглили, веднага да тръгнат с каквото имат“³⁶.

На 18 срещу 19 август малобройна група, съставена от 10 четника, преминава турската граница с демонстративна и разузнавателна цел. Четата завързва краткотрайна престрелка с турски въоръжен отряд, след което се завръща на българска територия³⁷.

Одринският окръжен комитет преценява, че тези действия не са достатъчни, за да задържат в Мустафашанско турските войски, тъй като не подсказват начало на активни бойни действия. Затова ръководството продължава настойчиво да подканя четата към бойни акции в района. Едва в края на август въоръжената чета в пълен състав предприема нападение на турското село Кюстюкьой, в което има войскови гарнизон. Четниците незабелязано се промъкват до селото и атакуват врага. Завързва се ожесточен бой между турския гарнизон, разквартируван в селото, и четата, който продължава през цялата нощ. Част от селото е опожарено, на врага са нанесени тежки загуби³⁸.

Акцията, проведена от четата в с. Кюстюкьой, макар и късна, действа като предупреждение към врага. Това принуждава турските войски в Мустафашанско да се задържат в района. В уплахата си турското командване привлича 8 пехотни дружини, 10 ескадрона и няколко батареи. Това облекчава до някъде въстаниците в I революционен район³⁹.

След тази акция втора чета под командването на Марин Чолаков кръстосва отново Мустафашански район, напада пак с. Кюстюкьой и някои други села и се оттегля. Действията на двете чети, колкото и да са се оказали късни и неефективни, принуждават турската власт да придвижи и да държи повече войска в района. В този смисъл целта, която преследвало въстаническото ръководство, е постигната⁴⁰.

Участието и приносът на III Мустафашански революционен район в Преображенското въстание са сравнително скромни. Причините за това са в ограничените по мащаби действия на четите, които не предприемат по-големи въоръжени акции. Те не вдигат населението на въоръжено въстание, тъй като не е такава задачата, определена от Одринския окръжен комитет. Въоръжената четническа дейност, на която в предварителната подготовка много се е разчитало, е недостатъчна. Макар и ограничени, революционните действия на територията на Мустафашанския революционен район дават своя принос в общия ход на въстанието. Участието на местното население главно в подготовката и по-малко в самите въоръжени действия показва, че и в този район българите са готови да воюват за своята свобода, но показва и още нещо, че освободителното дело на Македония и Тракия не може да бъде постигнато с тактиката на въоръженото въстание. Нужно е било да се потърсят други средства и пътища.

БЕЛЕЖКИ

¹ Принос към историята на Македоно-Одринското революционно движение в Тракия, кн. V, с. 25.

² Пак там, кн. VIII, Одрински революционен комитет, с. 22.

³ Преображенското въстание. Статии и документи. С., 1955, док. № 3, с. 233.

⁴ Принос към историята на Македоно-Одринското революционно движение в Тракия, кн. V, с. 24.

⁵ Пак там, с. 26.

⁶ Пак там, с. 5. Спомени на Павел Генадиев, ТНИ, с. 138.

⁷ Пак там, с. 24.

⁸ Пак там, с. 63.

⁹ Пак там, с. 18.

¹⁰ Пак там, с. 37.

¹¹ Пак там, 36—37.

¹² Попов, Я. Под знамето на революцията. Ръкопис в ТНИ, с. 17.

¹³ Националноосвободителното движение в Тракия 1878—1903, с. 130.

¹⁴ Принос към историята на Македоно-Одринското революционно движение в Тракия, кн. VIII, 18—68.

¹⁵ Милетич, Л. „В Македония и Одринско“, спомени на М. Герджиков, с. 36.

¹⁶ Караманджук, Хр. Западнотракийските българи. С., 1934, с. 80.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Милетич, Л. Материали за историята на националноосвободителното движение. Кн. IX. Спомени на Михаил Герджиков. С., 1928, с. 37.

¹⁹ Принос към историята на Македоно-Одринското революционно движение в Тракия, кн. V, с. 75.

„КОМИТСКОТО“ СЕЛО СЛАВЕЙНО В ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

КРАСИМИРА ЧАКЪРОВА (Смолян)

Борбата за обединението на разпокъсаната българска земя и разединения български народ започва непосредствено след Берлинския договор (13 юли 1878 г.). Тази борба, която достига своя връх с Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г., доказва саможертвата на илинденци и преображенци за постигане на национално единение на българите.

Един прецедент в българската история е включването на населението от едно цяло село в борбите. Това е т.нар. „станция“ или „спирка“ на революционното движение в Средните Родопи „комитското“ с. Карлуково (дн. Славейно).

Будният дух на карлуковци (славейновци) е изявен още в борбата за духовно оцеляване — борба за преподаване в училищата на български език и за извършване на богослужение на разбираем, т.е. български език. Славейновци участват във всички колективни протести срещу изстъпленията на гъркоманите¹.

Свободолюбивият дух на населението се засилва, когато след Руско-турската война новата граница е определена да минава на 6—7 км на север над селото и то остава в турската държава. Много от земите, които селяните обработват, се намират от другата страна на границата. Турските погранични власти пречат за преминаването и го усложняват. Така с тежестите, в резултат на войната се прибавя и новата граница. Тя донася стопански упадък за карлуковци и всички родопчани, лишени от просторните паши в Беломорието².

Славейновци (главно абаджии) кръстосват Източна Румелия (Пловдив, Стара Загора), Беломорието (Гюмюрджина, Ксанти), Одрин, Узунджово и други селища, срещат се с различни хора с будно самосъзнание, следят събитията. В селото започват да се появяват

вестници с революционни идеи: „Странджа“, „Век“, „Независимост“, „Марица“ и др., които имат задача да събудят българите в Източна и Западна Тракия и в Родопите за извоюване на свободата.

Вестник „Странджа“, издаван от едноименното Одринско емигрантско дружество, се разпространява и в селата на Средните Родопи³, а в с. Карлуково — от учителя Вълко Ив. Шишманов. Вестникът преминава през ръцете на много славейновци — свещ. Емануил Беев, свещ. Ангел Инджов, Иван Добровски, Стойчо Струнчевски и др. Основните носители на революционни идеи са представителите на интелигенцията. Те са активните дейатели, които непрекъснато поддържат революционния дух на селяните.

За превръщането на Славейно в „комитско“ село не е без значение и местоположението му — отвсякъде е обградено с гори, през които минават пътищата. Лагерът на комитите е в славейновско землище на Хайдушки поляни. Границата може да се премине по всяко време.

През 1898 г. в Карлуково (Славейно) по инициатива на Вълко Ив. Шишманов се създава революционно братство, което две години по-късно се превръща в местен революционен комитет, оглавяван от войводата Пею Иванов Шишманов (брат на Вълко). В състава на организацията са: свещ. Емануил Беев, свещ. Ангел Инджов, Никола Хаджипетров, Стойчо Струнчевски, Иван Добровски, братята Шопови. Истинско щастие за славейновските комити е, че сред тях има двама с военно образование — войводата Пею Иванов Шишманов и Вълко Райчев Шишманов—Кичукя (братовчед на войводата). Това е особено важно обстоятелство за създаване на военна дисциплина и военни знания и умения у комитите.

В революционната борба се извисяват имената на много славейновци, но на първо място е името на войводата Пею Иванов Шишманов. Роден е на 14 февруари 1876 г. в Карлуково, син е на известния Иван Кехая.

Авторитетът на войводата е голям и сред комитите, и сред останалото население. Шишманов приема ръководството на революционния живот в Карлуково, защото намира добри условия за работа. След прекъсване на юнкерската школа (1900) идва в селото и учителства с големия си брат Вълко до пролетта на 1903 г. Учителството прикрива неговата истинска дейност — да организира революционни комитети в Средните Родопи, да агитира и комплектува ядрото от комити в селото. Братовчедите му стават най-верните съратници, а Шишмановският род — стълб на революционното и четническо движение. Личните качества способстват за утвърждаване-

то му в комитските дела като другар и революционер. Неговият съратник Никола Гюмюшев, пише: „...скромността му бе отличителна черта. Повечето мълчалив, отмерен, търпелив и винаги с мнението не изпреварваше, а чакаше другите да се изкажат. С това правеше впечатление на загадъчен мъдрец“⁴.

Шишманов не споделя начина на действие на пунктовете началници — Вълчо Сарафов и Вълчо Антонов—Сеченката, така опазва организацията от необмислени постъпки. Той не разрешава сам въпросите на организацията. Опира се на широк революционен актив. Предпочита да увещава, убеждава, поучава, респектира вместо безогледно да тероризира и убива. Смъртно наказание се налага едва след като местното население си казва мнението.

Друг родолюбец, предан на идеята — Георги Попанастасов, му прави една от най-точните характеристики. Попанастасов споделя: „Той изостави напълно своите лични интереси и се отдаде всецяло на идеята за освобождението ни. Цялото състояние на своя богат баща похарчи за нуждите на делото: поддържаше четници, куриери и мнозина емигранти, а помагаше и на мнозина тогавашни водачи. В страницата на историята на родопските българи, Пею ще остане да заема едно от най-видните места. Неговият добър характер, неговото силно родолюбие и редица високоблагородни качества ще останат като кумир на неговите съотечественици. Пею остана извънредно честен и високоблагороден. Никога и в нищо той не прояви личен егоизъм за слава и почит, за корист и блага, а всякъде даваше и жертваше всичко и себе си за българското дело, за доброто на България.“⁵

Войводата поема ръководството на Ахъчелебийски-Скеченски (дн. Смолянски-Ксантийски) революционен окръг (в т.ч. Смолянски, Златоградски, Ксантийски и Гюмюрджински район). След срещата през май 1902 г. с Гоце Делчев задачите са изяснени. Революционният пункт е определен да бъде на Хайдушки поляни (Имарет дере), а център на движението — с. Карлуково. Той продължава да учителства в селото, което е в Турско, а четата — в Българско. След тази среща настъпва подем в организацията. Заработват с ентузиазъм и през пролетта на 1903 г. се слага началото на активна революционна дейност. Комитетът печели все повече и повече привърженици от с. Славейно. Посветените в делото се заклеват пред револвера, камата и войводата. Свещената клетва е положена от 107 членове, 4 от които са жени — Мария Колева, съпруга на комитата Никола Петровски (жената, която препатила най-много през комитлия), Гита Чилова, съпруга на Чило Николов (един от замож-

ните карлуковци и майка на д-р Костадин Чиров), Гуча Вълкова, съпруга на учителя Вълко Ив. Шишманов и майка на поета Иван Шишманов — Бистров, и Кина Христова, съпруга на касиера на организацията Христо Мурджев. Всички се заклеват.

В поименен списък на четниците от Македоно-Одринския таен революционен комитет — V сектор — Централни Родопи, с. Славейно, Смолянско, са изброени имената на Вълко Райчев Шишманов — войвода, Кольо Шишманов — подвойвода, Стефан Сивков Чакъров — секретар. Следват имената на 32 четника от Славейно, участници, сред които Хилю Митев, Иван Р. Шишманов, Иван Христов, Яню Драгнев, Таню Шишманов и т. н.⁶

Данните не са изчерпателни, тъй като списъкът не е пълен, но тези имена оставят незаличима следа в обществено-историческото и културно развитие на Среднородопието като водачи на народния дух⁷.

Дясната ръка в комитлия на Пею Шишманов е Вълко Райчев Шишманов—Кичука. Той, заедно с Митко Аргиров и Ангел Диамандиев, обучава комитите на военно изкуство. Избран е за войвода на I участък, а Кольо Шишманов — за знаменосец. От писмата, съхранени в Държавен архив — Смолян, от фонда на ВМОРО, личи как при сърце е вземал и изпълнявал всяка задача на комитлия⁸.

Не остават безучастни за революционното дело младежите от селото. Заедно с учителя и свещениците е обособен тилът на комитите. Тяхната дейност по значение и мащаб никак не е малка, тъй като те разпалват огъня и увеличават броя на доброволците, повечето ученици на Вълко Шишманов — „Старият учител“ или „Учителят“. Той е учител на всички поколения от 1890 до 1925 г. Няма събитие в училището, просветното дружество, революционното движение и общината, за което да не е изслушано неговото напътствие или съвет.

Съратникът им Христо Карамаднжуков съставя чудесен портрет на Вълко: „Любезният и винаги благоразположен, умен, енергичен и търпелив.“

Негов съсед и другар е свещ. Беев. Властта пък не допуска, че свещеник може да бъде комита. Свещеникът Емануил Беев (поп Манол) помага за всички обществени и революционни дела, предава информация, куриерства.

Не бива да се заблуждаваме, като мислим, че комитлият в Славейно е дело на един или двама, или на десетките комити, които се заклеват да служат предано на революцията. То е дело на млади и стари, на мъже и жени, на младежи — на всички! Комитите и техният тил е цяло Славейно, „комитското“ село Славейно.

- ²⁰ М и л е т и ч, Л. Материали за историята на националноосвободителното движение. кн. IX, с. 46.
- ²¹ Пак там, с. 176.
- ²² Пак там. Революционното движение на българите в околийския район на Свиленград, 52—54. Архив Янаки Гочев.
- ²³ Преображенското въстание. Статии и документи, с. 62.
- ²⁴ Пак там, с. 81.
- ²⁵ М и л е т и ч, Л. Материали за историята на националноосвободителното движение, кн. IX, с. 58.
- ²⁶ Преображенското въстание. Статии и документи, с. 18.
- ²⁷ Принос към историята на Македоно-Одринското революционно движение в Тракия, кн. V, с. 52, 67, 78.
- ²⁸ Пак там, кн. X, с. 65.
- ²⁹ Преображенското въстание. Статии и документи
- ³⁰ Пак там, док. 53, с. 201.
- ³¹ Пак там, док. 91, с. 241.
- ³² С и л я н о в, Хр. Спомени от Странджа, с. 52
- ³³ Принос към историята на Македоно-Одринското революционно движение в Тракия, кн. X., ч. I и II, док. 527, с. 486.
- ³⁴ Пак там.
- ³⁵ Пак там, док. 530, с. 490.
- ³⁶ Пак там, док. 530, с. 490.
- ³⁷ Пак там, с. 26, 47.
- ³⁸ Преображенското въстание. Статии и документи, с. 47.
- ³⁹ Пак там, док. 568, с. 533.
- ⁴⁰ Пак там, с. 540.

ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ И ВАРНА

ХРИСТИНА СТОЕВА (Варна)

С географското си разположение и с комуникативните си връзки Варна винаги е била притегателен център за много българи, чиито земи са останали извън пределите на страната ни. В трудни дни на изпитания към Варна са се насочвали потоци от бежанци, сред които не малко са били с големи заслуги към род и родина. Тук са се преселили опълченци след Освобождението, преобразенци след въстанието през 1903 г., както и прогонените от турците бежанци след реокупацията на Тракия през 1913 г.

Избраната тема „Преображенското въстание и Варна“ е много обширна. Много са преобразенците, които свързват името и живота си с нашия черноморски град. Някои от тях участват в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание, без да вземат непосредствено участие в него. Други се учат в града и след това стават едни от главните ръководители и участници, а трети, след като са подготвяли избухването на въстанието, участвали в неговото провеждане и след потушаването му се установили във Варна. Затова разглежданата тема разделяме на две основни:

I. Участници в подготовката на въстанието, които са живели и са работили във Варна, както и участници в подготовката на въстанието, които са живели и са работили в Одринския вилает.

II. Преобразенци, които се установяват във Варна след потушаването на въстанието.

От своя страна всяка от темите може да бъде разгледана в няколко аспекта:

1. Цялостно развитие на Варна в края на XIX и началото на XX в., както и формиране на условията за въстание в Тракия, останала в пределите на Турция.

2. Ролята на училищата, на книгопечатането, на организациите и на семейната среда за формиране миогледа на преобразенци.

По повод честването на 90-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание през 1993 г. кметът на Славейно, Георги Чинков, възкликна: „Това, което са казали за тебе, Славейно, е тъй силно, че е предостатъчно да те наричат „комитско село“ с богато минало и история. А това нас много ни задължава!

Родове големи, родове яки коренят Славейно. От този корен са излезли хиляди люде, пръснати из страната ни и извън нея и всички са запазили родопското трудолюбие, ученолюбивостта и хубавите човешки добродетели.“

Така напълно се потвърждават думите на Марин Дринов, че знатните и родолюбиви български родове и фамилии са „гордостта и цветът на народа ни“.

БЕЛЕЖКИ

¹ И л ч е в с к и, Ст. Славейно — комитско село. — 90 години Илинденско-Преображенско въстание, авг. 1993 г. юбилеен вестник.

² К а р а п е т к о в, П. Славейно (Принос към историята на Средните Родопи). С., 1991. 435 с.

³ К а р а м а д ж у к о в, Хр. Западнотракийски българи. С., 1934.

⁴ К а р а п е т к о в, П. Славейно — родовете. С., 1996. 415 с.

⁵ П о п а н а с т а с о в, Г. Пею Ив. Шишманов. — Тракия, 1943 г. № 9.

⁶ ДА—Смолян, ф. 436, оп. 2а, а.е. 24.

⁷ Т а л е в, Г. Родопски Шишмановци. Кърджали, 1991. 407 с.

⁸ ДА—Смолян, ф. 11, оп. 1, а.е. 16.

СЪЗДАВАНЕ НА МУСТАФАПАШАНСКАТА (СВИЛЕНГРАДСКАТА) РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ И НЕЙНОТО УЧАСТИЕ В ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1903 г.

Н.с. КРАСИМИРА УЗУНОВА (Хасково)

Берлинският конгрес от 1878 г. със своите несправедливи решения откъсва от България голяма част от земите на Тракия. Българското население в тази област не се примирява с робската участ, отредена му от европейските сили и започва да създава на цялата територия мрежа от революционни организации, които да подготвят населението за въстание.

Такава организация започва да действа и в Мустафаша (дн. Свиленград). Липсата на документи не позволява да се установи точно началото и имената на създателя, но според спомените на Д. Катерински през 1893 г. учителят Петър Митев полага основите на революционен комитет¹. През юни 1895 г. Петър Атанасов, един от местните революционни дейци, съобщава с писмо на председателя на Върховния македонски комитет в София, че е създадена организация. По същото време на територията на района е съставена въоръжена чета за действие по родопските склонове покрай р. Марица до Одрин и по планината Сакар². За нея споменава в друго свое писмо Петър Атанасов до председателя на Върховната македонска организация от 3 юли 1895 г., в което се казва: „Събрахме се вече до 35 души въстаници в гр. Мустафаша под ръководството на Карчо Жеков от същия град, който е един образован човек, свършил образованието си в Цариград, практикувал адвокатство 12 години в родния си град. Той е бил войвода 3 години на една чета от 15 души, която е защитавала българите по Родопите около Димотика и Фере. В тая чета влизат 5 души от Мустафаша, които са свършили гимназията в Пловдив през 1884—85 г., т.е. тя има доста интелигентни

нев, „тихия като сянка, вечно замислен и самотен“ Лазар Маджаров, „същинския революционен аполон“ Михаил Герджиков и много други¹⁴.

Ценна информация за организиране на въстанието намираме в личния фонд на друг участник в Илинденско-Преображенското въстание — Георги Попаянов — деен член на Македоно-Одринската революционна организация. В своята молба до Тракийската организация в София през 1949 г. той пише: „Още като ученик в Одринската гимназия бях посветен в революционното дело през 1898—1899 г. от учителя Петър Васков, който бе председател на Окръжния комитет в Одрин“ и продължава „... към края на учебната година (има се предвид 1899—1900) вземах участие с кмета на с. Алан кайряк (дн. Ясна поляна) — Стамо Грудов — малкотърновчанин, в изпращането на първата агитационна чета на Георги Кондолов, като дадох лично обещание на воеводата, че през следващата учебна година ще потърся учителско място в Малко Търново.“¹⁵

Действително през учебната 1900—1901 г. Георги Попаянов е учител в Малко Търново и е секретар на околийския революционен комитет в града, председателстван от Димо Янков. В навечерието и по време на въстанието Попаянов е пунктов началник в с. Алан кайряк и се грижи за закупуване на оръжие, координиране на дейността на селските комитети и задграничното представителство, както и правенето на бомби „одринки“¹⁶.

Георги Попаянов посвещава голяма част от времето си за издирване, изследване и публикуване на документи за историята на Странджа и Тракия. В личния му фонд са запазени проучванията за българските селища в Бургаско, Малкотърновско, Свиленградско, Лозенградско, Визинско, Мидийско, Чорленско, Силивренско, Бунархисарско, Одринско и други селища, днес намиращи се в Турция, и на някои селища в днешна Гърция от околните Дедеагачка, Ксантийска, Софлийска, Димотишка, Гюмюрджинска и др.

Информация за Илинденско-Преображенското въстание има и в личните фондове на преображенците Димитър Градев Ковачев — кмет на с. Потурнак (дн. Велика), и Петър Горев Николов от с. Заберново, съхранявал повече от 20 години в къщата си знамето на Стоиловския революционен участък, както и в л. ф. на Янко Керемидчиев — изследовател на общественно-икономическите процеси в Малкотърновския край.

Специално искам да отбележа, че в архива се пази богат снимков масив на участници в Илинденско-Преображенското въстание, както и от чествания на годишнини от въстанието. Съхраняват се и

документи на създадения през 1926 г. Комитет за издигане паметник на всички загинали одрински революционери, взели участие в Странджанското въстание — 1903 г.

Това е един кратък преглед на документите за Илинденско-Преображенското въстание, съхранявани в ТД „Държавен архив“ — Бургас, които могат да бъдат ползвани от изследователите в архива.

БЕЛЕЖКИ

¹ ТД „Държавен архив“ — Бургас, Ф. 805К, оп. 1, а. е.

² Пак там, Ф. 805К, оп. 2, а. е. 1, л. 25—26.

³ Пак там, Ф. 805К, оп. 2, а. е. 3, л. 95—96.

⁴ Пак там, Ф. 787К, оп. 1, а. е. 1, л. 12.

⁵ Пак там, Ф. 787К, оп. 1, а. е. 1, л. 22.

⁶ Пак там, Ф. 787К, оп. 1, а. е. 6.

⁷ Пак там, Ф. 787К, оп. 1, а. е. 1, л. 21.

⁸ Пак там, Ф. 787К, оп. 1, а. е. 7, л. 4.

⁹ Пак там, Ф. 734К, оп. 1, а. е. 2, л. 1.

¹⁰ Пак там, Ф. 734К, оп. 1, а. е. 13, л. 1.

¹¹ Пак там, Ф. 734К, оп. 1, а. е. 13, л. 2.

¹² Пак там, Ф. 734К, оп. 1, а. е. 13, л. 89.

¹³ Пак там, Ф. 825К, оп. 1, а. е. 37, л. 1.

¹⁴ Пак там, Ф. 825К, оп. 1, а. е. 37, л. 2, 3, 5, 8.

¹⁵ Пак там, Ф. 803К, оп. 1, а. е. 2, л. 2.

¹⁶ Пак там, Ф. 803К, оп. 1, а. е. 2, л. 2—3.

3. Непосредственото участие на борците за свободата на Тракия, свързани с Варна, като организатори на въстанието в самата Тракия, на Петрова нива и в хода на въстанието, както и въздействието на техния подвиг върху възпитанието на поколенията и формирането на техния мироглед и участие в живота на тракийската организация.

В края на XIX и в началото на XX в. Варна изживява период на бурно развитие в обществения и културния живот, като резултат на дълбоки икономически промени. В града се установяват много интелегенти, които са получили висшето си образование в странство, и то в градове, европейски центрове на прогресивни идеи. Сред тях с особена яркост се открояват възпитаниците на женевските висши учебни заведения: Георги Бакалов, Кръстю Раковски, Никола Драгулев, Владимир Димитров, Стоян и Тодор Карастоянови. В по-късни години там се учат Михаил Герджиков, Васил Драгулев и др. Женева по това време е социалистическата Мека, където българските студенти са в непосредствена връзка с представителите на руската и световната марксистическа мисъл: Плеханов, Роза Люксембург, Жул Гед, Акселрод...

Друг поток в буйната река на културния живот на града са интелектуалците, възпитаници на руски, чешки и немски учебни заведения: Александър Бошков, Атанас Кирчев, Кръстю Мирски, Добри Христов, Тодор Шишков, Никола Попов, както и учителите от чужд произход: Вацлав Емлер, братя Шкорпил, Иван Петрас, Натан Амирханянц; капелмайсторите Павел Кулхави, Франц Свобода, Венцислав Павел. Изключително важна роля в живота на Варна и на тракийската общност играе и получилият образование в Одринската гимназия Петър Драгулев, който е в непосредствена връзка и с други възпитаници на тази гимназия: Анастас Разбойников, Христо Караманджуков, Пейо Шишманов, Стоян Шивачев, Иван Орманджиев... Две години директор (управител) на Одринската гимназия „Д-р Петър Берон“ е и варненският просветител Иван Гюлмезов. Влияние в обществения живот на Варна оказват и руските прогресивни емигранти Луи Нитче, Евгений Волков, Рейналд, Нузберг, Несторенко; сръбските емигранти революционери Маркович, Цая, Затежич, Живкович... В основаната през 1879 година Варненска мъжка гимназия се възпитава млада будна интелигенция: Кирил и Методи Попови, Добри Христов, Христо Кабакчиев, Васил Коларов и други, които правят своите първи стъпки в науката, културата и политическия живот. Във Варна се установяват и някои активни участници в националноосвободителните борби на нашия народ,

които допринасят за освобождението на България от турско робство, като Драган Цанков, Иван Драсов, Димитър Икономов, Капитан Петко Киряков, Васил Д. Стоянов, Кръстю Мирски, Иван Церков... Едни от тях се включват в административното управление на града, а други търсят спокойствие в освободения град, като развиват стопанска и обществена дейност¹.

Във Варна през 1880 г. е изпратен Капитан Петко войвода, а година преди това там пристига Иван Димитров Апостоловски, който по силата на Санстефанския мирен договор е освободен от заточение в Анадола и назначен за училищен инспектор в града. През същата година се заселва в близкото село Дишпудак (Осеново) опълченецът Димитър Узунов, а година след това в близкото село Карагюр (Игнатиево) се преселват бежанци от село Каваклия. Сред тях е и семейството на Неда Димитрова и Никола Константинов, родители на първия български учител в с. Селиолу и в родното си с. Каваклия, впоследствие архимандрит Илия Николов Диков. Други семейства от Каваклия основават на р. Камчия село Нова Шипка. Едно от тях е това на Темелко Германов, което дава свидни жертви и през Руско-турската освободителна война, и през Илинденско-Преображенското въстание².

Още много са заселниците от Източна Тракия, но сред тях особено се открояват отделни личности от Малко Търново, представители на стари и големи родове като: Калканджиевия, Дяковия, Пишмановия, Карагеоргиевия, Терзиевия, Чорбаджи-Вълковия, Поповския, Драгулевия, Бурилковия, Керанковия, определяни често с надставката „ци“ — Московци, Стамболиевци, Продановци, Прамата-ровци, Гаруфаловци, Калояновци и др.

Двамата синове на Дико Драгулев — Петър и Никола, са ученици в Одринската гимназия. Техните учители са все известни просветни и революционни дейци от онова време. По-възрастният брат, Петър, преди да дойде във Варна работи в Шумен. Тук той се свързва с македонското движение, взема участие в издаването на в. „Свободна Македония“, като сам редактира вестник „Македонски новини“³.

Във Варненската мъжка гимназия учат Георги Минков, Стоян Петров, Стойчо Гаруфалов, Никола Константинов⁴, и Стамат Икономов⁵. Със стипендии, отпуснати от българското правителство, от общините или от благотелни граждани, гимназията приютява много от напусналите родните си места ученици. В класа на Георги Минков учат повече от 10 гимназисти от Лозенград, Малко Търново, Карадере и Дерекьой⁶. Споровете и дискусиите за положението

в поробена Тракия прерастват в недоволство към някои порядки в учебното дело. В шести клас за участие в нелегален родолюбив кръжок Георги е „изключен за бунт и нихилизъм“⁷.

Преподавателите в гимназията са хора с богата ерудиция и носители на борчески идеи. Те в голяма степен допринасят за оформяне на мирогледа на учениците си, които четат много от книгите, издавани от варненските издателства и печатани във варненските книгопечатници. На някои от книгите преводачи или автори са учителите им. Особено голямо въздействие ще да са оказали преводите на книгите: „Джорж Вашингтон — освободителят на Америка“, „Камилло Кабур“, „Апостолът на свободата Мацини“⁸. Зажаднелите за свобода ученици се възхищават от подвига на героите и се възмущавали от своеволията на турците, описани в преводните книги: „Съвестта или жертвите на Балкана“, и „Митхад паша — трагедия за живота на българите под турско робство“, „Иванов. Един зле ранен войник, който е страдал четири дни самичък в гората. Разказ от самия Иванов, сега с един крак“ и още други, които разширяват кръгозора на учащите се и ги подтиквали към вярна служба на род и родина⁹.

Не по-малка роля за поддържане на това благородно ученическо желание и за утвърждаване на решението на отделни личности да се включат активно в борбата на народа си за свободен живот изиграват и организациите, в които те членуват.

Още през 1880 г. е създаден БТЦРК, начело със Захари Стоянов, чийто замисъл е чрез „революция морална и с оръжие“, да осъществи присъединяването на Източна Румелия към Княжество България¹⁰. През 1894 г. в Солун е създадена ВМОРО, начело с Даме Груев и Гоце Делчев. Две години по-късно на 12 май 1896 г. във Варна, в резултат на разпалено обсъждан призив към тракийци за обединение в името на свободна Тракия, се организира първото тракийско преселническо дружество „Странджа“. След сливането на „Странджа“ с Македонското дружество през 1900 г. пак във Варна възниква първото Македоно-Одринско дружество „Дружинец“, което взема участие в подготовката на Преображенското въстание¹¹. Малко преди смъртта си Капитан Петко войвода организира ново Македоно-Одринско спомагателно дружество „Родопи“, което си поставя за цел „да помага на нашите братя, изоставени и изпаднали тук, във Варна, бивши ратници за благото на Македония и Одринско“¹².

Съществена е ролята, която семейната среда оказва за решимостта на борците да пожертват живота си за свободата на Тракия. Във всяко от семействата, в което е отраснал бъдещ преображенец,

живее споменът за дадена свидна жертва. Известна е злощастната съдба на Георги Минков от Лозенград, който от малък остава кръгъл сирак, защото баща му бил обесен пред дюкяна си от турците, а майка му при вида на убития съпруг, също умира¹³. Бащата на Паскал Иванов, също от Лозенград, бил пребит и ограбен¹⁴. Самият Капитан Петко войвода поема пътя на въоръжената борба, след като местният бей убива брат му¹⁵. Дядото на Петко Напетов, на когото той е кръстен, е революционер от Одринска Тракия и малко преди Освобождението е обесен от турците¹⁶. Семейното обкръжение съдейства за оформяне на мирогледа на борците и чрез свободололюбивата атмосфера, породена от познанията им за света, придобита от прочетените книги и от посещението на други страни. Родоначалникът на Драгулеви род е бил в Русия, а неговите синове били едни от най-просветените за времето си младежи в града¹⁷. От Бесарабия се завръща и семейството на Манол Калканджиев¹⁸. Едни от жените, които активно участват в подготовката на въстанието, са и сестрите Станка и Ѓьоргина, чийто баща Димитър Вълчев е първият учител, а по-късно и първият свещеник в Бунархисар. Той застава начело на борбата за освобождение от гръцкото духовно влияние и поддържа будно българското самосъзнание на местното население. Цялото му семейство се включва в борбата за свободата на Тракия. Единият му зет, Димитър Спиров, който е секретар на Околийския революционен комитет, през 1900 година е осъден на 15 години строг затвор и е изпратен в крепостта Паяс кале. Другият му зет, Никола Велков Кехайов, също е осъден на 4 години затвор в Мала Азия¹⁹. Не само Петко Зидаров — Хашлака е активен участник в Преображенското въстание, но и неговите братовчеди: Петко Георгиев, Петко Вълканов и Петко Стоянов²⁰.

* * *

През периода на турско робство географските области, известни под името Източна и Западна Тракия, спадат към Одринския вилает, който образува 6 санджака (окръга): Одрински, Лозенградски, Галиполски, Родостенски, Дедеагачки и Гюмюрджински. Само част от Предна Източна Тракия се числи към Цариградския вилает, който бил разделен на 32 кази (околии)²¹.

До 1912 г. българите дават националния облик на Одринския вилает. Мощна опора на тяхното българско самосъзнание са черквите и училищата. Около тях се събира будната българска интелигенция, която по-късно оформя ядрото на организираната съпроти-

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРКАТА ОТ ТРАКИЯ В ПОДГОТОВКАТА НА ИЛИНДЕНСКО- ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

ВИОЛЕТА ГАЛЪНСКА

Българката от Тракия е не само предана майка и съпруга, неуморна труженица на полето и в къщи, творец и изпълнител на хубавата поетична странджанска песен, но е и свободолюбива, безстрашна и пламенна патриотка. През тази епоха семейната жена е неразделно свързана с мъжа, тя не само участва във всяко негово дело, а даже често си съперничи с него. Почти няма по-будна жена, която да не се смятала морално задължена да бъде в услуга на общото народно дело. Знаем за масово участие на жени от много революционни околии да служат според силите и възможностите си в това народно дело. Най-често те са междуселски и междуградски куриери, пренасят писма от четите и обратно, укриват оръжие, ятачки са на съзаклятниците, снабдяват с храна както тези по селата, така и тези в планината. Някои от тях извършват истински подвиг, като приспиват бдителността на аскера и дни наред изнасят пълни торби с храна извън селата и снабдяват народните борци с най-необходимото.

Не са малко жените, които вземат дейно участие и в подготовката на складове за хранителни припаси из най-потайните кътчета на Странджа.

Оценили духа на времето, те участват най-пълноценно в общото дело. Голяма е заслугата на жените за масовизиране на движението. Вдъхновени от мисълта, че като помагат на „кумиткету“, те ще помогнат „тъдява българско да стане“ и да заживеят хубав свободен живот. Жените от Тракия също полагат клетва да служат вярно на общонародното дело за свободата. Те не се отказват даже и от караванна служба, а малки момичета са в услуга на организацията според

възможностите си: едно девойче успява да пренесе бележка до затворник и обратно под езичето си!

Жените влагат в делата на организацията не само умение и воля, но и своята майчина любов. Когато войводата Лазар Маджаров се разболява в с. Велика, баба презвитера Анка Попстаниминова се грижи за него като майка, докато оздравее, за да може да продължи работата си, а когато войводата Георги Кондолов е убит, жените са тези, които на Паспаловската могила погребват този пламенен революционер. Какво високо съзнание за дълг към народа, към борбата за свобода, каква смелост, решителност и всеотдайност в служба на свободата — за цял народ! Заслужава да се отбележи, че сред тракийските жени патриотки не е познат случай на предателство. Ще спра вниманието ви на дейността на някои героини от революционните райони на Тракия.

Баба Мария Стоянова Тенишева, по баща Мавдаджиева — „баба Тенишка“ е родена в Лозенград през 1847 г. Дете на будно, ученолюбиво и трудолюбиво семейство, Мария расте висока и здрава, будна девойка с остър поглед, който вижда и преценява всичко, не търпи високомерно и господарско държание. В периода на революционното движение тя е вече зряла жена и майка на 4 деца. И трите момчета прегръщат революционните идеи, като Коста е нелегален четник и подвойвода.

Баба Тенишка се включва активно и всеотдайно в тайното освободително дело. Тя е куриерка, събира дрехи, цървули, навуша, аби, хранителни продукти, тютюн и ги носи на четата. Използва местните празници, панаири, сватби, погребения, обикаля околните села, за да се среща с четата, с други хора и да предава писма и поръчения от четници и войводи. Вечер пере, кърпи дрехите им като истинска майка. Винаги смела и неуморна, тя е в услуга на затворниците в лозенградските затвори. Писмата пренася в печени пиперки и между цигарени книжки.

Турската полиция залавя някои си Филип, който признава, че е ношувал в нейния дом и тя е хвърлена в затвора „Табакхане“ заедно с Мария Гавазова от Лозенград и Катя Бегташка от с. Каракоч, обвинени, че са помогнали да се прехвърлят нелегално в България застрашени от арестуване българи и техните семейства. Пред следователя те се държат много мъжествено, даже дръзко. „Идете в гората да ги хванете, ами не ви държи, не смеете!“ Когато са в затвора, тя помага на Евдокия Пройкова Пронева, арестувана за това, че като приспивала детето си, му пеела: „Пролет дойде и пиленце на Балкана пее“, да се освободи от бременност. Дъщеря на богати родители,

ва срещу безчинствата на поробителя²². Съпротивителното движение придобива националноосвободителен характер след успешно проведения акт на Съединението, който изиграва огромна историческа роля. В скоро време почти целият Лозенградски район е покрит с местни организации и в болшинството от българските села са изградени „смъртни дружини“ от най-смелите и предани на делото.

Озлобени от поражението във войната и от протестите на българския народ против Берлинския договор, както и от успешното осъществяване на Съединението, турските власти засилват издевателствата, грабежите и насилието над останалото в Тракия българско население. То е подложено на още по-тежки унижения и оскърбления. Увеличени са двойно и тройно данъците. Това засилва още повече ненавистта и непримиримостта на българите, останали в Тракия. Волята за свобода не напуска умовете и сърцата на родолюбивите и будни българи. Те ясно съзнават, че изходът от непосилното им положение е организираната борба. Започва отново подготовката за нов етап на борба, начело на която застават местни ръководители. Създава се ЦРК в Лозенград, с което се поставя началото на съпротивителното движение в Тракия²³.

Разочарованието от политическите игри на Западна Европа кара много странджански родове да предпочитат неизвестната съдба на изселници в майка България. И те тръгват в колони от по 40—50 човека с коне, магарета и каруци, с цялата покъщнина... Това е първата изселническа вълна, с която в Северна България пристигат 23 000 души, от които във Варненски и Шуменски окръг се заселват 13—14 000²⁴.

Панчалиевите остават. Остават с надеждата, че щом и велика Русия не е могла да им помогне, те ще си помогнат сами. Включват се активно в борбата на организираното Македоно-Одринско революционно движение. Големият род Панчалиеви от с. Паспалово е дясната ръка на Георги Кондолов, не само защото къщите им са в един двор, но и защото всички споделят идеите на легендарния войвода. Често Кондолов се е укрива в дома на Дафинка Панчалиева и на съпруга ѝ Тодор Гевешев, известен като Тодор Млякото. А съпругът на Пенка Панчалиева 3 години е четник и заедно с Кондолов понася негодите на скитническият живот. Най-малкият син — Райко, пренася писма от и до войводата в една солница, която имала двойно дъно²⁵.

Непосредствено и най-активно участие в организирането и провеждането на Преображенското въстание взема Стоян Петров Топу-

зов. Не е роден във Варна, но учи във Варненската мъжка гимназия, тъй като през 1878 г. семейството му се преселва тук. После, заедно с брат си Градю Петров са едни от учредителите на дружество „Странджа“ и на неговия клон в Бургас. Заедно с Георги Минков той е определен за един от ръководителите на изпратената през 1895 г. от София чета, в която влизат капитаните Гаруфалов, Луков, Бозуков и поручик Пожарлиев, но се разминават с нея. Две години по-късно той е секретар на първата агитационна чета, предвождана от Минчо Томов, но при опит да установи нелегална връзка е арестуван. Поради недоказана вина през 1902 г. е освободен и се включва в четата на Михаил Герджиков. През 1903 г. е определен за помощник на войводата Коста Калканджиев. На Петрова нива го избират за командир на Велишкия участък.

Задачата, която получава, е от особено стратегическо значение. Неговата чета съставлява ядрото на обединените въстанически сили, чието командване поема капитан Стамат Икономов. В с. Инджекьой, където са съсредоточени турски военни части, обединеният отряд, наброяващ 100 души, внася смут и уплаха, които обаче не са използвани разумно. Докато въстаниците продължават към с. Велика и обхождат съседните села, турците организират настъпление срещу обхванатите от въстанието селища. На 25 август с. Велика е нападнато от многоброен аскер, артилерията го подлага на бомбен обстрел и четите са принудени да се оттеглят, като осигурят и изтеглянето към България, на около 2000 души — жени, деца и стари хора²⁶.

Друг непосредствен участник и ръководител на въстанието е Стоян Вълчев Мохеров. Тъй като е роден в с. Камила, Малкотърновско, в историята е известен с прозвището Камилски. Още като дете идва в България, но трайно се свързва с Варна след заселването си в с. Галата, днес квартал на Варна. През пролетта на 1902 г. той е приет във втората чета на Георги Кондолов и обикаля селата Велика, Мегалово, Съботиново, Граматиковите колиби и други. Той става любимец на Кондолов и на Петрова нива е избран за войвода на Камилския революционен участък, който включва 4 села: Камила, Цикнихор, Мегалово и Керациново. Като стар конспиратор (участвал е и в атентата на жп линията, водеща към Цариград) той събира селяните в гората на групово и единично обучение, вдига ги на нощна тревога и създава четирите смъртни дружини. Негова задача по време на въстанието била да се унищожат читачите от казармата в с. Цикнихор. Проведената там акция е успешна: казармите и бойницата им са подпалени и са иззети 40 маузера. Турците са принудени

да бягат по дълбоката стръмна река, която води към морето, преследвани от четниците. Повечето от тях са избити. Тази смела акция на Камилски и неговата дружина е най-голямата победа по време на въстанието²⁷.

С четата на Камилски свързва своя комитски живот и Щерю Стоянов Нанков от с. Яна, Бунархисарско. Той е посветен и покръстен в светото дело още от 1898 г., но през 1903 г. участва в боевете около селата Сазара и Бейбунар. След потушаването на въстанието охранява изтеглянето на бежанците към България. Установява се да живее в с. Тополите, Варненско²⁸.

За подвойвода на IV Ениадски участък е определен Петко Димитров Зидаров, който в списъка на войводите и подвойводите от Петрова нива е записан като Петко Хашлака. Още щом научава, че във Варна се провежда военно обучение и подготовка на четници за поробена Тракия, той се включва и от 1901 г. изцяло се посвещава на борбата за нейното освобождение. Като четник участва в несполучливия атентат на жп линията Синекли—Черкезкьой. Първото сражение на четата му през Преображенското въстание е в с. Маджура, където са разположени 30 души турски аскер. Други 40 турски войници се намират в с. Корфуколиба. Въстаниците от неговата чета, под командването на войводата Цено Куртев и заедно с четата на Петър Ангелов, блокират селото и след тричасово сражение побеждават, при което турците дават много жертви. През това време Петко Зидаров с още двама четници разузнават какви са по народност предвиждащите се от морето по посока на Ениада десетки военни кораби. Настъпва успокоение, когато разбират, че са руски. Четата не може да устои на напора на 40-хилядната армия на Шукри паша и е принудена да отстъпи, като помага на местното население, което турците са подложили на нечувани издевателства и жестоко клане, да премине в България.

И подвойводата на VII Кладарски район Георги Костадиев свързал живота си с Варна. Той е ръководител на бойна група от 20 души, която напада турското с. Потурняк. Групата не допуска живеещите в с. Мухаджири турци, които са въоръжени, да се прикат на помощ на гарнизона. Ръководената от Георги Костадиев акция е успешно проведена — турското население и турските войници от близкия пост изпадат в паника и бягат по море с лодки и гемии²⁹.

Един от четниците в Кладарския район, който участва и на събирането на Петрова нива, е Неделчо Димов Куртев. Тъй като има военна подготовка от службата си в VIII приморски варненски

полк, помага при обучението на четниците, а по време на въстанието е назначен за началник на група четници. А бил само на 16 години³⁰!

В подготовката на Преображенското въстание активно участва и Петко Напетов, Петко Тодоров Пухов и Стоян Добрев.

Петко Напетов е роден в с. Галата, днес квартал на Варна, през 1880 г. Недоимъкът го прогонва от родното място, където родителите му са дошли да търсят прехрана. Още незавършил гимназия, той отива в София и там попада под благотворното влияние на Кръстю Асенов — племенникът на Хаджи Димитър. ВМОРО му помага да стане учител в едно село близо до Одрин. Оттам започва революционната му дейност. Той организира въоръжаването на населението за бъдещето въстание и с четата на Лазар Маджаров обикаля комитетите в селата, за да укрепва духа на въстаниците. През 1901 г. той е агитатор в Малко Търново, през пролетта на 1902 г. е делегат на конгреса на ВМОРО, където с притаен дъх слуша думите на Гоце Делчев. След конгреса е секретар на четата на Кръстю Българията, която действа в района на Чокенско. Там изгражда 3 революционни канала. Когато избухва въстанието, той се нарежда под неговите знамена³¹.

Петко Тодоров Пухов (1880—1946) е покръстен в с. Мокрушево, Лозенградско, през 1899 г. от своя връстник Петко Напетов. И двамата са едва 19-годишни, но вече изграждат комитети, подготвят въстания, въоръжават народа, участват в кървави сражения, отмъщават на поробителите. А друг въстаник, Стоян Добрев, който също се преселва във Варна, е началник на смъртната дружина в Мокрушево.

Петко Пухов влиза в основания от Стефан Добрев революционен комитет и 4 години активно участва в подготовката на въстанието. С четата на Кондолов обикаля селата на Странджа. Заедно с Георги Костадиев раздават правосъдие, като убиват смятания за опасен за революционната дейност чорбаджия Анегности Дяков; сам е на косъм от смъртта при сражението в Сармашик (дн. Бръшлян), където загиват Пано Ангелов и Никола Равашола. В самото въстание той участва в Паспаловския участък, където действа четата на Георги Кондолов. Установява се във Варна и заедно с Тодор Попов — съпруг на сестра му Видка, който също произхожда от тракийски род, оглавяват дружество „Пребраженец“. То организира през 1930 г. голямо честване на Илинденско-Преображенското въстание. Също и през следващите години, макар и забранена, Тракийската организация във Варна чества паметта на падналите във въстанието и от-

ринско през 1900 г.⁴ Смелата му четническа изява в защита на страдащите от произвола на османлиите е също обявена с всеобща народна признателност. Той е не само смел, но и ловък изпълнител на наказателни акции срещу турските контрачети, които, вместо да се противопоставят открито в пряк двубой на българските, вилнеят сред мирното българско население в Лозенградско. За такъв един случай разказва войводата Яни Попов, автор на тракийския химн „Ясен месец веч изгрява“⁵. Дълго време в района безчинства контрачетата, ръководена от Ахмед Айтозлията, с помощник Чешмекьойлията. Золумите са непоносими. При незвъможността да се справят с него сами, потърпевшите търсят помощта на Маджаровата чета. И той своевременно се отзовава. Започва продължително дебене движението на главореза, с оглед устройването на сполучлив капан. Използван е слухът, че мародерът се кани да убие някой си дядо Стойчо в извънселската му кошара при отказ да брой исканите 200 турски лири. Съставен е съответно план за залавянето или унищожаването на похитителя. На няколко места по пътя към кошарата са поставени засади. Така след няколко мразовити февруарски дни и нощи на 1901 г., бабаитинът е въвлечен най-сетне в клопка. При престрелката загива Айтозлията, а шестте му придружители са разпилени и избити до един в планинските долища на околността от българските селяни. Този случай стряска задълго властващите и повдига неимоверно духа на робите. Всички знаят кой е ликвидирал омразната шайка, без да допусне жертви от своя страна. В максимална степен с всеки изминат ден укрепва доверието в собственото четническо движение, единствена опора на онесправданите. Маджаров е пример за поелите пътя на въоръжената борба. Неслучайно войводата Попов с възторг заключава: „Скромният мълчалив Маджаров като учител е вече съвсем друг, неузнаваем за бившите му другари и познати, той е спасител и покровител на българите, името му се носи от село на село и шушне от ухо на ухо, станал неуловим герой както в селата, така и в планината.“⁶

Навред, където мине с четата си, Маджаров печели привърженици за делото, изгражда нови комитети, укрепва апарата на четите, в това число и на „смъртните дружини“, единствени покровители на невинните и строги отмъстителите по отношение на шпиони и предатели в движението. Стои начело на акциите за събиране на средства за организацията на доброволни и принудителни начала.

Маджаров е с примера си не по-малко суров в отношението си към предателите. Доказателство за това е споменът на свещеник Станко Шивачев, бивш учител и по-късно архиерейски наместник в

Лозенград⁷. В случая той нашироко и подробно разказва за т. нар. Керемидчиоглува афера. Градският лекар — гъркът Керемидчиоглу, на път за с. Раклица, където отивал по своя лична работа, недалеч от Лозенград е заловен от българска чета за откуп. След получаването на откупа е освободен. Завърнал се в града, той донася в полицейския участък, че подозира като съучастник в покушението съгражданина Димитър Янъков, един от просветените. Незабавно арестуван и жестоко инквизиран, Янъков не издържа и насочва вниманието на полицията към учителите. Каушите бързо се изпълват с учители и селяни от цялата околия. Една част от тях Одринският военен съд осъжда на по 10—15 години строг тъмничен затвор, а друга въдворява като заточеници в Беяз-кале.

С особена горчивина си спомня Шивачев за проявилите се в сложната ситуация като предатели. „След тази афера — посочва той, се появили дори и някои шпиони между българите. Самият дядо Кесари, по чин архимандрит, публично говореше: тези хаймани, тези хайдути, тези хайлази аз ще ги предам на властта, стига да знам где се намират.“ Почти същия тон поддържа и новият главен учител в града Иван Грудев.

Научавайки за това, Маджаров решава да накаже назидателно и двамата. В един мразовит и дъждовен ден, наметнал овчарски ямурлук, той пристига в дома на Кесари. Нарезда безпрекословно на слугата Ибришимов да го заведе при господаря. При вида на насочения към него револвер, архимандритът, разтреперан и жалък, на колена моли войводата да му прости прегрешенията с обещание, че никога те не ще се повторят повече. С отвращение Маджаров решава да му запази живота срещу откуп от 25 турски лири за нуждите на организацията. Предателят с радост приема. Като приема откупа, Маджаров си туря отново ямурлука и на излизане му казва: „Ние с четата ще бъдем в местността Кара-кая, а ти иди да съобщиш на властта да ни залови!“ А изтръпналият божи служител едва имал сили да благодари за подарения му живот, нежели да предателства по-нататък.

Същият сценарий следва и в дома на Иван Грудев. Виновникът получава опрощение срещу 10 лири откуп и за разлика от Кесари съвсем скоро, разкаян за дотогавашното си поведение, става убеден член на организацията, активно ангажиран в събирането на средства за нея.

С не по-малка сила въздействат на околните и други черти от характера на Маджаров. Например не само педагогическата и организационната дисциплинираност, но и тази във финансовата сфера.

дава заслужена почит на останалите живи. По случаи 40-ата годишнина от въстанието живите преобращенци са ни оставили снимка, която увековечава техните образи³².

След потушаването на въстанието във Варна се установява братът на Георги Димитров Будаков, Никола Димитров, който играе важна роля в общественно-политическия живот на града. Двамата братя са родени в Каваклия в семейството на заможния хаджи Димитър Будаков³³. Георги е член на МОРО, посветен е в делото, но е заловен и откаран в крепостта Акия, където умира. В тяхната къща е убит и Неделчо Георгиев от Мешекопарановия род, който е един от първите четници на Кондолов³⁴. Когато властта разнася на кола из Лозенград трупа на Неделчо, колата минава и край бащината му къща; майката познава сина си, но не посмява да го издаде³⁵. Сестрата на Георги и Никола, Ирина Будакова, във Варна свива семейно гнездо с Петър Бабаиванов, който е брат на загиналия през 1903 г. Паскал Иванов, секретар на четата на Георги Кондолов³⁶. Сестрата на Паскал Иванов, Донка, е майка на Кичка Кираджиева, която се омъжва за внука на Константин Гелов, в чиято бащина къща в с. Пирок са ставали тайните събрания на революционния комитет преди Преображенското въстание и комуто войводата Тодор Шишманов дава част от доставеното от България оръжие³⁷. В керемидчийницата в Нова Шипка работел Георги Проданов Казака от Бунархисар, участник в Преображенското движение³⁸.

Когато събирах материали за първата си книга с тракийска тематика, „В души изгрява ни завета!...“, опит за история на Варненската тракийска организация, срещам имената на много дейни членове на организацията, без да подозирам, че техният произход е свързан с борци за свободата на Тракия и по-специално с участници в Илинденско-Преображенското въстание. Когато ги разпитвах за произхода им, силно се впечатлих от факта, че почти всеки от родовете, за които разказваме в сборника „Корени от Тракия“, е оставил там, в плодородната тракийска земя, своето героично потекло. Тогава научих, че някои от хората, които живееха на нашата улица или в нашия, наречен Бежански квартал, са преки участници в тези исторически събития. Ако започна да пиша за тях, статията ще стане безкрайно дълга, затова ще се спра само на някои по-изявени, а други просто ще спомена.

Една срещу друга бяха къщите на баба Стана и на баба Карамфила, у която често идваше баба Васила. Баба Стана, която е родена в Бунархисар, била съпруга на Димитър Спиоров и когато той е арестуван и изпратен в крепостта Паяс кале, тя изгря архивата на Око-

лийския комитет, която била съхранявана у тях, и не издала никого³⁹. Васила Шивачева овдовяла рано. Съпругът ѝ Панайот Георгиев още през 1900 г. е изпратен на заточение в крепостта Акия заедно с 23 революционери. Връща се през 1904 г. след амнистия, но каторжният труд е измудкал силите му и той умира. Васильото, както са я наричали там, в Бунархисар, и както я запомнихме и ние, препращала нелегалните дейци от Лозенградско и Бунархисарско за срещи с Гоце Делчев, Лазар Маджаров, Димитър Ташев, Тодор Шишманов. Срещите уреждала баба Руса Чорбаджиева⁴⁰. Синът на баба Васила, Никола Шивачев, стана един от организаторите и от най-активните ръководители на първото в страната младежко тракийско дружество.

На същата улица „Лозенград“ живееше и семейството на Тома Пронев. Неговият баща Стоян Пронев бил един от заможните лозенградчани. За себе си Стоян разказва: „Посветен съм в делото още през 1900 г. През февруари 1903 г. ми се възложи да събирам и приемам събраните организационни средства от с. Раклица и с. Иниджия и да ги предавам на Никола Славейков Кърджиев⁴¹. Неговите деца Тома Пронев, Продан Пронев и Елисавета Пронева бяха едни от най-активните членове и ръководители на Варненското тракийско дружество.

В съседните улици живееха няколко от семействата на многобройния Дядо-Вълков род от Лозенград. Синът му Никола става баща на 7 деца, от които 6 след 1913 г. се заселват в нашия Бежански квартал. Всички те бяха дейни членове на Тракийската организация. Вторият син на дядо Никола, Атанас Николов, станал куриер на Лозенградския комитет и взел дейно участие в Преображенското въстание. Сражавал се в четата на Георги Кондолов и след поражението на въстанието пристигнал във Варна. Освен с мутафчийство, изкарвал прехраната си и с керемидчийство. Тъгувал за родния град, за родителите си, за сестрите и братята, но да се завърне при тях могъл едва през 1909 г., когато участниците в Преображенското въстание получили амнистия. Тогава той се задомява за лозенградчанката Мария Стайкова Касидова, от известния Чиликов род, който живеел в квартала около черквата „Св. Спиридон“ и който активно участвал в подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание⁴².

Много често в протоколите на дружеството срещам имената на Асланови, за които не подозирах, че са от рода на Никола Асланов, за когото разказва учителят революционер Димитър Груев Димитров: „В края на юний 1900 г. ръководното ни тяло получи една бе-

лежка от ръководителя на Бунархисарския район Христо Настев, главен учител в Бунархисар, с която ни съобщаваше, че в района му се появила чета, изпратена от България, със задача да залови един богат бей от Родосто, с цел да му вземе откуп, който да бъде употребен за въоръжаването на населението в Странджа... След няколко дни получихме съобщение, че четата пристигнала в с. Каваклий... Същият ден аз заминах за това село, заедно със съгражданина си Никола Асланов, който беше дошъл от Варна в родния си град в подкрепа на организацията... Подир полунощ четата напусна Каваклия, като и ние с Никола Асланов заминахме след нея за същото място... Арестуван бе и Никола Асланов, който току-що бе почнал да се занимава с млекарство, за да прикрие революционната си дейност.⁴³ Следва описание на изтезанията, на които били подложени заподозрените в т. нар. Керемедчиоглува афера, и страданията в крепостта Паяс кале, където той умира⁴⁴. Научни податки за Никола Асланов се съдържат и в спомените на Лазо Лазов, родом от Лозенград, който бил посветен от Павел Генадиев още през учебната 1895—1896 г. „В града ни по това време имаше само 5—6 души посветени, от които знаех само един — Никола Асланов, но и той загина наскоро, още през същата година. Когато Гоце Делчев поискал да му посочат двама души за легални дейци в Лозенград, Лазо Лазов заедно с Георги Минков решават да извикат телеграфически от Варна Никола Асланов. Той дойде в Бургас и прие да работи като легален с комитета в Лозенград. Сам Асланов ни посочи за другар Тодор Шишманов. И него повикахме телеграфически да дойде в Бургас. И той прие да иде в Лозенград... и замина една седмица след Асланов. Маджаров още бе главен учител в Лозенград.“⁴⁵

В некролога, който Варненското тракийско дружество издава на 18 април 1935 г. за Петко Жребечков, е написано: „родом от Малко Търново, бивш учител в поробена Тракия и революционер“⁴⁶. Това са само контурите на неговата дейност, която се разпростира върху територията на много села, чието ръководство осъществява изграденният от Стефан Добрев в Малко Търново комитет, в който заедно с Лефтер Мечев, Тодор Джелебов и Жеко Джелебов влиза и Жребечков⁴⁷. С увлечение той слуша речите на Гоце Делчев, който говорил за положението на раята, за македонската организация и за нуждата да се работи смело и планомерно⁴⁸. „Жребечков и като свободен гражданин не престава да се интересува за съдбата на поробена Тракия. Тази му преданост към Тракия го правеше буден деятел на тракийското движение и ние го виждаме в първите редици на тракийските конгреси, въодушевен и готов да даде всичко за преуспя-

ването на делото“ — четем в същия некролог, а в протокол на Тракийското дружество от 10 януари е отразено избирането му за негов зам.-председател, наред с Кръстьо Петков — племенникът на Капитан Петко войвода и за касиер Петър Бабаиванов — брат на Паскал Иванов — секретарят на четата на Кондолов. Така старата гвардия продължава делото на преобращенци⁴⁹.

Към личността на пребраженеца Георги Мутафов вниманието ни бе насочено от едно съобщение, че на 2 декември 1933 г. в салона на студентския стол „Съгласие“ била изнесена „жива картина“ — „Езикът на старите портрети“ по идея на учителя Емануил Мутафов. Пресъздалите образите на Кондолов, Маджаров, Икономов... студенти призовавали от името на войводите: „Помни завета ни“, „Делото е недовършено, работете, за да го довършите“ и т. н.⁵⁰

Потърсих фамилното име на автора на тази вдъхновяваща творба и в „Приносите“ на Иван Орманджиев открих спомените на Георги Мутафов. Те са написани във Варна на 8 октомври 1929 г. Вече бях готова да търся някаква родствена връзка, когато си спомних, че уважаемият варненски литератор Борис Янев твърди, че бащата на Емануил Мутафов е родом от Лозенград и е преселен във Варна много преди Преображенското въстание, шом като на семейството му е гостувал Капитан Петко войвода⁵¹. Но дори и да не е от същия род името го е задължило да работи за популяризиране идеите на преобращенци.

Георги Мутафов е роден в Малко Търново на 10 май 1878 г. и 24-годишен Георги Кондолов го посветил и заклел в родния му град. Той се включил в подготовката на въстанието, а по време на конгреса на Петрова нива Герджиков го поставил за началник на охраната по източните височини на р. Велека. След конгреса останал в четата на Дико Джелебов, с която бил и по време на въстанието. Работил с Петко Пухов и след убийството на Пано и Равашола, когато турците стоварили техните трупове пред конака в Малко Търново и извикали майката на Пухата и неговата майка, каймаканинът ги карал да разпознаят синовете си. Майка му отговорила, че няма такъв син и че синът ѝ е на работа в България. Каймаканинът се ядосал, ударил я два пъти и ѝ казал „Гиди стара гедию. Син ти бе комита в Сармашик. Той е тежко ранен, утре тук ще му видиш главата на кол!“⁵²

На снимката, която е направена във Варна, по случай 40-годишнината от Преображенското въстание, е и преображенецът Стоян Добрев. Той бил мухтарин в с. Мокрушево. Заедно с това бил и войвода на смъртната дружина. На него Георги Кондолов наредил да убият петима турски стражари и да вземат дрехите и оръжието им.

тази родилка не разрешава на баща си да даде рушвет на турците и остава заедно с детето си в затвора.

Баба Тенишка престоява 40 дни в тъмницата.

През 1903 г. един от синовете ѝ е в четата, другият е в затвора, а третият е емигрант в България. Когато питат къде са синовете ѝ, тази смела жена направо заявява на пашата, че те трябва да знаят къде са децата ѝ, не се двоуми и да говори пред него за теглото от султанската администрация и съдии. Нейни са думите: „Българското черво е дълго и жилаво. Колкото и да го късате, пак ще остане от него и ние пак ще се развдм!“ А при това посещение в конака тя крие в пазвата си две счупени ками, които трябвало да занесе на поправка при майстор.

След конгреса на Петрова нива тя предава съобщението за въстанието на сина си Христо, който е в затвора, чрез кълбо вълнена прежда. Наложило се така силно да блъсне пазача, който посегнал към кълбото, че той отхвъркнал настрана. И още много пъти тя запазва нечовешко самообладание и хладнокръвие, когато трябва да носи дрехи, пари и поръчения.

И още нещо от многоликата дейност на тази тракийка. Баба Тенишка бди като майка лъвица над българските моми и невести някой да не оскверни с дума или деяние честта на българката. Не се страхува дори от бейските синове и бие с тояга дори „едеисизина“. Останала без издръжка, тя иска паспорт, за да мине в България, но турците ѝ отказват. Тогава тя също им отговаря: „Денят е ваш, а нощите са на гяурите. През гората ще ида, ако не ми дадете паспорт.“

Пламенна патриотка, предана на народното движение, истинска майка и боркиня, живяла заедно с децата си само за своя народ, работила за него и борила се за освобождението му — такава е баба Мария Тенишева.

От жените в Бунархисар предана на делото е баба Руса Чорбаджиева. Преди Великден 1900 г. Гоце Делчев и Стоян Лазоров пристигат в Бунархисар и са настанени в къщата на баба Руса. Тя се грижи като майка за тях и иска поне с „измета си“ да помогне на такива добри чедра, тръгнали по народни работи. Къщата ѝ се превръща в клуб. Тук идват на съвещание революционни дейци на нелегалната организация. Това дава възможност на Гоце Делчев и Стоян Лазоров да опознаят местните дейци и хода на делото в района. Баба Руса не се страхува от това, че тези посещения могат да привлекат подозренията на турците. Минала вече 60 години, тази пълна, спокойна и здрава жена живее сама в къщичката си всред града, до самите турски гробища, грижи се за внуците си, чийто баща е заточен. На-

дарена с буден ум и усет за хората, тя има много вярна представа за тях и затова сведенията, които събира и предава, са достоверни. Тя и за брат си не крие, че има много скрити пари и смята, че трябва да се извадят и да служат на народното дело, а ще има и за внуците му. Винаги усмихната, услужлива и добродушна, баба Руса се радва на обичта на стари и млади, на бедни и богати. С вродени добродетели и особено силно развито чувство за дълг към близки и към народа, тя смята, че принадлежи на другите и служи на организацията, жертва се за делото. Особена ценна е тя след Керемидчиевата афера, когато помага на легални революционни дейци — учители, да съберат разпиляното и организацията да заработи наново с предани на народното дело дейци. Много често се налага да заблуждава своите гости — туркини, за делата на своя наемател (учителя Анастас Разбойников), за неговите гости и срещи.

Не малко заслуги има и Васила Шивачева (Васильото). Вечно усмихната и бърлива, някои смятат, че тя е неподходяща за сериозна организационна работа. Зад тази бърливост и лековатост обаче се крие твърд и решителен характер. Даже бърливостта ѝ помага да прикрива четата, настанена в къщата ѝ, която служи за етапна спирка. В нея нощува и Михаил Герджиков на път от Урум Беглия в една дъждовна и кална нощ, за да се срещне с ръководителя на движението в града. Самата тя решителна и смела, Васильото не прощава на страхливците и е готова сама да убие този, когото смята за предател.

В околните на Лозенград села на първо място сред жените, активно включили се в подготовката на въстанието, е Каля Бегташка от с. Каракоч. В дома на тази ятачка нощуват и денуват чети и войводи. Къщата ѝ е канал за прехвърляне в България на цели семейства, заподозрени от властта. Комитетската поща от северните части на района минава през нейния дом. Често я разкарват из участъци, но тя се държи твърдо и не проронва нито дума. Лежи 40 дни в Лозенградския затвор и 6 месеца в Одринския. Нейното самообладание спасява четата от явна гибел. Тя се преструва, че не чува и не разбира въпросите на чаушина и без да трепне гласът ѝ, най-спокойно го отправя.

Мария Атанасова Проданова, също от с. Каракоч, скрива в гъстите си коси писмо от четата и под носа на развилнелите се арнаути стига до Лозенград. Успява да вземе разрешение и въпреки че войската била обградила града, се домогва до члена на ОРК Панайот Воденичаров.

Рада Петрова от с. Курия е куриерка в най-тежкия момент на борбата в района. Успява да предаде на руския консул Макеев

Аянов му довел само двама души — единият бил баща на 6 невръстни деца, а другият бил едва 18-годишен, но вече бил годеник⁵³. Тъй като всеки район си изработвал знаме за въстанието, градските учители изработили знамето на Малкотърновския район и го предали на Стоян Добрев в Мокрушево. То станало бойно знаме на Кондоловия въстанически отряд⁵⁴.

Ако съдим по името на Иван Варналията и той е свързан с нашия град. За него научни податки намираме в спомените на Димитър Тодоров Халачев, който е кладарски участъков войвода. В неговата чета били Георги Костадинов — подвойвода на четата, Ефтим Попов — секретар, ... Неделчо Куртев от Малко Търново — групов началник на четата, Петко Коцакев и Петко Жребечков от същия град, всички те впоследствие се установяват във Варна, ... Никола Арабаджиев Бутниколибата от Лозенград⁵⁵. В главното отделение, заедно с Хр. Силянов били всичко около 20 души. На 5 август участвал в превземането на Василико⁵⁶.

И Тодор Атанасов Палата от Лозенград свързва името си с Варна. Той е един от шестимата въоръжени в Алан Кайряк четници, които през 1898 или 1899 г. тръгват да трасират пътя на организацията⁵⁷. На 3 август 1903 г. той е сред тези, които ограждат Сазара, за да не могат турците от селото да помогнат на гарнизона в Паспалово, който сам Кондолов с отряда си атакувал. И Железко Янков бил там. И когато започвали да стрелят от къщата на бакалина Аристиди Ганузлията, видял как войводата се заклатил и паднал. Кръвта шуртяла от главата му. Загинал Кондолов. Цялото с. Паспалово го оплакало. Железко убил Аристиди, който искал да се откупи, но предателството трябвало да бъде наказано⁵⁸. Семейството на Железко било приютено от Георги Костадинов Палата във варненското с. Яребична. Останал му за спомен часовникът на Ганузлията⁵⁹.

И Продан Калудов се включил в революционния комитет, който основал Шишманов. Когато Георги Кондолов създал смъртна дружина от 22 мъже, между тях били и Тодор Проданов, и зет му Железко. Продан Калуда бил баш болярин в Карадере. През 1901 г. дошъл Г. Кондолов и организирал революционен комитет. Синът на Стирина (Щерю) Грудов, Продан, се включил в нея. После станал член на смъртната дружина. След въстанието се проточили кербани от хора и добитък. Прибрал ги Георги Костадинов Палата от Малка Франга. Дошли семействата на Стирина, Железко Янков и самият Тодор Проданов⁶⁰.

Много активен в дейността на Варненското тракийско дружество бил учителят по български език Емануил Мутафов, както и до-

цент Георги Димов. Потърсих причината за тази всеотдайност към тракийската кауза и разбрах, че тя се подхранва от здравите родови корени. Бащата на Емануил Мутафов бил родом от Лозенград, а майка му — от Велес в Македония. Дядо му по бащина линия бил потомствен еснаф, мутафчия и голям патриот. В неговата къща, която била в махалата Св. Никола се укривал няколко дни Димитър Груев Димитров, който заедно с учителя Илия Тошев (от Прилеп) и с Яни Читаков ръководел организацията в Лозенградско⁶¹. И доцент Георги Димов, както и брат му д-р Тодор Димов са родом от Лозенград. Баща им, Христо Димов Стоянов, участвал в четата на Лазар Маджаров и в убийството на Айтотзлията⁶². Сестра им Иринка е везала знаме за Преображенското въстание. Тя е майка на Никола Бозаджиев, който заедно с Видка Попова — сестрата на Петко Пухов, са едни от най-бележитите личности в историята на Варненското тракийско дружество, проявили се като изключителни ръководители на художествената самодейност.

Много са активистите на Варненската тракийска организация, които са се вдъхновявали в своята дейност от светлия пример на предците си. Трудно е да бъдат изброени всички. Не малко ще останат в графата „и други“. Защото във Варна през тъжната тракийска есен на 1903 г. параходите „Бургас“, „Варна“ и „Хиос“ превозват непрекъснато само бежанци от Бургас до Варна: 2314 души за един месец — септември⁶³. Не само в едно варненско село е жив споменът за преobraженците и в паметта на народа са твърдо запечатани премеждията и преживаванията на преobraженци, които граничат с подвиг. „В недалечното минало Аксаково беше почти чисто тракийско село и споменът за Илинденско-Преображенското въстание вълнуваше хората“ — пише Недялка Парушева в книгата си „От кладенците на душите“⁶⁴ и изброява имената на Димитър Граматиков, Димитър и Ангел Керязови, Георги Костадинов Тодоров, Райко Янев Добрев, Янко Георгиев, Иван Николов Янелията. В съседното с. Пашакьой (дн. варненски кв. „Владиславово“) през 1903 г. пристигат родовете на Станко Кехаята, Темелко Маринов, Продан Янакиев, Христо Калудов, Гаджилия и др.

Още едно историческо събитие свързва Варна с Илинденско-Преображенското въстание — проведеният през 1904 г. конгрес на Одринската окръжна революционна организация, на който са отчетени поуците от въстанието и са определени насоките за бъдещата дейност⁶⁵.

Стремехът на преobraженци да продължат започнатото дело не стихва през годините. Заветът на Кондолов — „Проклети да бъ-

дете, ако не продължите борбата“, държи будно тяхното чувство на отговорност пред историята и пред паметта на падналите другари. Те са активни участници в дейността на своята Тракийска организация и в четите, организирани от войводата Михаил Герджиков по време на Балканската война. Най-прославените войводи, които през победоносната и злощастна 1913 г. спасяват живота на около 20 000 бежанци, поели спасителния път от Тракия към майка България, преминават през огъня на Илинденско-Преображенското въстание и каляват характерите си в него. Войводата Димитър Маджаров не може да участва непосредствено в дните на въстанието, но подготвя неговото избухване, като в дома на покойния вече Капитан Петко войвода опакова доставки с оръжие — пушки, патрони, бомби, взрив, и ги изпраща по канала в Тракия. Работата го увлича. Той пристига в Бургас, за да се включи в някоя от четите. Отказват му и го връщат във Варна. Погромът на бунта дълбоко го развълнува — той иска да бъде по-близо до пристигащите покрусени братя. Помага им с каквото може, слуша изповедите на Михаил Герджиков, Лазар Маджаров, Стамат Икономов, на войводите Яни Попов, Лазо Лазов, Стоян Петров...⁶⁶ И другият, не по-малко прославен войвода Руси Славов на 15 април 1903 г. заедно с четирима свои приятели заминава за Малкотърновско. В с. Айлян Кайряк, дн. Ясна поляна, се среща с Михаил Герджиков и постъпва в четата му. На 6 и 7 август 1903 г. по време на Илинденско-Преображенското въстание взема участие в паметните сражения при Василико (дн. Царево) и в с. Паспалово⁶⁷.

Една славна епопея вече 100 години е отбелязвана като събитие с историческо значение. По силата на своето въздействие тя се родее с Априлското въстание. И тъй както Априлската епопея бе последвана от Руско-турската освободителна война, която се увенча с Освобождението на България, след Илинденско-Преображенското въстание бе обявена Балканската война, в резултат на която бяха освободени някои български територии в Малкотърновския, Кърджалийския и Пиринския край. Но тъй както след Берлинския мирен договор някои български земи бяха откъснати от България, така и след Балканката война останаха български тракийски земи в Турция и Гърция. България няма териториални претенции към съседите си, но очаква изграждането на европейския общ дом, в който мечтаната ни Тракия без граници да стане реалност.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Стоева, Хр. В души изгрява ни завета!... Варна, 1993, с. 33.
- ² Пак там, 27—28.
- ³ Драгулев, П. Касетофонен запис, архив на автора.
- ⁴ Райнов, Б. Отчет за Варненското реално училище за първата 1879—1880 г. — Наставник за учители и родители, № 7, Варна, 1881, с. 96, № 8, 1882, 110.
- ⁵ Апостолов, Ст. За свободата на Тракия. Бургас, 2002, с. 136.
- ⁶ Райнов, Б. Цит. съч.
- ⁷ Керемедчиев, Я. Тракийското движение в Бургас. 1992, с. 4.
- ⁸ В речта си Герджиков много се спираше на итал. организация, като споменаваше често Гарибалди и Мачини. Орманджиев, Ив. Приносите, кн. III, с. 93.
- ⁹ Литературна Варна. Варна, 1999, 211—212.
- ¹⁰ Апостолов, С. За свободата на Тракия. Бургас, 2002, с. 12.
- ¹¹ БАН, Архив на Хр. Мирски, ф. 33, а. е. 1.
- ¹² Елджеров, Св. Дружество „Странджа“ и Македоно-Одринското движение (1896—1900). — Военно-исторически сборник, 5. С., 1990, с. 63.
- ¹³ Керемедчиев, Я. Тракийското движение в Бургас. 1992, с. 4.
- ¹⁴ Корени от Тракия. Варна, 1996, с. 128.
- ¹⁵ Пак там, с. 5.
- ¹⁶ Пак там, с. 132.
- ¹⁷ Пак там, с. 12.
- ¹⁸ Пак там, с. 24.
- ¹⁹ Пак там, с. 116.
- ²⁰ Орманджиев, Ив. Приносите..., кн. III, с. 192.
- ²¹ Стоева, Хр. В души изгрява ни завета!..., Варна, 1993, с. 13.
- ²² Пак там, с. 15.
- ²³ Апостолов, С. За свободата на Тракия. Бургас, 2002, с. 13.
- ²⁴ Стоева, Хр. В души..., с. 21.
- ²⁵ Корени от Тракия. Варна, 1996, 40—43.
- ²⁶ Пак там, 117—119.
- ²⁷ Пак там, с. 124.
- ²⁸ Пак там, с. 127.
- ²⁹ Спомени на войводите и подвойводите са поместени в „Приносите“ на Орманджиев и в много публикации във в. „Тракия“. Спомени на Петко Хашлака са публ. в кн. 3 от с. 180 до 199.
- ³⁰ Тракия, № 444, 1929, бр. с. 3.
- ³¹ Корени от Тракия, Варна, 1996, 132—135.
- ³² Пак там, 165—166. Снимката в сп. „Завет“. С., 1940, № 701.
- ³³ Орманджиев, Ив. Приноси, кн. IV, с. 233; Корени от Тракия. Варна, 1996, с. 170.
- ³⁴ Орманджиев, Ив. Приноси, кн. I, с. 101.
- ³⁵ Пак там, IV; Корени от Тракия, с. 256.
- ³⁶ Корени от Тракия. Варна, 1996, с. 192.
- ³⁷ Орманджиев, Ив. Приноси към историята..., Кн. IV. С., 1941, с. 52; Корени от Тракия, с. 192.

изложение за жестокостите и издевателствата над българското население.

Деспина Боруджиева от Бунархисар е сигурна връзка между легалните и нелегалните дейци. Макар че мъжът ѝ е заточен, тази решителна, силна и находчива жена върши тихо и скромно своята патриотична дейност.

Милка Шишкова, също от Бунархисар, е една от дейните участнички в движението. Тя се включва като връзка, като ятачка, без да се страхува, че ще привлече вниманието на властта, която вече е заточила мъжа ѝ за участието му в народополезната дейност.

През тези бурни времена почти всички учителки в града и по селата са били в услуга на тайната революционна организация, като част от революционната кореспонденция се води под формата на любовни писма, писани със симпатично мастило. Първото знаме за четата на Лазар Маджаров е изработено от Мария Попстоянова, Невена Аргирова, Милка Митричина, Руска Найденова и Рада Бояджиева. Извезано е със сърма и копринени конци. На него били изобразени мома със знаме в дясната ръка с надпис „Свобода или смърт“, до другата ѝ ръка лъвче, а в краката ѝ разкъсани вериги и повален турчин. Същите учителки решават да се срещнат с четата и успяват да я намерят в с. Каракоч. Тези хора, неопрани месец-два, им правят странно впечатление, но тази среща затвърждава вярата на населението в скорошното освобождение. По-късно учителките изгарят това знаме в огнището на фабриката за лимонада на Аргирови, тъй като започват обиски по къщите, а главният учител смятал, че „когато дойде ред за въстание, и едно обикновено знаме ще свърши работа“.

Така скромно и самоотвержено жените от Бунархисарския район дават своя принос в подготовката и провеждането на Преображенското въстание.

В Малкотърновския революционен район също има много патриотки и боркини, взели дейно участие главно в подготовката на въстанието. Между тях заслужава да отбележим дейността на баба Ерина Димова Роянова от Малко Търново. Всички членове на нейното семейство работят най-ревностно в първите редици на освободителното движение: Войно е задграничен куриер, Стоян — междуградски, но ако някой от тях е арестуван и попадне в затвора, то другият го замества. Самата тя е най-ревностната куриерка на Малкотърновския комитет за връзки с четите. В своя „гунел“ (сукман) тя пренася навуша, цървули, кърпи, сапун, тютюн, като минава през кордон от аскер, завардил кръстопътищата към „Поляните“, и „Делийо-

во“. Тази твърда и строга жена често ругае даже аскерите и така парира подозренията им. Тя е не само смела, а и съобразителна. Баба Ерина веднага трябвало да заведе при Кондолов ръководителя на района Димо Янков. Срещнали се навън от града при „Чукарката“ и поемат към „Дражевите колиби“. Гунелът ѝ е бил пълен с продукти, а на кръста си била увила въженце, уж отива за дръвца. Срещат онбашията, а тя си тананика песничка, бере киселок и обяснява, че отива да види дали заслужава да изоре армана на чорбаджията, който се намира насам, а и дръвца да си посъбере. Когато по-късно се промъква по долища и дерета заедно с други бежанци, за да преминат в България, тя е тази, която поддържа духа у страдалците, сърди се на мъжете, че така са се оклюмали.

Важна и отговорна е дейността и на няколко куриерки: Станка Кехайова, майката на войводата Янко Стоянов, любимеца на Лазар Маджаров. В нейния дом често ношуват и денуват и Л. Маджаров, и Георги Кондолов, и Михаил Герджиков. Успяла да посвети всички жени от най-голямата махала в града „Кукузела“, тя е доверено лице на околийския комитет и съхранява важни документи.

Каличка Д. Берберова е не само междуградска връзка на революционните дейци, а и отлична разузнавачка — нищо не може да се изплъзне от нейното око и ухо. Това е жената, обречена се да остане неомъжена, но полезна на народа. Тя успява да организира народно погребение на Пано Ангелов и Никола Равашоло. Взела телата, измила кръвите им, облякла ги в чисти дрехи. На тяхното погребение, каквото не е имало преди това, присъстват много легални дейци и селяни от околните села.

С риск на живота си работят и други боркини от Малко Търново: Елена Желепова, Мара Жекова, девойчето Елена Костадијева. Смела комитка е и Гина Стоянова Карамбишева от с. Стоилово. Тя е посветена още от малка, защото в бащината ѝ къща всички служат на революционното дело. Когато се омъжва за Стоян Карабишев, войвода на смъртна дружина, тя става истинска негова помощница. Снабдява четата с храна от нейното лично малко стопанство, а в колибата им в местността Острата чука четата на мъжа ѝ намира сигурно убежище. Много често прекосява посред нощ долища и чукари, за да търси четите и им предаде продукти и писма. Революционната поща пренася в дъното на цедилката, в която носи детето, даже в дрешките му, а то е винаги с нея, та да не буди подозрение, да върши по-спокойно работата си.

От с. Паспалево са баба Деспина и дъщеря ѝ Руса, съпруга на председателя на Паспаловския революционен комитет свещеник

- ³⁸ Корени от Тракия, с. 76.
- ³⁹ Михайлова-Спирова, Б. Из историята на революционното движение в Бунархисар 1890—1912, с. 21 (архив на автора Хр. Стоева).
- ⁴⁰ Орманджиев, Ив. Приносите..., кн. II, 74—75.
- ⁴¹ Орманджиев, Ив. Приносите..., кн. IV, с. 205.
- ⁴² Корени от Тракия, 100—101. Михайлова-Спирова, Б. Цит. съч., с. 18.
- ⁴³ Орманджиев, Ив. Приносите..., кн. IV, с. 29, 30.
- ⁴⁴ Пак там, с. 95.
- ⁴⁵ Пак там, с. 93.
- ⁴⁶ Тракия, № 568, 1935.
- ⁴⁷ Орманджиев, Ив. Приносите..., кн. III, с. 87.
- ⁴⁸ Пак там, с. 88.
- ⁴⁹ ВДА; ф. 250к, протоколна книга на заседанията, арх. ед. 1.
- ⁵⁰ Стоева, Хр. В души изгрява ни завета! . . . Варна, 1993, с. 120, ВДА, ф. 250к, протоколна книга на заседанията.
- ⁵¹ Корени от Тракия. Варна, 1996, с. 177.
- ⁵² Орманджиев, Ив. Приносите..., кн. III, с. 204.
- ⁵³ Пак там, с. 243.
- ⁵⁴ Пак там, с. 59.
- ⁵⁵ Пак там, с. 169.
- ⁵⁶ Пак там, с. 171.
- ⁵⁷ Орманджиев, Ив. Приносите..., кн. IV, 94—95.
- ⁵⁸ Орманджиев, Ив. Приносите..., кн. I. Г. Кондолов и дейността му в Странджанското въстание. С., 1927, с. 114.
- ⁵⁹ Янев, Б. Лудогорски чичовци, Варна, 1992, с. 24.
- ⁶⁰ Корени от Тракия. Варна, 1996, с. 65.
- ⁶¹ Орманджиев, Ив. Приносите..., кн. IV, с. 20; Корени от Тракия, с. 177.
- ⁶² Корени от Тракия, Варна, 1996, с. 163.
- ⁶³ ОДА — Варна, ф. 78, оп. 1, а.е. 5, л. 13—26; Корени от Тракия, с. 273.
- ⁶⁴ Парушева, Н. От кладенците на душите. Варна, 1996, с. 33. Препечатано в сб. „Корени от Тракия“, с. 256.
- ⁶⁵ Попников, Д. Преображенското въстание. С., 1982, 119—121.
- ⁶⁶ Спиров, Н. Младостта на войводата. С., Тракия, бр. 24, 10 дек. 1992, с. 2.
- ⁶⁷ Апостолов, Ст. За свободата на Тракия. Бургас, 2002, с. 197.

ДОКУМЕНТИ ЗА ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ В ДЪРЖАВЕН АРХИВ — БУРГАС

ДАНКА ГЕОРГИЕВА (Бургас)

Авторът си поставя задачата да разкрие интересна и важна информация, по възможност непубликувана до момента, съхранена в личните архиви на участници в Илинденско-Преображенското въстание, предоставени като дарения в Държавен архив—Бургас.

Интересен изворов материал е запазен в личните фондове на преобразенците Лефтер Мечев и Димитър Арнаудов, които имат своето място в националноосвободителното движение в Малкотърновския край.

Лефтер Русинов Мечев е роден през 1877 г. в Малко Търново. На 14 години той напуска родния си град и отива да учи в Бургас, където попада сред революционните среди на тракийската емиграция. При подготовката на Илинденско-Преображенското въстание Мечев активно участва в организирането на революционни комитети в Малкотърновския край, както и на конгреса на Петрова нива. По време на въстанието участва в четата на Пеню Шиваров. Завръщайки се в Малко Търново, след разгрома на въстанието, той е арестуван и осъден на 5 години строг тъмничен затвор. Присъдата си излежава в Одринския затвор, от където е освободен през 1908 г., след Младотурския преврат. Във фонда на Лефтер Мечев е съхранен малък дневник, воден от него в затвора¹.

Особено ценни в личния фонд са спомените му за периода 1896—1944 г., в които проследява възникването и изграждането на революционната организация в Малко Търново. В тях той пише: „През учебната 1899—1900 година бе назначен за учител в Малко Търново лозенградчанинът Стефан Добрев, посветен в революционната организация от Маджарова и с идването му влязохме във връз-

то на 60-те години успява да запише спомените на няколко души, останали живи до тогава. Вследствие на разказаните спомени на участниците в тези събития, той хвърля допълнителна светлина около въпроса за привличането на отец Иван Бонев и останалите покрованци в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание.

В спомените си живите участници споделят как е положена клетвата от много от посветените в подготовката на въстанието, връзката между тях и четниците, които се укриват във или около селото, условията за пренасянето на оръжие или прехвърлянето на революционни дейци, снабдяването им с храна и т.н. При укриването на четници в къщите на селото, съпричастни на движението стават и жените, и децата. При извършване на една или друга услуга, децата са получавали дребни монети, за да си купят „шекер“. А когато става провалът в организацията, две от децата на Покрован са арестувани и разпитвани от полицията в Ортакой.

Заслуга на Велик Вичев е, че успява да запише имената на всички 21 души покрованци, участници в движението. Особено полезна информация дава 90-годишният дядо Тодор Вълчев Долапчиев, пряк участник в движението, който разказва интересни спомени. Същият успява да се спаси, заедно с годеницата си и още няколко покрованци, като преминават р. Арда и при с. Вълче поле, Свиленградско, пресичат българската граница. Спомени разказват и други съвременници, които тогава са деца или юноши, но са имали възможност да бъдат полезни на бащите си в нелегалната работа.

Архимандрит Велик Вичев разговаря и с дъщерята на убития в Ивайловградския затвор четник Иван Русинов, за който разказва в своите спомени отец Иван Бонев. След смъртта му, жената на Иван Русинов с помощта на свои близки го пренасят с волска кола и го погребват в селските гробища. Последното желание на дъщеря му е да бъде погребана в бащиния гроб. В същия затвор загива още един от четниците на Покрован — Вълчо Димитров Бъчваров, а жестоко бият Георги Колев Шишлиев издържа на побоя, повтаряйки пред полицията, че няма други участници в нелегалната дейност⁹.

По-нататъшната съдба на отец Иван Бонев, след освобождаването му от затвора в края на 1904 г., може да се каже, е една одисея.

Излязъл на свобода, Иван Бонев е изпратен в Цариград да служи в българоуниатската църква „Пресвета Богородица“. Тук служи до 1908 г., като помага в организирането на българоуниатската общност и на архиепископ Михаил Милов. През юли 1908 г. получава ново назначение като енорийски свещеник в с. Ак Бунар, Одринско.

В това село, между Тунджа и Марица, близо до Одрин, той дочаква обявяването на Балканската война и падането на Одрин. Но радостта е кратка. При последвалите събития след Междусъюзническата война, Тракия е реокупирана, а българското население е подложено на безмилостно избиване. Това кара Иван Бонев, заедно с общинското ръководство на Ак бунар да изпратят жените и децата към българската граница, а мъжете да се въоръжават, за да защитават селото.

Твърде драматична е тази защита. Самият Иван Бонев, въоръжен обикаля постове, вдъхва кураж, насърчава, с едничката мисъл да помогне на всеки. Още не отшумели събитията, той описва преждията си в малка книжка под заглавие „Турското нахлуване в Тракия през месец юли 1913 година“. Приходите от книгата той предоставя в полза на бежанците.

Във времето между Балканските войни и Първата световна война Иван Бонев е зает изцяло с грижи по настаняването на бежанците от Ак бунар в с. Присадец, Тополовградско. Същевременно той не губи надеждата, че един ден всички ще се върнат по родните си места.

За съжаление надеждите на Иван Бонев да види отново бившата си енория не се осъществяват. Макар и с разклатено здраве, грижата за духовните нужди на неговите енорияши не го напуска. Яхнал кон, той често обикаля целия район и помага на бежанците да пуснат нов корен в България.

През 1925 г. всички католически духовници с източен обряд се събират в колежа „Св. Августин“ в Пловдив за своите годишни упражнения. За ръководител и проповедник е избран Иван Бонев. През септември 1926 г. е назначен за енорийски свещеник в новата униатска църква „Успение Богородично“ в София. Умира на 15 февруари 1931 г. след кратко боледуване¹⁰.

В заключение ще отбележа, че националноосвободителното движение на българите от Македония и Одринска Тракия обхваща почти всички български селища. ВМОРО осъществява своята дейност в тези райони чрез масовизирането си и подготовката на българското население за въоръжена борба. Създаденият четнически институт е и единственият защитник на българите от двете поробени области. Той се изгражда в тясна зависимост от редица условия, като едно от тях е да извършва агитационно-организаторска работа сред населението и да се масовизира организацията до избухването на въстанието. В тази организационна дейност не без значение е въоръжаването на бъдещите въстаници, умението им да се сражават и т. н.

При организацията и подготовката на въстанието активно участие взема и населението на едно източно родопско село, което се

Георги Сяров. Със своето самообладание, решителност и смелост баба Деспина неведнъж спасява ръководството на организацията от провал. По Великден 1901 г. в Паспалово пристигат 12 души турски войници и заедно с комисаря и чаушина от Малко Търново отседат у свещеника. Баба Деспина не загубва самообладание и влиза в разговор с тях, черпи ги с ракия, с кафе, баница, разполага ги, и те казват къде отиват. В това време дъщеря ѝ подслушва разговора и веднага уведомява куриера да предупреди четата и селския комитет в с. Велика.

Друг път тя спасява свои роднини, когато им гостува в с. Пирок. Турци идват да претърсват къщата и домакинята изтръпва: под нозанките на разбоя има торбичка с 25 патрона. Тя успява бързо да пошушне на баба Деспина, а тя побутва жандарина, опрял се на разбоя, влиза в него и започва да оправя нишелките, да връзва скъсани нишки и така спокойно прибира торбичката, скрива я в пояса си, а оттам изважда прахан и запалва цигара. С хитрост и остроумие минава понякога и границата, за да пренесе в питка хляб или в кръпка на скъсаното си джубе шифровано писмо. Тази смела и решителна боркиня доживява над 100 години — почива в с. Баба, Поморийско.

Баба Кера от с. Мокрушево запазва до деня на въстанието знамето на въстаническия отряд на Георги Кондолов, като го опасва на кръста и така го изнася от Малко Търново.

От с. Новите кобили е Станка Димитрова Русинова, която не приема мъжа си, след като той единствен изпълнява заповедта на турската власт и предава комитетското си оръжие. С каква логика и с каква решимост и твърдост звучат думите на тази българка от Тракия. „Щом предаде пушката си на душманите, утре може да предадеш и комитету, та и децата си. „Не те ща, махай се!“ Организация също изрича и изпълнява своята присъда.

Верни и предани изпълнителки на решенията и нарежданията на организацията в района са и Мара Н. Железарова, и Елена Кайрятовска от Цикнихор, и трите каловки Къдра Димитрова, Калина Николова и Плума Недялкова. С пламенна вяра в тържеството на свободата те работят с всички сили и остават с дейността си неизлечими следи.

В Одринския окръжен революционен комитет най-изтъкната помощничка на революционните дейци е калугерката Вакла Георгиева Бисерова при българската църква „Св. Димитър“ в махалата „Илдърма“ в Одрин. Нощем куриерът Добри Милев от Соуджак (дн. с. Студена, Свиленградско), пристига от България с пълни десаги. Вакла скрива всичко в градината — закопано в тенеките, а отго-

ре замаскирано с гасена вар. На другия ден тя разпределя укритото: на българската девическа гимназия, на революционните дейци в града и из селата наоколо. Укрива и револверите на учителите от мъжката гимназия „Д-р П. Берон“, когато има обиск. В нейната къща учителите подготвят и издават вестника на революционната организация или различни окръжни, а тя ги разнася из града под калугерското расо. Умира през 1939 г. на 80 години в манастира „Св. Троица“ в с. Устрем, Елховско.

В услуга на комитета са и учителките в девическата „Касърова“ гимназия. Цветана Греченлиева, Екатерина Апостолова и Василка Лазева укриват архиви, оръжие, приемат нелегални дейци да нощуват в пансиона. А как да отмина скромния принос в това дело на малолетната тогава ученичка в прогимназията Невена Ганчева-Тончева! Това крехко мило момиче изпълнява куриерски задачи, поставени от зетя ѝ учителя Георги Василев и върши това с присъщата всеотдайност на своята младежка почти детска душа.

Много са боркините за освобождението на брата-роб от Тракия и от Ахъчелебийски революционен район. И в този район те са ятачки, куриерки, организаторки. Майката на знаменосеца Никола Пеев Шишманов отрича, че това е нейният син, когато турците захвърлят тялото му пред училището до самата черква. Нима е било лесно на тази майка, но тя предпочела да оплаква из тайни кътчета в къщи, но да запази селото от опожаряване, а организацията — от страшен провал.

Никоя жена от Славейно и от Родопите не е работила за организацията толкова много, колкото Мария Николова Хаджипетрова. Първа помощница на съпруга си, тя приготвя храна, шие дрехи и паласки, приютява и гледа болни четници. Често преминава с мъжа си границата и пак се връща в село, без никой да разбере. А за това се иска не само безстрашно сърце, но и съобразителност, и решителност, и смелост.

С голяма вещина върши народополезното дело и Мария Хадживасилева Хасиванова от с. Карлуково. Тази вдовица успява да минава границата през турския пост „Рожен“ даже денем, не се страхува да приеме за нощуване и денуване нелегални. Смела и мъжествена, тя изпълнява много важни и трудни задачи като задгранична куриерка.

И друга вдовица — Рада Тодорова от Устово, е доверено лице и неведнъж спасява от явна смърт революционните дейци. А Мария Хвойнова от с. Левочево лежи в затвора заедно с майка си цели 6 месеца, защото в дома ѝ пренощували Никола Гюмюшев и четири-

ма други четници. Те са били освободени едва след застъпничеството на руския консул.

В услуга на революционното дело са и Елена Крахтева от Даръдере (Златоград), и Мария Хаджиниколова, Василка Пачилова, Гиговица Камберска, Христовица Самарджиева, Шина Карапачова и презвитера Калина Инджова — нима може всички да се споменат! Чувството за отговорност пред народа завладява трайно българката от Тракия. Наред с естествения стремеж да крепи и да топли дома, семейството, да възпитава децата си, тя проявява и своята обществена отзивчивост. Енергична и издръжлива, нашата жена калява своята всеотдайност в служба на народа, на родината. Със своята решителност и героизъм тракийките вършат своето дело тихо и безшумно, приели присърце жестоката борба за извоюване на изстраданата и дълго жадувана свобода.

Постарах се да ви запозная с приноса на жените от Тракия в най-значителната революционна проява на тракийските българи — Илинденско-Преображенското въстание, където те проявяват не само своя патриотизъм, а и отношението си към освободителната борба и с това заемат достойно място в историята на националноосвободителните борби на нашия народ.

Ето защо не случайно ми допадна песента, поместена във в. „Черноморски фронт“ през 1974 г. Записана е от Янко Керемидчиев, който пък я чува от Карабишев, вероятно брат на мъжа на Гина Стоян Карабишев.

Народният певец пее за българката от Тракия:

„Съшила Гина раница,
съшила и е скатала,
и си за ода отиде
на студен бистър кладенец.

Там нейде, завари
Герджиков, още Кондолов.

И къ хми Гина думаше:

— Приляга ли ме, Герджиков,

и я с вази да дойда,

млада комитка да стана
и с турци бой да се бия
на турци да си отмъстя?

А Герджиков ги думаше:

— Върни се, Гино, върни се,

че ти са дребни децата,

дребни са, още много са.

А къ хми Гина думаше:

— Моите са дяда на „Скукът“,

пре дядя, още пре баба

и пре дядя Дима Байнозът.

Станала Гина, тръгнала.“

включва в създаването на Вътрешната организация, решено с оръжие да извоюва свободата си и дава своите жертви.

Позволявам си да споделя спомените на отец Иван Бонев и всичко онова, което става в с. Покрован през 1903 г., защото аз съм роден в същото село и съм ги слушал от малък. Спомням си с каква страст и увлечение архимандрит Велик Вичев събираше всичко това, за да бъде запазено за поколенията, и удоволствието му, че е открил в сп. „Мисионен“ спомените на един български комита. Неговият ръкопис не можа да бъде издаден, но е съхранен. Дано моето съобщение е едно малко признание пред неговата памет и пред всичко онова, което направи за историята на с. Покрован, Ивайловградско.

БЕЛЕЖКИ

¹ Елдъров, С. Униатството в съдбата на България. С., 1994, 68—70; Граматиков, Г. Приемане и утвърждаване на униатството в село Покрован, Ивайловградско. — ИМЮИБ, 1993, т. 16, 185—203; Вичев, В. Книга за село Покрован (Ръкопис), 1964, 43—82.

² Петров, Т. Нелегалната армия на ВМОРО в Македония и Одринско, 1899—1908. С., 1993, 62—82.

³ Караманджуков, Хр. Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало с особен поглед към тяхното политико-революционно движение. С., 1934, 284—290.

⁴ Пак там, 299—300.

⁵ Мисионен, год. 8, 1913, № 3, 45—47.

⁶ Пак там, № 4, 55—60.

⁷ Пак там, № 5, 71—75.

⁸ Граматиков, Г. Към бесилката с песни... — В: Литературен алманах „Юг“. Пловдив, 1989, 2, 143—151; Елдъров, С. Цит. съч., с. 71, 124.

⁹ Вичев, В. Книга за село Покрован (Ръкопис), 1964, 43—56.

¹⁰ Елдъров, С. Цит. съч., 74—76.

ОТЗВУКЪТ НА ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ В АНГЛИЯ

Д-р ВАНЯ ПЕТРОВА

С позицията си в защита на националноосвободителните борби на българското население в Европейските провинции на империята през 1903 г. Великобритания се изяснява като една от най-враждебно настроените към Турция държави от Великите сили. Масовата агитация в подкрепа на Илинденско-Преображенското въстание трябва да се разглежда в широкия контекст на преориентацията на английската политика на Изток и на радикалните изменения в англотурските отношения в края на XIX в. В тяхната основа лежи засиленото германо-австрийско икономическо и политическо проникване в Турция. На фона на все по-ясно очертаващия се англо-германски антагонизъм Великобритания ревизира своята политика към Османската империя, изпадаща под нарастваща германска икономическа и политическа зависимост. С това се обяснява и фактът, че през 1903 г. от всички западноевропейски страни именно в Англия Илинденско-Преображенското въстание намира най-дълбок обществен отклик. Отражението на въстанието във Великобритания се пречупва и през призмата на английския вътрешнополитически живот и борбата между управляващи и опозиция, между консервативната политическа линия и политическия либерализъм. Различни са и аспектите — политически, морално-етични, военни и религиозни, от които политици, държавници и най-широки обществени кръгове възприемат и оценяват самото въстание, както и националноосвободителните борби на християнското население в Европейска Турция. В широкия дебат около въстанието, българския национален въпрос и ситуацията на Балканите през 1903 г., на консервативната, традиционно умерена официална позиция, политическият либера-

НАРОДНИ ПЕСНИ ЗА ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

Ст.н.с. д-р МИХАИЛ БУКУРЕЩЛИЕВ

Надявам се, че вече държите в ръцете си сборника „Българе глава дигнале“, който съдържа 45 народни песни за Илинденско-Преображенското въстание. Той непременно ще ангажира Вашето внимание, защото са мелодия и текст, нещо, което досега не е издавано. Моят колега проф. Илия Манолов от Благоевград още преди едно десетилетие издаде книгата „Македонската революционна песен“ и в нея е отделил цяла глава на песните, отразяващи Илинденското въстание.

Идеята да съберем песните за Преображенското въстание е на народния певец Манол Михайлов, който още преди една година ме подтикна към тази дейност. Имайки опита от сборника „Песни за Капитан Петко войвода“, който излезе преди 2 години и само за няколко месеца стана библиографска рядкост, с въодушевление прегърнах идеята. Голяма ми е благодарността към ръководството на Тракийската организация и лично към г-н Карамитев за подкрепата и разбирането, което проявиха в процеса на събирането на материала и отпечатването на труда.

Не съм първият, който отправя поглед към това народно творчество, но съм първият, който свързва текста с мелодията. Щом като става дума за народна песен, то само по себе си се разбира единство от двата компонента — текст и мелодия. За жалост досега усилията за съхраняване на това богатство са били насочени изключително към първия компонент — текста. Ето някои от фактите: През 1954 г. известният етнограф и фолклорист Атанас Примовски издава книгата „Преображенското въстание в поетическата памет на народа“. В нея след 39 страници уводна студия следват текстовете на 37 песни. Към всяка една от тях авторът е дал изключително ценни

данни — кога, къде, от кого е записана и повода за създаването. Примовски прави и интересна периодизация на събрания материал, а именно: предистория и подготовка на въстанието, избухване и разгрома му, смъртта на някои войводи. Не по-малко ценни са и събраните материали от големия странджански краевед Горо Горов. В неговия капитален труд „Странджански фолклор“, „Сборник за народни умотворения и народопис“ (кн. 27, изд. на БАН, 1983 г.) има раздел за Преображенското въстание. Там намираме текстовете и сведения за тях на 11 народни песни, свързани с това историческо събитие. Наскоро се запознах със сборника на Кирил Момчилов, който е ползвал посочените източници, а също и нови, събрани от него материали. Той продължава традицията на своите предшественици, като дава сведения за песните, информаторите и събитията, които отразяват. Дано и този текстови сборник види „бял свят“ и бъде отпечатан.

Признавам пред уважаемия ни читател, че не правя пълна библиографска справка кога, къде, от кого за първи път са публикувани песни за Преображенското въстание. Това предстои да бъде сторено в близкото бъдеще, защото сме в една кръгла годишнина и е добър повод да се попълнят всички „бели петна“ както от исторически аспект, така и от фактологичен ъгъл. Независимо от едностранната документация на народните песни за Преображенското въстание — само текстовете, събрани навремето, те се оказаха много полезни при издирване на мелодиите. При контактите ми с редица информатори това бе „спасителната сламка“, за която се захващах. Общото ми впечатление е, че малко сме закъснели със събирането на мелодиите, защото голяма част от тези хора, които са контактували с Примовски и Горов, вече не са между живите.

Музикалните източници, на които се опрях, бяха: сборника на Васил Стоин „Български народни песни от Източна и Западна Тракия“. С., 1939 г., сборника „Странджански народни песни“ (из репертоара на Кера Маджарова). С., 1983 г., записани и нотирани от мен и литературен редактор синът на певицата — Панайот Маджаров и теренните записи, които направих през лятото на 2002 г. в Малко Търново и селата Граматиково, Стоилово и Заберново. Като се има предвид, че Кера Маджарова е от с. Бръшлян, добива се представа за обхвата на района. Съдействие получих още от известния странджански певец Георги Павлов и от Манол Михайлов. Трогателна беше отзивчивостта на проф. Димитър Шишманов, който ми изпя две

песни от въстанието, на стария родопчанин Никола Дангалов от Пловдив и не на последно място, разбира се, на Панайот Маджаров. Може само да съжаляваме, че засега текстовете са повече и не на всички сме намерили мелодиите — информаторите, които да ни ги изпеят.

Каква е музикалната характеристика на тези песни?

Както при целия ни музикален фолклор — песенен, така и тук имаме две основни мелодични явления: бавни (безмензурни) и метрични с преобладаващ 2/4 размер. В болшинството си тези мелодии, независимо че са създадени повече от четвърт век след освобождението ни от турско робство, „носят“ интонационната си основа на класическата източнотракийска и родопска песен. С малки изключения те не се различават от традиционния песенен фолклор на тези райони, отразяващи хайдутството, битовите взаимоотношения, хороводния цикъл, ритуалната обредност и т.н. Този факт е един изключителен феномен, който сам по себе си доказва устойчивостта на мелодиката, „повикана“ да отрази събития с относително много по-късен „падаж“ — борбите за присъединяване към майка България. Нито възрожденската мелодика, нито модната за това време градска песен са оказали влияние върху песните за преображенци. Бавните безмензурни мелодии са в стила на хайдушката песен, както по развитие на мелодията, така и в приетата за този вид песни богата орнаментика. Това са широки мелодии, които почти не подлежат на дешифриране заради нетемперирания начин при изпълнението. В този случай нотите са само помощни знаци, но много трудно е по тях да се възпроизведе точно тази мелодия, която изпълнява примерно Георги Павлов или Комня Стоянова. Ето защо, аз, който съм дешифрирал няколкостотин такива мелодии, смятам, че при продължаване на певческата традиция трябва да се използва „пътя“ на подражанието. Младата певица трябва да бъде вече и нотна грамотна, но също да контактува и със старите певци, които носят стила на странджанската песен.

От бавните песни доби широка популярност тази за „смъртните дружини“:

„Събрали са се събрали,
цялата смъртна дружина
горе ми над Мералово...“ (виж пр. № 1)

Това е една от любимите песни на странджанци, не само поради това, че отразява един период от борбата, когато трябвало да се вземат мерки срещу народните предатели, но защото и мелодията,

Събрали са се, събрали

Пример № 1

и изпълнението на голямата странджанска певица Комня Стоянова са я наредили в поредицата на песенната ни народна класика. Мелодията е изградена в осмосричен стих в рамките на интервал секста и триредична композиционна схема. Тя е изчистена от всякаква „затлачваща“ я орнаментика и звучи стройно, логично, последователно. Това неколккратно започване на музикалната фраза от един и същи тон (в случая „ми“ от първа октава) възходящо, а при третия стих от „до диез“, прави мелодията логична и запомняща се. Така народът се е отблагодарил на войводите Георги Кондолов, Лазар Маджаров, Пею Шиваров, че са ги отървали от някои свои и чужди изедници, че „смъртните дружини“ са респектирали врага в един важен за въстанието момент. Друга бавна песен, също много популярна, този път благодарение изпълнението на Георги Павлов — един от най-характерните певци на Източна Тракия, е посветена на смъртните дружини, а именно:

1. „Събрали са се, събрали
и трите смъртни дружини:
2. Каловска и Стоиловска,
и още гиди Заберска,
3. горе ми на Божеиме...“

Както Левски, така и той е пословично отговорен в боравенето с организационните средства. Войводата Димо Янков с умиление напомня следния случай. При едно нелегално преминаване в България, в с. Паничерево, Маджаров заболява сериозно от малария. Не си купува хинин, защото не носел в себе си лични пари, а имал организационни 50 лири. Така „се оставил да го гази треската до пристигането му в Бургас“⁸.

Въпреки наличните негови и на окръжната революционна организация успехи, Маджаров си остава последователен реалист в оценките за движението в различните му етапи. Дълбоко и всестранно свързан с него, както Гоце Делчев, така и той не е за прибързано решение за въстание. Това се вижда от поведението му на конгреса на Петрова нива. „Три дни конгресът заседава там — нито дума не каза, все мълчеше — си спомня Димо Янков. Само стана дума за избор на Главно боево тяло и се предлагаше от всички той да бъде един от тримата, стана на колене и подпрян на манлихерата си, с тих едва дочуван глас каза следното: „Понеже създаденото положение се създаде отгоре, а не отдоле, аз не мога да стоя начело, искам да остана прост редник“. Но след настойчивите от всички посоки гласове да приеме волята на конгреса, като дисциплиниран поборник, той отстъпва в духа на колективното решение.

След странджанското „Оборище“, загърбил по подобие на Гоце Делчев своето мнение, Маджаров се впуска с присъщия му ентузиазъм в последните приготовления за предстоящия подвиг, като бърза да замине час по-скоро в определения му участък с център с. Дерекьой, Лозенградско. Селото е разположено на единственото шосе в Малкотърновско, осигуряващо връзка с административния център, а също така в недрата на приказно красивата Странджа планина. Тук населението от векове е българско и всичките му жители отдавна са посветени в предстоящия въоръжен сблъсък с поробителя, готови безрезервно да застанат зад окръжния революционен комитет единни и убедени в успешния по замисъл край на освободителна инициатива. По извоювана традиция кметът също е българин. А Маджаров е всеизвестен и обичан във всички съставни села на общината.

В същото време стратегическото положение на общинаския административен център Дерекьой е предопределило на властта задължението да разположи тук своевременно полицейски участък, телеграфо-пощенска станция и военно пехотинско подразделение за необходимата сигурност в размирната област.

Обявяването деня на въстанието заварва войводата член на ГБТ Маджаров заедно с войводата Лазо Лазов в местността Хайду-

тина над Дерекьой, недостъпна за турски крак⁹. Тук е устроен бивак за около 300 стари четници и спонтанно решили се на саможертва в името на свободата доброволци, очакващи с нетърпение сигнал за действие. „Спомням си много ясно — отбелязва Борислав Поклонников, че на 5 (18) август рано сутринта, старите четници... бяхме извикани от Маджаров и по негово разпределение и нареждане заехме важни постове около четата. Заповяда се никого да не пушаме да излиза вън от бивака на четата.

Към 5 часа след обед получихме нова заповед да напуснем поста си и се явим при четата... На Самодивска поляна, заобиколена отвсякъде с букова гора, бяха се събрали всички годни да носят оръжие българи от бойния участък... от Чеглаик, Кулата, Крушата, Пирок и Дерекьой. Повечето от събраните бяха без пушки, дошли бяха с голи ръце или само с една брадва.

Чу се вик: Стани! Образувайте кръг! След малко от букака излезе войводата Лазар Маджаров и застана на поляната. И след като изгледа събралите се, с прочувствен глас и смислено слово той обяви деня и часа на въстанието в Странджа планина. Маджаров по природа бе мълчалив и когато говореше се запъваше, не бе роден за оратор. Той бе човек на делото, а не на словото и перото. Тук обаче, може би за първи път в живота си, той се оказа незаменим оратор. Никога не бях го чувал да ни говори така увлекателно, тъй пламенно и съдържателно... Общото въстание бе обявено за 5 (18) срещу 6 (19) август, точно в 12 часа през нощта.“

Както е известно, въстанието завършва с разгром поради редица причини от обективен и субективен характер. Илинденци и преображенци се оказват сами в своята саможертва пред олтара на свободата. Очакваната намеса на Великите сили в защита на каузата на въстаналите не се получава. И това е съвсем логично. Творците на Берлинския диктат не са за промяна на сътвореното от самите тях статукво на Балканите. В това време вниманието им е насочено към други райони на света за сфери на влияние и териториални завоевания.

За жалост, помощ от свободното отечество също не идва. Управляващите в държавата ни, васална на Турция, начело с Фердинанд, през всичкото време на подготовка и провеждане на въстанието играят неадекватна роля. Докато в началото провокират надигането на масите в Македония и Тракия чрез изпращане непрекъснато чети на Върховния Македоно-Одрински комитет, при разгрома остават не само неутрални, но се изявяват обидно съпричастни със съюзерена, отнасяйки се с неподозирана отчужденост и суровост към търсещите спасение в Бъл-

Мелодически тя се „родее“ с хайдушката песен за Индже Войвода, която неповторимият Филип Кутев майсторски обработи за народен хор и влезе в репертоара на Държавния ансамбъл, от тогава до днес. Народният гений е решил да продължи „живота“ на тази втора класическа мелодия и с известни малки мелодични промени я приобщава към Преображенските събития. Количествената структура на стиха е също осмолженик, но формалната мелодична схема е двуредична, за разлика от предишната песен. Мелодичната линия през цялото време се развива възходящо и на 5 пъти започва все от основния тон на минорния лад. Това подчертава повествователния, „разказен“ характер на мелодията, която при всички случаи е в диапазона на интервала секста (виж пр. № 2). Във формално-структурно отношение бавните песни за Преображенското въстание в повечето случаи са триредични (мелодията се „простира“ в рамките на 3 стиха). Такива са например песните: „Славчо ле, младо бакалче“, „Георгова майка думаше“, „Попе ле, попе, Славе ле“, „Васил в село влизаше“, „Мари Ирино, Иринку“ и др. На второ място се нареждат тези с двуредична форма: „Години, пусти години“, „Хайде, хайде кардаш“, „Георги низ Странджа ходеше“ и др. Текстовете на всички тези песни отразяват конкретни събития, свързани с въстанието. Популярна е песента, в която се разказва как на Дико три пъти на жребие му се пада все на него да отиде в Граматиково:

„На Иван главата да вземе,
на Иван, на Папазчето...“

Събрали са се, събрали

Бавно

Съ-бра-ли са се, съ-бра-ли, и три-те смърт-ни дру-жи-ни.

Пример № 2

Случай, когато Георги Кондолов, преоблечен като Васил даскал, влиза в Граматиково, отива при попа, не се поддава на подкупаму и го предупреждава:

„Я не ти искам подкупът,
нито ти искам имане
от сиромаси събирано,
ами те искам, попе ле,
от утре да се изселиш
от село Граматиково
и още есекията,
да не те гледам и срещам...“

В хороводния — метрико-ритмичен, раздел има твърде интересни (от музикална гледна точка) екземпляри. Тук наново преобладава осмолженикът. Що се отнася до развитието на мелодичната линия, констатираме 3 характерни „започвания“ на мелодията. В първия случай е запазено характерното „квартово“ скачане още от първия такт (основен и квартов тон), което го срещаме в мелодичната практика на песни от всички фолклорни райони. Такива са тук песните: „Събрали са се, събрали“, „Българе глава дигнали“ (един от вариантите — виж пр. № 3), „Стани, стани, бай Кондолов“, „Пе-

Българе глава дигнаха

$\text{♩} = 152$

Бъл-га-ре гла-ва диг-на-ха, бъл-га-ре и ко-мит-ке-то.

Пример № 3

Настасе, Настас чорбаджи

Хороводно

Нас-та-се, Нас-тас чор-ба-джи, зна-еш ли, Нас-тас, пов-ниш ли.

Пример № 4

Горките, мале, горките

Пример № 5

сен за Хаджи Нурия“ и др. Вторият случай е, когато мелодията „тръгва“ от основния тон постепенно, възходящо и „стига“ до терцовия тон или най-често до квартовия, там се позадържа за малко и наново слиза надолу и т.н.

В тази „категория“ попадат песните „Българе глава дигнали“ (вариант) „Настасе ле, Настас чорбаджии“ (виж пр. № 4), „Горките бели българи“, „Шу глас се чуе“, „Ангел и Керка, седали“, „Пукна се лето пролето“. Третият характерен развой на мелодията е, когато тя започне от квартовия или квинтовия тон на тоналността и тръгва обикновено към тоничния. Към този тип песни можем да отнесем: „Де се събират“, „Горките мале, горките“ (виж пр. № 5), „Годио църна та грозна“, „Дику отдолу идеше“, „Двама жандаре дойдоха“, „Триста са пушки пукнали“. Имаме случай, когато мелодията „тръгва“ от шестия тон на лада, както това е в песните: „Дику от долу идеше“, „Мале ле, заяли са се“, „Даниле сино, Даниле“ и др. Преобладаващ размер е 2/4. Епизодичен е случай с 5/16, 7/16 и 9/16 тактове, в които има мелодии.

Ладовата характеристика на песните за Преображенското въстание е такава, която се отнася до тракийската ни песен. Най-често тесният диапазон не обхваща поредната октава, за да дадем точното определение на лада, но минорните тетрахорди, пентахорди са най-срещаните и при бавните, и при хороводните мелодии. Няколко песни съдържат и интервала „хиатус“ между втората и третата степен, а това също ги „родее“ с централнотракийската песен.

Във вестник „Тракия“ от 24 април 2003 г. е отпечатана интересната статия на Кирил Момчилов, в която се посочват ценни данни за песента „Ясен месец веч изгрява“ и за нейния автор Яни Попов. Както е известно от историята на въстанието, той е бил непосредствен участник, но добре са известни и литературните му наклонно-

Стани, стани, бай Кондолов

Пример № 6

сти, автор е на редица стихотворения, отразяващи тези събития, на които още не можем да открием мелодиите. Момчилов посочва във въпросната статия, че мелодията на „Ясен месец“ е взета от арменската народна песен „Ай, Сусан, Сусан“. В процесът с ъм на издирване на тази песен, за да установим приликата с нашата. Не бива да изключваме великолепно то мъжествено изпълнение на народния певец Сава Попсавов, който много спомогна за нейното голямо популяризиране. Възрожденска интонация лъха от мелодията на песента „Стани, стани, бай Кондолов“ (виж пр. № 6), която записах през 2002 г. от Иван Войнов Тодоров от Малко Търново. Текстът е записан от Атанас Примовски още през 1953 г. от информаторката Дюгена Долапчиева. В началото мелодията напомня на популярната възрожденска песен „Стани, стани, юнак балкански“, особено началният скок на кварта и маршовият ритъм. Не е останал безучастен и Родопският район към това национално събитие, затова и тук се срещат песни, които възпяват моменти и герои от въстанието. Съвсем нормално е тракийската интонация да е отстъпила място на родопската. Това проличава в песните: „Песен за Хаджи Нурия“, „Димитър Ради думаше“, „Даниле сино, Даниле“ и др. Народните песни за Преображенското въстание не са пропуснали да отразят и образа на легендарния Гоце Делчев, който е символ на Илинденското въстание, но е посещавал и Странджанския край. Такива са песните: „Църна се чума зададе“, и „Дума ще те питам, бабо“ (записани от Кера Маджарова), а също така и „Триста са пушки пукнали“, записана от проф. Димитър Шишманов. Това е още едно доказателство за единните цели, идеи и възжеления, които са хранили и странджанци, и родопчани, и македонци в общата борба с поробителя за единна национална кауза.

лизъм противопоставя мащабна пробългарска кампания, варираща от човешка симпатия и солидарност през хуманитарни акции в подкрепа на пострадалото население до конкретни политически инициативи¹.

Еволюцията в балканската политика на Великобритания размества пластовете в английското обществено мнение. Настроенията в защита на християните в Европейска Турция обхващат все по-влиятелни обществени среди. Благодарение на дейността на политици и общественици с либерална политическа ориентация през март 1903 г. в Лондон се създава Балкански комитет, чиито най-известни за широката българска общественост функционери са братята Бъкстон. До Първата световна война Балканският комитет е една от най-авторитетните институции в Англия, която играе роля на свързващо звено между английското обществено мнение и политиката на Форин офис по Източния въпрос и в частност — по отношение на християнското население в Европейска Турция и преди всичко в Македония, чиято българска етническа принадлежност за него е безспорна².

В края на XIX и началото на XX в. десетки журналисти, пътешественици и обществени дейци в своите репортажи от Балканите изграждат достоверна картина на положението на българите в Македония и Одринско и съпротивата им срещу своеволията на османската власт. Още в късната пролет на 1903 г. най-авторитетните английски вестници изпращат в района специални кореспонденти за отразяване на очакваните събития. Към най-горещите точки, в които действат български чети, насочват вниманието си агенция „Ройтер“, вестниците „Таймс“, „Дейли Мейл“, „Дейли Нюз“, „Морнинг Поуст“ и др.³

В навечерието на въстанието особен интерес представляват публикуваните материали в „Таймс“. Те съобщават за положението в Одринския вилает и за тормоза, на който са подложени българите в Лозенград и околностите му, за решимостта на различните прослойки сред българското население със средствата на въоръжената борба да сложат край на дългогодишното робство. На 1 юни 1903 г. кореспондентът на „Таймс“ съобщава от Бургас: „Положението в Одринския вилает изисква вниманието на Великите сили не по-малко, отколкото положението в Македония. Присъствието на стотици бежанци в българските села в близост до границата показва едно състояние на нещата, което не може да бъде описано като задоволително.“⁴ На 16 юни „Дейли Нюз“ уточнява: „Във вилаета Одрин

турската редовна войска обкръжава и граби българските села от казата Лозенград, арестува и малтретира селяните под предлог, че търси оръжие. Голяма паника преобладава сред населението и, ужасено до крайност, то бяга от граничните села в България“⁵. На 4 юли вестник „Таймс“ предупреждава: „Селяните изглеждат изпълнени с упорито мрачно отчаяние и въпреки че някои признаха, че са били против революционните идеи и са желали да ги оставят сами да се бият както преди, много казват, че са готови на всякакви крайности, за да се освободят от турското робство. Те нямат претенции за това, кои ще бъдат бъдещите им управители и нямат политически аспирации. Общото мнение тук е, че само част от оръжието е било предадено и че въстание все още е възможно. Да се надяваме обаче, че това няма да се случи, защото то може да доведе до клане, без никакъв шанс за успех. Както и в Солун, търговската класа тук е много войнствено настроена и смята, че войната с България предлага единствената възможност за трайно спокойствие.“⁶ На английските читатели стават известни имената на ръководителите на българската революционна организация в Одринско — Герджиков, Маджаров, Икономов. Английската преса следи хода на въстаническите действия от първия ден на избухването им. На 1 септември в. „Таймс“ съобщава: „Изглежда, целият район от Ахтопол и Василико до Киркилиз е в ръцете на въстаниците“. Сред жестоките сражения във въстаналите райони кръстосват журналисти и дипломати с различни мисии. Подробни кореспонденции вярно и непредубедено отразяват бойните действия, героизма на въстаниците в неравната им борба и обречеността на техния бунт. С точните си сведения те опровергават тезата на премиера Балфур за „равновесието в престъпленията и равновесието в отговорността“, визирайки действията на въстаниците и изпратените да ги разгромят редовни войски и нередовни отряди. Репортажите от въстаналите райони и от България рисуват покъртителни картини на бежанската трагедия и заедно с това призовават английската общественост да окаже незабавна хуманитарна помощ на пострадалото население⁷.

Въпреки въздържаната политика на консервативното правителство, в преобладаващата си част английската преса през 1903 г. признава исканията на българите за национално освобождение за основателни и справедливи. Именно тази позиция в печата повлиява в значителна степен за промяната на английската политика по българския въпрос. Протурската тенденция също има своите изразители и поддръжници. Тя не изоставя главната си теза — съхраняване териториалната цялост на Османската империя, но смекчавя

Със сборника „Българе глава дигнале“ (народни песни за Илинденско-Преображенското въстание) ще поставим началото на мелодичното изследване на тези редки „екземпляри“, отразяващи изключително важно събитие в борбата на нашия народ за национално обединение. Тези песни трябва да се запяят от нашите самодейни певци, защото са не по-малко стойностни от възрожденските ни припеви. Те имат непреходни художествени качества и са свързани със събития, които не отстъпват по жестокост и мащабност на Априлското въстание. Народните песни за Преображенското въстание трябва да „изправят ръст“ до възрожденските и да получат своята популярност, която напълно заслужават.

С ПЕСНИ И СЪС ЗАСМЕНИ ЛИЦА КЪМ БЕСИЛКАТА — СПОМЕНИ НА ЕДИН СВЕЩЕНИК

Д-р ГЕОРГИ ГРАМАТИКОВ (Хасково)

Това свое верую свещеникът Иван Бонев изповядва в затвора през 1903 г. пред един от дейците на ВМОРО — Д. Карев. В спомените си революционерът отбелязва, че това е истински патриот и хуманен човек, който вярва в свободата.

Свещеник Иван Бонев е роден на 15 август 1866 г. в гр. Кукуш, Македония. По това време градът е център на борбите за българска църковно-национална независимост. От 1050 къщи 1020 приемат унията, признават духовното ведомство на Римския папа и се отричат от Вселенската патриаршия.

Още като ученик неговите способности не остават незабелязани. Едва 11-годишен, той е изпратен в Рим, където завършва класическа гимназия, а след това и Висша духовна академия.

Завръщайки се в Македония, той решава да се отдаде на свещеническото поприще, уверен, че пътят към свободата минава през духовното освобождение на родния му край.

Ръкоположен за свещеник през 1888 г., след редица назначения в края на 90-те години на XIX в., той получава ново назначение в Одрин, като същевременно помага на епископ Михаил Петков, по това време апостолически наместник за българите католици от източен обряд в Тракия. В Одрин престоява до 1901 г., когато е назначен за енорийски свещеник в с. Покрован, Ивайловградско. По примера на много други селища в Одринския вилает, селото е приело унията през 1861 г. Последвалите събития в Тракия и Македония променят решително неговия свещенически живот¹.

По това време населението е в усилена подготовка за въоръжена борба. Разширява се и организационната структура в Западна Тракия, изгражда се революционната мрежа, а населението се въо-

ръжава по места за бъдещото въстание. Появяват се и първите чети, които изпълняват задачите, възложени от ВМОРО.

В най-големия по територия окръг на Вътрешната организация — Одринския, създадените и постоянно действащи агитационно-организаторски чети се намират до голяма степен в зависимост от географските условия. Най-много, а и най-добре организирани, са четите и комитетите на ВМОРО в планинските райони — Странджа и Родопите. С малки изключения тук са съсредоточени почти всички постоянно функциониращи чети на организацията. Те извършват огромна по обем агитационно-организаторска дейност, въоръжаване и военно обучение на населението².

Масовизирането на агитационно-организаторските чети и масовизирането въобще на организацията не подминава и българските села в Ивайловградско. Тук са налице всички условия за създаване на добра организация за подготовката на бъдещото въстание. Създадени са революционни комитети в редица селища. Поради своето географско разположение те се превръщат във важен път за пренасяне на оръжие и други материали, а така също и за прехвърляне на нелегални революционни дейци от Княжеството към Западна Тракия.

През селата на Ивайловградска околия се оформят два извънредно важни организационни канала. Единият идва от днешния гр. Любимец и с. Малко градище, които тогава са в границите на Княжество България. Преминава границата по билото на Югоизточните Родопи и през селата Камилски дол, Покрован, Драбишна, Сив кладенец, Долно и Горно Луково, които днес са в границите на България, каналът продължава за с. Каяджик, смесено екзархийско-унитско село, фактическият център на целия Дедеагачки революционен район. От там се отправя към Софлу и Дедеагач. Другият канал започва от Хасково, минава границата на р. Арда около днешния гр. Маджарово и през селата Черничево, Попско, Гугутка, които днес също са в границите на България, продължава през селата Малък и Голям Дервент и после надолу към Гюмюрджина и другите селища на Централна Западна Тракия.

Особено голямо значение придобиват тези канали през втората половина на 1902 и през 1903 г., когато през тях започват да се пренасят големи количества взривни материали и оръжие за Западна Тракия³.

Търсейки съмишленици и участници в революционната борба, един от дейците на ВМОРО — Спас Добрев, родом от Свиленград, а по това време учител в с. Драбишна, Ивайловградско, спечелва за

делото на бъдещото въстание свещеника Иван Бонев от с. Покрован. Доверява му се изцяло и в навечерието на Великден през 1903 г., късно вечерта след службата на Велики четвъртък в църквата „Св. Василий“, той посреща четата на войводата Вълчо Антонов от Нова Загора и помощника му Петър Митев от Свиленград. На връх Великден, пред Евангелието и кръстосания револвер и нож, отец Иван Бонев и още 20 души от селото полагат клетва за вяност към организацията. Така с. Покрован става едно от селищата със свой дял в революционния канал за пренасяне на оръжие и други материали от България за Западна Тракия.

Избирането на отец Иван Бонев за нелегален член на революционната организация и привличането от него на една част от мъжете в селото в нея не е случайно. Още с пристигането си в селото, той впечатлява дейците на ВМОРО като човек, на когото може да се доверят. Един от активните дейци на македоно-одринското движение — Хр. Караманджуков, по-късно пише за него, че „е българин от гр. Кукуш, много интелигентен човек, с добро сърце, отличен родолюбец и много смел работник. Поради тия свои качества, той остави добри спомени сред нас. Като католически свещеник и според тогавашния менталитет на турците, които бяха особено внимателни и предпазливи изобщо към представителите на чуждестранните мисионери, отец Иван беше поставен пред тях при извънредно благоприятни условия. Поради това особата му беше никак си неприкосновена, при което и той сам се чувстваше свободен и независим в своите движения и действия. Ето защо, когато беше необходимо да се пренасят забранени и опасни материали, като динамит, револвери, патрони, с противодържавно съдържание вестници, книги и пр., тия задачи винаги се възлагаха нему. И той ги изпълняваше много охотно и акуратно. От друга страна, като човек на друга религиозна мисия, неговото участие в религиозните работи вдъхваше по-голяма надежда в тържеството на освободителното дело“⁴.

С увеличаване членовете на ВМОРО и разширяването на революционната мрежа, постепенно се извършва масовизиране на организацията. Заедно с това обаче в живота и в състава ѝ се засилва опасността от предателство и от залавяне на нейни дейци от турските власти. Това е причината през септември 1903 г. в организацията в Ивайловградско да стане провал.

В с. Долно Луково, с помощта на гръцкия пъдар, турските власти залавят двама четници, които преди това са били на лечение и почивка в с. Покрован. При разпита те правят достойно изградена организация в селата и нейните членове. Последват арести. Арест

антибългарската си нагласа и се присъединява към общия хуманен призив за облекчаване положението на християните в европейските вилаети на Турция⁸.

Позицията и оценката на английските общественици и кореспонденти се основават на завиден фактически материал, събиран лично от тях при обиколките им из населените с българи райони. Те недвусмислено показват българската етническа принадлежност на населението във въстаналите райони, както и българския характер на изградената революционна организация (това в най-голяма степен се отнася за Македония). Въстаниците са „български селяни“⁹, въстанието е едно-единно — българско, то започва в Битолския вилает и се разпростира в Одринския, който е седмият революционен окръг на същата революционна организация, подготвила въстанието в Македония, погромите при потушаването му се извършват над „български къщи“¹⁰. Дипломатическите донесения дават сходна информация. В получения на 10 септември 1903 г. в Лондон доклад на английския военен аташе в Цариград Ф. Монсъл за военните действия на турската войска в Македония и Одринско срещу въстаниците, четите се определят като „отряди на българското освободително движение“¹¹. Пробългарската пропаганда в английския печат — продължение на традицията, създадена от Гладстон — дава отражение и върху дебатите в Парламента, в които се откроява позицията на депутата Джон Брайс. Той изтъква българския произход и състав на четническото движение, дълбоките политически и икономически причини, породили революционното надигане в Македония и Одринско, но също така и историческата вина на Англия, позволила през 1878 г. разпокъсването на България. Общо по време на дебатите в Парламента през 1903 г. са поставени 89 питання от депутати за събитията около въстанието и жестокото му потушаване, издигнати са искания за по-решителна намеса на английската дипломация за въвеждането на реформи в управлението на Македония и Одринско. В много от тези питання депутатите се позовават на изнесеното в британския печат¹².

Уместно е да се подчертае, че доколкото Англия се интересува от българския национален въпрос, и то в контекста на своите външни и вътрешни политически интереси и борби (нещо различно от морално-етичната и хуманна страна на пропагандата в защита на българите под османска власт), в центъра на общественото и политическото внимание е преди всичко Македония¹³. Там са насочени и британските политически интереси с оглед изграждането на бариера срещу австрийското проникване в Европейска Турция. Одринско

остава извън тези политически схеми. Освен това, поради географската близост на областта с Цариград и Босфора, всяко действие в подкрепа на въстанието там докосва въпроса за съдбата на Пролетите, тема, която Великите сили в края на XIX и началото на XX в. съзнателно избягват да повдигат и дискутират¹⁴. От друга страна, раздвижването в Одринския вилает поставя нащрек дипломатическите и разузнавателните английски служби в региона. Разпространяването на въстанието в Одринско събужда опасения от възможна руска акция в Черноморския басейн, която да бъде оправдана с размириците в Тракия. Движението в полза на въстанието, обхванало широки слоеве на английското общество, в този момент става удобно на английското правителство с оглед на евентуална негова намеса в балканските инициативи на Русия. Английските консули в Одеса и Севастопол получават заповед да следят внимателно движението на руската флота. Сведенията за разрастващите се въстанически действия в района на Одринско се приемат в Лондон с нарастваща сериозност¹⁵. В протестните ноти до Портата, по повод погромите, извършени от турските власти, изрично се съобщават и тези в Одринско. През декември 1903 г. британският дипломатически представител в Цариград О'Конър успява да издейства разрешение за обиколка в Лозенградския район на Ноел Бъкстон, на депутата в парламента Хю Лоу и на ирландския мисионер О'Махоуни. Предварителната консулска информация, с която разполага посланикът, твърди, че там пораженията са даже по-тежки от Битолския вилает. На 31 декември 1903 г. Бъкстон, Лоу и О'Махоуни отпътуват за Одринско, където посещават разорените села и провеждат анкета сред населението¹⁶.

Еволюцията на британското обществено и политическо отношение в подкрепа на въстанието от емоционална реакция до лансирането на политически идеи за радикална политическа промяна в Европейските провинции на Турция обаче, изключва Одринския вилает. Своеобразна кулминация на тази еволюция е общото искане на Балканския комитет, британската преса и Форин офис от 1903—1905 г. за автономия на Македония (идея, останала без политическо последствие). Одринско отново изпада от вниманието на британската политика, по споменатите вече причини, въпреки че в своите кореспонденции и рапорти английските журналисти, общественици и дипломати изтъкват необходимостта от намеса и подкрепа в полза на страдащото там българско население, чиято съдба е идентична с тази на братята му в съседна Македония. Тракия остава извън обхвата и на реформените акции на Великите сили (Австро-Унгария и

стувани са отец Иван Бонев и още 20 души от селото. В затвора в Ивайловград попадат общо 75 души българи. След престой до 23 декември, всички затворници са прехвърлени в Одринския централен затвор. Там, с още 180 революционни дейци, попада в отделението на затвора „Чатлак капу“ и Иван Бонев. В четирите отделения на затвора по това време се намират 900 затворници, от които 600 политически, все българи. Сред тях 14 са свещеници и 35 учители.

В Одринския затвор Иван Бонев се ползва с голям авторитет сред останалите българи и единодушно е посочен за председател на революционното бюро, съставено от учители и свещеници. Заради доказаната си революционна и противодържавна дейност той е трябвало да получи присъда от 101 години каторга. Единствено благодарение постъпките на епископ Михаил Петков и на френския и на австро-унгарския консул в Одрин пред местните власти, в края на 1904 г. той е освободен, без да бъде съден.

Преживяванията си в затвора споделя по-късно пред представител на немското списание „Мисионер“. Същият ги отпечатва през 1913 г. в 3 последователни броя под заглавие „В турския затвор“. Публикувана е и снимка на свещеника, въоръжен с пушка като четник. Преводът на спомените е направен от покойния архимандрит Велик Вичев — свещеник в с. Покрован през 60-те и началото на 70-те години на XX в., който остави един много добър ръкопис за историята на селото. Списанието той намира в библиотеката на униатската църква „Възнесение Господне“ в Пловдив.

Поради ограничените възможности на това научно съобщение ще се опитаме да коментираме най-важното от спомените на Иван Бонев.

В началото на своите спомени пред кореспондента на списание „Мисионер“ отец Иван Бонев споделя, че 1903 г. е „най-хубавото време за българските въстаници“. „Комитлъка“ — под това име е известно времето на подготовката на Илинденско-Преображенското въстание в Тракия. Изградените революционни чети извършват дейността си необезпокоявани само в гористите райони, тъй като там турците никога не рискуват да ги преследват. За сметка на това най-много страда беззащитното мирно население, защото се предполага, че е съучастник в укриването и снабдяването им с храна. Революционните дейци отец Иван Бонев нарича комити, които извършват своите акции преди всичко нощем, тъй като турските военни части не ги безпокоят по това време. Само тогава селото е посещавано и е извършвана революционна дейност. Всичко се пази в дълбока тайна и ако има и най-малко донесение до турските власти, „комитите при най-добрия случай изпращаха всеки предател на оня свят“.

По-нататък отец Иван Бонев разказва подробно как в Ивайловград, по време на пазарен ден, жандарми му нареждат да се яви в конака, заедно със селяните, които го придружават. Без каквито и да било обяснения всички са отведени в затвора, където условията са такива, „че да направят непоносим живота на затворниците“. Описвайки ужасните условия, при които са поставени, Иван Бонев отговаря и на въпроса, кои и колко души са. В помещението, където е затворен той, има още около стотина затворника от съседните села, обвинени в революционна дейност.

От заварените затворници той разбира, че много от тях са подложени на жесток разпит и побой. „Техните подути лица и окървавените им, в дрипи обвити крака по най-красноречив начин говореха какво ни очаква и нас. Повечето мои енорияши, продължава по-нататък Иван Бонев, трепереха при мисълта за бъдещето. Аз търсех да им вдъхна кураж и надежда в тяхната невинност..., подсещах ги, че поемам върху себе си вината, без да мисля за последствията. За себе си се надявах, заради качеството ми на католически свещеник, че ще намеря справедлива защита от страна на европейските консули и тъй да спася себе си и енорияшите си.“

При първият разпит Иван Бонев се държи достойно и заявява, че е католически свещеник и като такъв е под покровителството на европейските посланици. Дръзкото му поведение по време на целия разпит кара официалните турски власти да го препратят при каймакамина. След дълъг разговор той е настанен при по-добри условия в „каве одасъ“ — стаята на кафеджията до портата на затвора, откъдето има възможност да разговаря с дежурните жандарми — полицаи².

От тази стая отец Иван Бонев има възможност да слуша вечер водените разпити и мъчения, на които са подложени затворниците. Между тях той разпознава един от своите енорияши. „Измъчването от турците е страшно. Обвиненият е с вързана уста, легнал по корем, после му връзват двата крака заедно, издигат го нагоре с въжета и удрят с дрянова тояга босите стъпала. Съдията съвсем хладнокръвно слуша виковете и виенето и когато забележи, че болките са стигнали до връхната точка, поставя внезапно един въпрос на изтезавания. След това, ако не се даде задоволителен отговор, разпитът продължава. Удрят не само по босите стъпала, а и по-цялото тяло. Палачите знаят добре местата, където най-много боли.“

По-нататък отец Иван Бонев разказва за мъченията и смъртта на своя енорияш Иван Русев. След осемдневен престой в „каве ода-сьго“ Бонев отново е върнат в подземията на затвора при другите

дружини“, състоящ се от 97 души, имал за задача да унищожи турския гарнизон в с. Паспалово.

За предстоящите бойни действия Кондолов разделил отряда на две бойни групи, всяка от които се състояла от 5 отделения.

В навечерието на въстанието отрядът бил разположен в района на колибите Радославовци. На 5 август напуснал изходния си район и започнал придвижване към с. Паспалово. Осигурителната бойна група обкръжила селото, а ударната, където се намирал и войводата, към полунощ трябвало да започне атаката.

Малко преди определеното за началото на атаката време откъм Стоилово се разнесли гърмежи. Там войводата Дико Желебов започнал настъплението. Лавнали кучетата. При това положение Кондолов дал заповед атаката срещу турската казарма в Паспалово да започне, незабавно. Аскерът бил вдигнат в тревога. Завързал се ожесточен бой. Едно турско отделение, незабелязано от въстаниците, заело огнева позиция във и около къщата на богатия и коварен грък Аристиди Ганозлията. Въстаниците минали през двора му, а скритите в къщата турски войници открили залпов огън. „Удариха ме, отидох си!“ — извикал войводата и паднал на земята. Подло предаден от гръка Аристиди Ганозлията, който предоставил къщата си за прикритие на турския аскер, Кондолов бил смъртно ранен. Четникът Серафим Стоянов изтеглил войводата от полесражението на закрито място и се опитал да го повдигне. Кондолов обаче увиснал на ръцете на предания си другар и промълвил с отпаднал глас: „Ах, пронизаха ме тези мръстници! Убий ме Серафиме! Не ме оставяй в ръцете на тези кучета!“. Няколко въстаници направили набързо импровизирана носилка, положили на нея смъртно ранения войвода и го изнесли вън от селото. Събирайки последни сили, той попитал заобиколилите го четници за развитието на боя и им дал последни указания, как да продължат борбата за овладяване на казармата. След това помолил да бъде убит, за да не бъде в тежест на отряда и да бъде избавен от тежките болки. Четниците решително се противопоставили и отнесли любимия си войвода на Паспаловата могила. Боят в селото между въстаниците и обкръжения аскер продължавал с неотслабваща сила. Аристиди дал на укриващия се в къщата му турски офицер женски дрехи и той, предрешен като жена, успява да се промъкне вън от селото и да избяга в Малко Търново, откъдето изпратил 100 турски войници в подкрепа на обсадения гарнизон в Паспалово.

Денят 6 август бил твърде напрегнат за въстаниците от отряда на Кондолов. Обръчът около аскера все повече се затягал. Допускайки противника на близко разстояние, смелите народни бойци от-

крили убийствен огън срещу настъпващия аскер. Командващият боя турски офицер бил убит. Това дезорганизирило турските войници, които уплашени започнали отстъпление, превърнало се в неудържимо бягство. От целия обкръжен турски гарнизон в селото успели да се спасят само 7 души, между които и предателят Аристиди. По-късно при завързалата се престрелка той бил пленен. Предчувствията, възмездие за гнусното предателство, богатият грък напразно молел въстаниците да го освободят срещу много злато. Революционният съд обаче осъдил предателя на смърт. Четникът Серафим Стоянов отсякал главата му със сабята на прославения странджански войвода Георги Кондолов.

За последните часове и за героичната смърт на прославения войвода Георги Кондолов, секретарят на четата му Паскал Иванов пише: „...войводата, не можеше вече да се държи на краката си и бяхме принудени да го пренесем на Паспаловата могила... Целия ден той непрекъснато се гърчеше от болки, а коремът му постоянно се надуваше. При всяко усилване на болките, той се обръщаше към мен и с умоляващ глас ми шепнеше: „застреляйте ме!“...“ Аз се въздържах и го утешавах, че скоро ще дойде докторът (фелшерът)... Привечер се събраха на могилата въстаниците от Паспалово и Мокрошево. Войводата пожела да се види за сетен път със своите момчета. С разтреперен глас, пресекван от страшните гърчения и болки, той каза на четата няколко прощални одобрителни думи и определи за свой заместник Йосиф Петров... След това той, спокоен вече, настоятелно ни замоли да турим край на мъките му. А лицето му все повече се изкривяваше от болки, коремът му беше страшно подут и съзнанието му взе да се помрачава...“. Смъртно раненият войвода непрекъснато умолявал, увещавал и накрая строго заповядал да бъде застрелян, за да се прекратят ужасните страдания.

Жребият за изпълнението на тази мъчителна и изискваща големи морални сили задача се паднала на Димитър Желязков (Македончето), който пристъпил към агонизиращия войвода, целунал ръката му, опрял дулото на пистолета в сяпото око на Кондолов и натиснал спуска.

Това станало вечерта на 6 август. На следващия ден било извършено тържественото погребение на прославения войвода в присъствието на въстанически отряд и на населението от околните села. За да не останат следи, по стар четнически обичай, гробът бил изравнен отгоре и покрит с шума. Само малка каменна плоча, почти заровена в земята над главата му, с надпис ГДК — инициалите на трите имена на войводата, останала да свидетелства, че там е погребан един от най-забележителните войводи в Одринско.

Русия), предназначени да облекчат положението на християнското население в Европейска Турция. Въпреки че не довеждат до някаква реална промяна, тези реформи все пак визират единствено Македония. И така, макар и политически игнорирана от плановете и изявленията на британските държавници и политици, възстала Тракия грабва вниманието на общественото мнение във Великобритания през 1903 г. в неговите морални и хуманитарни измерения. В своето съчувствие и материална подкрепа организаторите на благотворителните акции (за събиране на средства — пари, храна, одеяла, лекарства) не делят българите на македонски и тракийски, а се насочват там, където са нужни и докдето могат да стигнат. Така например, не се осъществява проектът, лансиран от Балканския комитет, ирландският благотворител О'Махоуни да остане в Одринско за разпределянето на благотворителния фонд, който се предвижда да бъде изпратен там¹⁸.

Организирането на помощни акции за жертвите на Илинденско-Преображенското въстание се ръководи на първо място от вече споменатия Балкански комитет. Именно той успява да активизира английската преса, да организира над 200 събирания в цяла Великобритания в полза на разбунтувалото се население в Македония и Одринско, да набере над 25 000 фунта стерлинги в благотворителен фонд, да организира събирането и изпращането на одеяла, дрехи и медикаменти за пострадалите райони и бежанците, потърсили подслон в България. На страданията на християнското население откликват и много частни лица. След обиколката си в Лозенградско О'Махоуни открива в София сиропиталище за сираци от пострадалите райони. Благороден е жестът и на мис Кинг Луис, чиито дарения за различни пострадали райони в Неврокопско, Сярско и Одринско възлизат на 1600 лири, както и доставянето на дрехи, завивки и храни. Но чуждестранната помощ за българите в пострадалите райони не бива да се измерва само в материални средства. В тежките дни след разгрома на въстанието английската преса прави достойни на света и с това отдава морално признание на справедливата борба на българите за свободен и достоен живот.

Широката пропагандна дейност в подкрепа на Илинденско-Преображенското въстание се възприема в Англия като продължение на Гладстоновата политика в защита на българите в Европейска Турция след Априлското въстание и така тя още веднъж легитимира идеята за единството и приемствеността на българското националноосвободително движение, започнало през Възраждането и продължило след 1878 г. в Македония и Тракия. Сведенията на те-

леграфните агенции заедно с информацията и коментарите на кореспондентите, изграждат правдива и детайлна картина на събитията от 1903 г. в Македония и Одринско, в която дълбокото познаване на историята и актуалните проблеми на региона се преплитат с аналитични оценки и драматични сюжети. Срещата с една бурна действителност, чужда на обичайното им ежедневие и социална среда, впечатлява британските журналисти и превръща мнозина от тях от безпристрастни професионалисти в ангажирани защитници на поробените и онеправдани българи и на стремежа им към свобода и обединение. Дебатите около въстанието през 1903 г. в английския печат и политическия живот обръщат поглед назад към лятото на 1876 г. и напомнят на британската политика и на Западния свят за неговата историческа отговорност и вина към изкуствено разделения български народ.

БЕЛЕЖКИ

¹ Пантев, А. Някои особености в отражението на Илинденско-Преображенското въстание във Великобритания. — ИИИ, 25, 1881, 152—153.

² Митев, Д. Отражение на Илинденско-Преображенското въстание в Англия. — ИИИ, 25, 1981, 173—175.

³ Английският печат за Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. (Съст. Зл. Николова). С., 1998, 6—7.

⁴ Times, 4 June 1903; Английският печат..., с. 86.

⁵ Daily News, 16 June 1903; Английският печат..., с. 106.

⁶ Times, 4 June 1903; Английският печат..., 114—115.

⁷ Times, 1 September 1903; 12 August 1903, 4 September 1903, 10 October 1903, 28 October 1903, Standard, 16 September 1903; Английският печат..., с. 148, 205—206, 250, 304—305, 347—350.

⁸ Пак там, с. 9.

⁹ Westminster Budget, 28 November 1903; Английският печат..., с. 370.

¹⁰ Times, 12 August 1903, 4 September 1903; Английският печат..., с. 148, 206—207.

¹¹ Пантев, А. Цит. съч., с. 161.

¹² Английският печат..., 8—9.

¹³ За липсата на широка популярност и подкрепа за Тракия, в сравнение с Македония, упреци понасят и тракийският интелектуален и политически елит, и българската дипломация. Преосмисляйки делото на тракийци, през 1936 г. М. Герджиков пише: „... тракиецът въстана и при едно друго много неблагоприятно обстоятелство: неговата кауза не бе проагитирана и популяризирана във от пределите на Тракия. Никой не се опита да спечели за тая благородна кауза нито един висок ум, нито една човеколюбива организация, нито един печатен политико-обществен орган в чужбина. Тракийските революционери бяха погълнати от

своята „къртовска“ работа между народа и нямаха никаква възможност да се занимават с политическата подготовка на въстанието. Тая грижа те бяха оставили на Централния комитет на Македоно-Одринската революционна организация. Последният бе съставен изключително от македонци, които, нека си го кажем — гледаха на тракийци с пренебрежение и дори с недоверие. А тракийската емиграция не пожела да жертва средства и спокойствие за организиране външната подготовка на въстанието: тя бе отчуждена от масите във вътрешността... И когато избухна Преображенското въстание пред вратите на турската столица и под носа на дипломатическите представители на Великите сили, цял свят опули очи от изненада и учудване пред дързостта на „презрения род“ да въстава с голи ръце срещу своя „легитимен господар“... Българското правителство правеше тогава „дълбока политика“ на благоразумие“, тракийската емиграция запаше подир събитията, докато въстаналият роб с открити гърди се излагаше на смърт за свобода и повече хляб...“ — В: Герджиков, М. Спомени, документи, материали. С., 1984, с. 167.

¹⁴ М и т е в, Д. Цит. съч., с. 189.

¹⁵ П а н т е в, А. Цит. съч., с. 161.

¹⁶ М и т е в, Д. Цит. съч., с. 189.

¹⁷ Пак там, с. 188.

¹⁸ Пак там, с. 179, 190.

¹⁹ П а н т е в, А. Цит. съч., с. 162.

ДЕЙЦИ НА ТРАКИЙСКОТО ДВИЖЕНИЕ

МИХАИЛ ГЕРДЖИКОВ — ПЛАМЕНЕН РЪКОВОДИТЕЛ НА БОРБАТА ЗА СВОБОДАТА НА ТРАКИЯ

Проф. д-р ИВАН ФИЛЧЕВ

В епичните борби за свободата на Тракия делото на Михаил Герджиков заема изключително важно място. То е толкова богато и разнообразно, че в известен исторически смисъл можем да го сравним само с подвига на апостолите от Априлското въстание през 1876 г. Млад, богато надарен и умствено, и физически, с неспокоен дух той се отдава изцяло на идеята за свобода на Македония и Тракия. За потомците на тракийските българи Михаил Герджиков си остава революционен деец от първа величина, увенчан с ореола на ръководител и вдъхновител на Преображенското въстание от 1903 г.

Генетично свободолюбивите му идеи и пориви са обусловени от неговите родови корени: бащата е от Копривщица, а майката е от Батак. Достатъчно е само да споменем имената на тези две селища — светини в българската история, за да предусетим предварително родолюбивото възпитание на младия Мишел. В своите спомени Герджиков привежда още някои благоприятни обстоятелства, съпътстващи неговото детство, ученичество и юношество. От една страна, Берлинският конгрес поставя обективно твърде трудната задача пред новото поколение да освободи и обедини напълно българския народ в самостоятелна държавна единица. От друга страна, Пловдив, като столица на Източна Румелия, става убежище на много хора с крайни и либерални убеждения, което дава отпечатък вър-

гария борци. Факт, потвърден от немалко четници и войводи. По този повод Лазо Лазов си спомня: „Българската власт започна да ни преследва. Полковник Узунов, командир на 24-и полк, ни прибра цялото оръжие, след което администрацията отдалечи от границата най-видните въстаници... Нарездането бе да няма въстаници 40 километра от границата.“¹⁰ И продължава: „Настъпилата зима донесе големи страдания на борците... те бяха оставени на произвол, без дрехи, без храна...“ А Христо Силянов пише: „Когато... минавахме на българска територия за войниците настъпваше трагично сблъскване между чувствата и войнишкия им дълг. Те ни предупреждаваха, настояваха и ни се молеха да минем на „своята“ територия, да не ги излагаме пред началството им, което им заповядало да държат най-строго границата затворена за нас.“¹¹

Тази двойственост в политиката на княжеското обкръжение има и по-ранна изява, като неслучайна. Това потвърждава Георги Дяков от Бургас. Още през 1895 г. при опит да премине границата с Турция, четата в която участва и той, е разкрита и принудена да се върне обратно. Възмутен от случая, той заявява: „Аз знам, че още на границата турците я откриха поради двуличната политика на тогавашното правителство — при обтегнати отношения плашеше Турция с четите, а при добри отношения гонеше четите. Когато четата се върна обратно, тя бе незабавно арестувана на Старата гара от окръжния управител Самсаров и околийския управител Хр. Михайлов, обаче тя успя да избяга и се скри в къщата ми“¹². Подобна е констатацията на поета-революционер Пею Яворов, изразена в самото навечерие на въстанието през 1902 г., според който тази политика не е нищо друго, освен за княза „кралска корона, а робу — кръв, сълзи, изтезания, мъчения, арести, заточения“¹³.

Непрежалими са жертвите на илинденци и преображенци. Повече от сто села в двете области са изцяло или частично опожарени. Огромен е броят на останалите без покрив над главите си, принудени да търсят спасение в горите и планините, преследвани от редовни турски военни части и развилнели се башибозушки орди. Голяма част от останалите живи мъже без съд и присъда пълнят занданите и местата за заточение, други увисват на беселките, трети изчезват безследно. Кервани девиси и млади жени са отведени в турски хареми, принудени да се откажат от род и от своята вяра. А останалите, оцелели в стихията на неописуемия по жестокостта си геноцид, оставили имот и имущества на враговете, се отправят жестоко преследвани с риск за живота си към свободното отечество. Където под знака на бежанството, десетилетия наред ги очаква друга борба за

извоюване място сред обществото в бъдеще при неравностойни условия, немилли-недраги.

Затрогваща по нелепа традиция е и съдбата на оцелелите ръководни дейци на революционната организация, между които е и Лазар Маджаров. Третиран в собствената си държава като смутител на спокойствието на властващите, след погрома той е изоставен без каквато и да е политическа и материална поддръжка. Нещо повече, непрекъснато е следен от полицейските органи с оглед да не се завърне отново при поробените и да продължи дейността си за тяхното окончателно освобождение. В спомените си това най-ярко потвърждава войводата Димо Янков, един от близките му съратници: „Годините 1904—1907 Маджаров прекара в Бургас, Ямбол, Пловдив и София. Най-много се навърташе в Ямбол, за да бъде най-близо до своите любими лозенградчани... пръснати из Бургаско, Ямболско и Елховско... Настанен в хотел на братя Чолакови, кога гладен, кога сит, преживяваше лошите последствия от въстанието и заедно понасяше негодите на бежанците...“¹⁴ А за пребиваването му в Пловдив по-сетне допълва: „През пролетта на 1907 г. се завръщах от София за Бургас. Отбих се да го видя... Намерих го в хотел „Адрианопол“ да лежи в ъгъла на една гола стая, върху гол сламеник с извехтялата си пелерина и с една торба овес да налага болната си страна и стоически да понася голямата болка...“

Въпреки всичко това обаче, Маджаров нито за миг не се разколебава по отношение на бъдещите си планове в името на неосъществената освободителна идея. Не минава ден, без да обмисля възможности за завръщане отново в поробена Тракия. В тази връзка Янков добавя: „През лятото на 1907 г. Маджаров слязъл от Ямбол към Къзклисе да се види с другари и приятели. Властта помислила, че ще предприеме нещо към Лозенград и веднага го интернира обратно в Ямбол, където преживя последните си дни в България“.

В същото време, въпреки правителствената ни политика, както и все още неотшумелия тъгнен на разгрома, освободителното дело в Тракия и Македония отново възкръсва като приказната вълшебна птица феникс из пепелищата на разрухата. Делегатите на Варненския конгрес на Одринския окръжен комитет, проведен през 1904 г., след като отчитат допуснатите слабости и грешки във въстанието, решават борбата да продължи. Както на Петрова нива, така и тук особено критичен в изказването си е войводата Маджаров, като разобличава подстрекателите „отгоре“ за прибързаното вдигане на въстанието¹⁵. Такива са неговите позиции и на Рилския конгрес на ВМОРО, състоял се през 1905 г., чиито решения са в същия дух. Повелята е всички останали живи дейци

ху духовната физиономия на града. А безспорно това повлиява твърде много върху политическата концепция на първите хора в автономната област и особено на младежта.

„Аз се родих и израснах в Пловдив, пише Герджиков, и неотразимо понесох влиянието на тези обстоятелства. Съединението и войната като негова последица наложиха своето влияние върху понататъшното възпитание на моето поколение.“¹ И действително, у тогавашната младеж се създава психическо настроение да гледа на обществените борби с един идеализъм и когато се появяват движения от революционен характер за свобода, да се включи най-активно в борбата.

Михаил Иванов Герджиков е роден в Пловдив на 26 януари 1877 г. Първоначално образование получава в родния си град като няколко години пребивава във френски пансион. Завършва гимназия в Пловдив и Сливен. През есента на 1897 г. заминава за Швейцария да учи право — първоначално в Лозанския университет, а по-късно време в Женевския. Тук той попада в революционен кръжок, в който се изнасят доклади за формите и методите на политическите борби, за устройството и бъдещето на свободното общество, за демокрацията и хуманизма. Тук се формира и Македонски таен революционен комитет, в който участва и Михаил Герджиков. Според Устава на този комитет целта е да се подготви и довърши революцията с всички възможни средства, като се осъществи пълно отделяне в политическо и административно отношение на Македония и Одринския вилает от султанската държава².

Вярно е, че Герджиков попада под влияние на анархистичните идеи и терористичните методи. Той самият се смята за анархист. Но трудно могат да се съвместят теоретико-методологическите концепции на анархизма с последващата революционно-освободителна дейност на Михаил Герджиков. Нещо повече, предварително можем да го характеризираме като последователен и възторжен патриот, борец за свободата и обединението на своето отечество.

През 1899 г. Михаил Герджиков прекъсва следването си в Женева и от есента на същата година с името и документите на Тодор Луканов е назначен за учител в Българската класическа гимназия в Битоля. Там се свързва с видните дейатели на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО) Дамян Груев, Васил Пасков и Петър Мартулков и става член на Окръжния комитет. Участва в ръководството на организацията в града и окръга, обикаля с агитационни задачи селищата, издава печатни материали.

Неговата дейност не остава незабелязана от Екзархията и в края на учебната година е уволнен³. Опитите да получи ново учителско място остават напразни. За да избегне преследването на турските власти, Герджиков постъпва в районната чета на Христо Чернопеев. По-късно вече е войвода на своя чета в Гевгелийско.

От есента на 1900 г. Герджиков е в Солун на нелегална работа към Централния комитет на ВМОРО. Става подвижен член на ЦК заедно с Гоце Делчев. Неговото запознаване и съвместна работа с безспорния вожд на македонското революционно движение е истинска школа за Герджиков. По-късно той споделя: „Делчев беше за мен голям авторитет. Той имаше ясна представа за тогавашната действителност и дълбоко съзнание за онова, което му предстоеше да прави. За да ръководиш едно революционно движение, не е достатъчно да носиш прозвището водач, а трябва да бъдеш пръв в борбата. Такъв беше Гоце и затуй го обичаха другарите му, затуй го уважаваха противниците му. Аз не виждам в историята на Македоно-Одринското националноосвободително движение една по-завършена морална фигура от тази на Гоце Делчев.“⁴ Михаил Герджиков не само изтъква тези забележителни качества на Гоце, но и в цялата си дейност се стреми да му подражава.

Междувременно Герджиков участва и в работата на легалната Македоно-Одринска организация в България, в това число като делегат на VII конгрес в София (1900) и на VIII конгрес (1901). Той се обявява решително против разколническата (върховистка) дейност на Върховния Македоно-Одрински комитет (ВМОК), начело със Стоян Михайловски и ген. Цончев и се бори за запазване самостоятелността на ВМОРО⁵.

Важен момент в дейността на Михаил Герджиков настъпва след решенията на I конгрес на Одринския окръжен революционен комитет (ООРК), проведен през април 1902 г. в бащиния му дом в Пловдив. Тук пред 16 делегати — организационни дейци, войводи и легални функционери, Гоце Делчев изнася доклад за начина на организиране на въстанието в Одринско, а Михаил Герджиков — как да се агитира сред населението. Известно е, че Одринско е разделено от поречието на р. Марица на две инспекционни зони — Източна и Западна. Михаил Герджиков е определен за ревизор-инспектор на източната част, т.е. на Източна Тракия, с права на подвижен член на ООРК и делегат (представител) на ЦК на ВМОРО. Герджиков е само на 25 години. От тази дата нататък той се свързва духом и тялом с революционното движение в Тракия и Странджанско, с подготовката и провеждането на Преображенското въстание, като органично

неразделна част от единното въстание в Македония и Тракия през 1903 г.

За Михаил Герджиков настъпват усилни дни и месеци, постоянно физическо и умствено напрежение. Неговата дейност обхваща най-малко три крупни сфери: постоянна връзка и участие в работата на ООРК, на ЦК на ВМОРО и на ВМОК в София; непосредствено организаторска работа (в това число и с чети) на територията на инспекционната зона; осигуряването на средства и съответно снабдяване с оръжия и боеприпаси за бойните групи на въстанието. „Да-доха ми право на инициатива и да върша всичко съобразно с условията“⁶ — пише по-късно Герджиков. Изборът не е случаен. Защото още по време на пребиваването в Македония той се проявява като голям организатор, умел агитатор и масовик, с богата обща култура и опит, преминал сериозен практически изпит.

През лятото на 1902 г. Михаил Герджиков предприема своята инспекционна обиколка, като започва от Малкотърновския революционен район. След това последователно посещава Бунархисарския, Лозенградския, Одринския (Чокенския) и Мустафашанския (дн. Свиленградския) район. Среща се с войводите на тези райони: Георги Кондолов, Лазар Маджаров, Тодор Шишманов и Александър Кипров. Провежда много съвещания с местните комитети, запознава се с отделни дейци и функционери. По този начин той получава непосредствена информация за организационното състояние, числеността на членската маса, наличността на оръжие, както и за духа и готовността на населението за предстоящата борба. Личното му участие и присъствие действат мобилизиращо. За него местните войводи и организатори се изказват най-възторжено. Войводата Димитър Ташев от Бунархисарско казва: „Млад, енергичен, с дар слово, откъдето минеше повдигаше духа за борба, увеличаше дори и мъртвите.“⁷ Войводата от Малкотърновско Димитър Дичев споделя: „Герджиков даде тласък на организацията в Одринско... Всяка негова реч му спечелваше обаяние сред четниците. Създаденото единство и сплотеност го направиха съвсем естествено душа на делото, въпреки че той се държеше скромно и не проявяваше началнически навици.“⁸

По негова инициатива се изоставя тесния конспиративен характер от малки групи и се преминава към широка открита разяснителна работа. На събранията (обикновено в черквите) се привикват почти всички мъже от селото. С тях се води задушевна беседа за лошия турски политически режим, за тежкото социално положение на българите, за силата на организационното единство. „Аз им задавах,

пише Герджиков, въпроси: тъй ли трябва да остане туй положение, а те сами отговаряха, че това е нетърпимо и би трябвало да се подобри. Може ли да се постигне това по мирен начин, те отговаряха сами, че това не може да стане без въстание.“⁹

С увеличаването на членската маса и посветените в делото, се усложнява организационното събиране и оповестяване на съзаклятниците. По предложение на Герджиков се въвежда десетническа система начело с десятник. По този начин се запазва организационната тайна и се избягва опасността от провали. Освен това, във всички села се създават специални бойни групи, наречени „смъртни дружини“. В тях влизат около 10—15 души, обикновено по-смели и борбени, които изпълняват по-специални задачи: пренасяне на оръжие, въоръжен отпор при нужда, ликвидиране на шпиони и др.

Постоянна грижа и тревога за Герджиков са недостатъчното и некачествено оръжие и боеприпаси на революционните райони. В архивите са съхранени множество писма, доклади, молби и искания до ВМОК в София и до пълномощника на ООРК в Бургас Георги Минков—„Мрачний“, с които се настоява за изпращане на повече оръжие и боеприпаси, особено когато са събрани и предадени необходимите парични средства. Така в писмо от 16 март 1903 г. до Г. Минков пише: „Както малкотърновци, така и бунархисарци и лозенградчани имат голяма нужда от оръжие, което да се достави по-скоро от Окръжния комитет. За тази цел търновци са внесли в касата на Окръжния комитет 200 лири, а лозенградчани — 550 лири турски. Обаче и до ден няма нищо изпратено.“¹⁰

В писмо от 19 април с.г. нарежда: „Пушките, които са донесени в Бургас, недейте държа там, а час по-скоро изпратете по границата.“¹¹ А в писмо от 28 април иска бърз отговор от „Мрачний“: „Колко манлихерови пушки и патрони има отсам границата в Малкотърновски и Лозенградски погранични пунктове; колко мартини и мартински патрони; колко бердани и бердански патрони. Можете ли да намерите в Бургас 100 каси кримкови патрони и каква им е цената и т.н.“ И накрая: „Ограничавайте момчетата в харченето, да не би да забатачим хептем сметките.“¹²

Михаил Герджиков е в постоянно движение в своята инспекционна област и е много добре запознат с обстановката. Той не е авантюрист, а реалист и е убеден, че подготовката и повдигането масово на населението за борба е продължителен процес. Макар и привърженик на терористичните акции, той далеч не приема, че те са средството за победата над врага. С тях може само да се повдигне духът, да се стрескат тираните, да се привлече вниманието на евро-

на организацията да се завърнат по местата си, за да възстановят разстроената революционна организация с оглед на по-нататъшното успешно завършване започнатото дело в името на свещения идеал.

Макар с известно закъснение не по негова вина, през ранната есен на 1907 г. Маджаров отново е в Одринско, пристигайки тук нелегално. Заедно с председателя на окръжния новосформиран революционен комитет П. Васков започват усърдна работа с натрупания си опит за вдигане на крак оределите революционни редици и укрепване духа на жестоко пострадалото българско население при погрома на въстанието. Мечтата на войводата за богат по съдържание живот далеч от безотечественици е постигната.

За нещастие, точно в ситуация на възход за Окръжния комитет, който на основата на постигнатото се готви за нов конгрес в Одрин, предполагаемо предателство го поставя пред ново неочаквано изпитание. При групова организационна обиколка в Дедеагачко, с участието на двамата окръжни ръководители и главния войвода на Беломорска Тракия Бойко Чавдаров, на 7 (20) ноември 1907 г. край с. Лъджакьой пътуващите внезапно са нападнати от турска потеря. В завързалото се неравно по сили сражение са убити П. Васков, Л. Маджаров и придружаващия ги поборник Ганушев¹⁶. Остава единствено жив Б. Чавдаров, успял да си проправи път и се укрие в познатата му местност. Убеден, че случилото се е по вина на ВМОК, той се заклева да отмъсти за гибелта на своите бележити другари-съратници¹⁷. Но само след месеци тяхната участ става и негова. Също в сражение с турски преследвачи на 20 януари 1908 г. край с. Окуф загива и той.

Така в цветуща младост нелепо загива прославеният революционер и всеотдаен патриот Лазар Маджаров, но остава завинаги в пантеона на безсмъртните синове на майка България.

БЕЛЕЖКИ

¹ Завет, № 633, 1 дек. 1936.

² ЦДИА, ф. 883, оп. 1, а.е. 59.

³ С и л я н о в, Хр. Спомени от Странджа. С., 1934, с. 131.

⁴ Илинденско-Преображенското въстание (1903). С., 1968, с. 81.

⁵ Завет, пос. брой.

⁶ Пак там.

⁷ Завет, № 696, авг. 1940.

⁸ Завет, № 633, 1 дек. 1936.

⁹ Завет, № 648, 19 авг. 1937.

¹⁰ О р м а н д ж и е в, Ив. Приноси..., кн. III. С., 1933, с. 109.

¹¹ С и л я н о в, Хр. Цит. съч., с. 131.

¹² О р м а н д ж и е в, Ив. Цит. съч., с. 109.

¹³ Дело, № 29, 1902.

¹⁴ Завет, № 633, 1 дек. 1936.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ ЦДИА, ф. 883, оп. 1, а.е. 59.

пейската общественост. Ето защо Михаил Герджиков посреща с неодобрение и недоумение решението на ЦК на ВМОРО за вдигане на въоръжено въстание в Македония и Тракия през пролетта на 1903 г. Той смята, че това решение е прибързано, води до авантюра и поражение. Това становище изразява и на съвещанието в София на 15 януари 1903 г. с видни дейци на ВМОРО¹³. Общото мнение е, че въстанието следва да се отложи за по-късен период и да продължи нормалната организационна работа. Това становище се споделя и от Гоце Делчев.

През пролетта обаче обстановката бързо се изменя. В края на април Гоце Делчев е убит от засада на турски аскер. Сторонниците на незабавното въстание сред ръководството на ВМОРО надделяват. В Битолско се взема решение за въоръжени действия в Македония. „През май — пише Герджиков, получих решението на Смилевския конгрес за въстание в Западна Македония. Изненадах се. Понеже сам не посмях да взема решение по въпроса, свиках конгрес на Петрова нива от всички войводи, четници, окръжни и околийски пунктови началници.“¹⁴ Конгресът се провежда от 28 юни до 1 юли 1903 г. (ст. ст.).

Със съдбовна загриженост делегатите пристъпват към разглеждане на въпроса за вдигане на въстание и в Одринско. „Взех думата — казва Герджиков, и изложих положението в Македония, после в Одринско... Поставих на разискване следния въпрос: Подготвени ли сме да въстанем и ние с македонците или не. И ако не сме подготвени, можем ли ние, кога да е самостоятелно да вдигнем въстание?“ Всички подчертаха сериозността на положението, че Одринско не е готово за въстание. Но пред дилемата да въстанем сега или никога — предпочетохме да въстанем от братска солидарност и в помощ на македонците¹⁵.

Накрая е избрано Главно ръководно боево тяло (ГРБТ) в състав: Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и кап. Стамат Икономов. На тях е възложено да определят датата на въстанието. Герджиков успява да отсрочи датата за въстанието в Македония с около 20 дни, а за Одринско — с около две седмици.

Малкото оставащи дни се използват най-усилено за организационното мобилизиране на хората и за снабдяване с оръжие. По предложение на Герджиков членовете на ГРБТ заминават в различни райони, където да ръководят бойните действия. На 5/18 срещу 6/19 август избухва и Преображенското въстание. Цяла Странджа пламва в чутовна битка срещу вековния поробител.

Михаил Герджиков, начело на чета от около 120 души, атакува гр. Василико (дн. Царево) и след упорити боеве успява да превземе

града. След това пада Ахтопол и други крайбрежни селища. Странджа и северните части на Лозенградско и Бунархисарско са освободени. Народът ликува, но радостта му трае само 20 дни. Настъпва тежък погром с много човешки и материални жертви, пожарища и изгонване на 20 000 души от родните огнища.

Независимо от поражението, Преображенското въстание остава светъл пример на героизъм и е символ на свободолюбието на тракийските българи.

По-късно в статията „Подвигът на тракийци“ Михаил Герджиков анализира причините за късното революционизиране и организиране на народните маси в Тракия по следния начин:

Първо. Българският елемент представляваше компактна маса главно в планинските области, а в полето бе разреден от гръцки и турски селища. В планините върлуваха разбойнически банди, които тероризираха населението, предизвикваха движение на потери и войски, а това спъваше организационната работа.

Второ. В полето и градовете гръцкото население бе враждебно на революционната организация и заедно с турците образуваше единен фронт срещу революционерите.

Трето. На много места населението бе под икономически и морален тормоз на известни богаташи „чорбаджии“, които бяха против освободителното движение и в помощ на турската власт.

И въпреки всичко, по думите на Герджиков, тракиецът извърши подвиг: той сам се въоръжи, сам се организира и сам въстана. Защото притежаваше силна воля, възвишен дух и дълбока вяра в идеала, за който се бори¹⁶.

В средата на февруари 1904 г. във Варна се провежда III конгрес на ООРК. Присъстват представители на ръководните органи, войводи и четници, легални дейци — всичко 50—60 души. Конгресът е открит от Михаил Герджиков, който прави кратък отчет за извършеното по време на въстанието, причините за неговото поражение и отражението му в Турция, България и Европа. Разискванията са задълбочени, бурни и се стига до вадене на пистолети и заплахи. Независимо от горчивата болка, надмощие вземат трезвите гласове за положителна оценка на тактиката и дадените жертви, за продължаване на борбата с нови сили¹⁷.

При избора на ново ГРБТ Герджиков си прави отвод, без да се отказва от активна революционна работа в бъдеще. Някои смятат, че причината за отвода е критиката на заслужили преображенци, че Герджиков твърде много величаел своята личност и заслуга и се разпореждал еднолично с комитетските дела. За илюстрация мо-

жем да приведем следната публикация в бургаския вестник „Вечер-на поща“, № 851 от 1 декември 1903 г. „От войводите из Одринско“, в която се казва следното: „Във време на въстанието пресата бе провъзгласила г. Мих. Герджиков началник на въстаническия щаб в Одринско. И до днес продължава да се третира горепосочения за такъв. За възстановяване на истината ний, подписаните, заявяваме: В Одринско не е имало никакъв Генерален щаб, а само боево тяло от трима души с еднакви права.“ (п) Л. Маджаров, Мих. Даев, Цено Куртев, Г. Тодоров, С. Икономов, К. Калканджиев, Хр. Силянов¹⁸.

Това е вярно доколкото на конгреса на Петрова нива няма избран главен ръководител. С обвиненията на видните войводи обаче едва ли можем да се съгласим. По-скоро можем да приемем, че в периода след разгрома на въстанието е допустимо да се хвърлят необосновани обвинения, най-малкото за оневиняване на собствената личност. Като контрапункт могат да се приведат следните аргументи. В писмо до Васил Пасков от 19 септември 1903 г. Михаил Герджиков протестира, че в две окръжни писма същият е сочен като „началник-щаб“. „Казал ти бях, — пише той, че не трябваше да фигурира под него моето име като началник-щаб, защото такъв между нас няма... (б. а., И. Ф. Такива названия: щаб, Генерален щаб, началник-щаб бяха възприети в македонските революционни окръзи.) Мен стана много неприятно, когато видях напечатаното изявление, а на другарите им се повдига жлъчката. Те са прави да протестират, но те от това вадят и друг повод — повода да казват, че аз съм се стремил да заграбя ръководството на всички работи в ръцете си и да дикторствам един вид... По-голямо оскърбление за мене не може да има от това“¹⁹.

Но ако направим обективна преценка на образованието, революционния опит и участието в ръководни органи, то Герджиков значително превъзхожда другите двама членове на ГРБТ. Самият Герджиков дава и следното обяснение: „През всичкото време на въстанието другарите ми Маджаров и Икономов са избягвали да вземат каквато и да било пряка отговорност. Маджаров по темперамент не обича да се разправя с много хора, а Икономов се извинява, че е нов. Те бяха прекалено скромни, а аз не исках да играя ролята на главнокомандващ. Но сетне видях, че не мога да не взема отговорност върху себе си, и така аз по неволя се налагах.“²⁰ Следователно, независимо от липсата на конкретно решение имаме всичките основания да признаваме Герджиков като главен ръководител на Преображенското въстание.

След младотурския преврат и „Хуриета“ през лятото на 1908 г. Одринският революционен комитет насрочва поредния (четвърти)

конгрес на 31 август в Одрин. Делегатите са около 50 души. Михаил Герджиков изнася реферат на тема: „Необходимост от по-нататъшно съществуване на революционната организация“. В него се прави анализ на обстановката и се констатира, че младотурците са извършили един бунт. Те нямат конструктивна програма и по същество няма място за големи надежди за промяна. На конгреса Михаил Герджиков е избран за представител в Постоянното присъствие на ВМОРО и за делегат на предстоящия конгрес в Солун.

За пълнота на образа на Герджиков заслужава да се приведат три, макар и епизодични, негови изказа относно тракийци и тракийския въпрос. Не можем да не сме поласкани от неговото изявление: „Тракийският българин е по-културен, природно по-интелигентен и затова Одринско в сравнение с Македония, гдето се работеше отдавна, в късо време бе организирано морално по-добре. Обаче в него нямаше достатъчно оръжие.“²¹

Тракиецът въстана и при едно друго много неблагоприятно обстоятелство: неговата кауза не бе проагитирана и популяризирана във от пределите на Тракия — по чужбина. Никой не се опита да спечели за тая благородна кауза нито един висок ум, нито една човеколюбива организация, нито един печатан политико-обществен орган в чужбина.

И още един деликатно критичен въпрос. Михаил Герджиков отбелязва, че „Централният комитет на ВМОРО бе съставен изключително от македонци, които, нека си го кажем — гледаха на тракийци с пренебрежение и дори с недоверие.“²² Може би и с това се обяснява фактът, че в периода на съществуването на Одринския окръжен комитет бяха сменени по различни причини шест председатели — всички са македонци и нито един тракиец.

На 5 октомври 1912 г. започва Балканската война, която предизвиква силен патриотичен порив сред българския народ и особено сред тракийци. Михаил Герджиков, получава войнското звание „подпоручик“, сформира отряд от доброволци-тракийци. Още от първия ден на войната отрядът се насочва в странджанското направление, освобождава с. Граматиково, след това Царево и Ахтопол и поема охраната на част от крайбрежието срещу евентуален турски десант.

След Първата световна война Герджиков развива активна дейност в средите на македоно-одринското движение, участва в редица международни срещи, бори се за справедливата българска кауза за Македония и Тракия. Няколко години работи като журналист в Цариград, сътрудничи на български и европейски вестници. Той под-

Така загива легендарният войвода, отдал целия си съзнателен живот за свободата на поробена Тракия, за свободата на България. За него, легендарния странджански войвода Георги Кондолов, днес песни и легенди се пеят и се разнасят из Странджа и Тракия от признателните потомци.

Повече от 20 години безкръсният гроб на Кондолов останал в забрава. Едва на 5 септември 1925 г. бойните другари на войводата — Лефтер Мечев, Георги Чепов, Георги Ганчев, Тодор Петков и Димитър Арnaudов, преминали нелегално границата, пренесли костите му в Малко Търново и ги съхранили в едно малко сандъче, на една от страните му били написани думите: „Делото е свято; Проклетите ще бъдете, ако не продължите борбата“. Това били последните думи на Кондолов, които той прошепнал преди да издъхне.

По-късно, с изграждането през 1958 г. мемориал на Петрова нива, там където е проведен конгресът, костите на войводата Георги Кондолов бяха зазидани в нишата на паметика.

Нека ние, признателните потомци, днес да сведем чела и да почетем паметта на този голям българин.

Нека днес ние, признателните потомци, когато чествуваме 100-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание и 100 години от героичната смърт на Георги Кондолов, да сведем чела и да почетем паметта на този голям българин, чийто пример на всеотдайна служба на поробена Тракия ще остане съхранен за бъдните поколения. Поклон пред светлата памет на Георги Кондолов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апостолов, С. За свободата на Тракия. Бургас, 2002.
2. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание. С., 1971.
3. Данаилов, Л., Ст. Нойков. Националноосвободителното движение в Тракия 1873—1903 г. С., 1971.
4. Керемидчиев, Я. Тракийското движение. Бургас, 1992.
5. Маджаров, П. Свято заклинение. Кн. 1. С., 1998.
6. Неволин, М. По хълмовете на Странджа. С., 1971.
7. Орманджиев, Ив. Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Кн. 1. Георги Кондолов и дейността му в Странджанското въстание. Бургас, 1927.
8. Орманджиев, Ив. Революционното движение в Малкотърновско. С., 1933.
9. Петков, Л. Преображение господне. Пловдив, 1990.
10. Попников, Д. Преображенското въстание. С., 1982.
11. Радев, Хр. К. Войводата на смъртните дружини. С., 1999.
12. Силянов, Хр. Писма и изповеди на един четник. С., 1927.
13. Силянов, Хр. Спомени от Странджа. С., 1934.

АНАСТАС РАЗБОЙНИКОВ — РЕВОЛЮЦИОНЕРЪТ С ПУШКА И ПЕРО

Н.с. д-р ВАНЯ СТОЯНОВА

В спомените си от Странджа, бележитият летописец на българските освободителни борби в Македония и Одринско, Христо Силянов разказва как четата на Кръстьо Българията, заедно с местните районни чети, пристига на Петрова нива на 27 юни 1903 г. Описвайки нейния състав, тънкият познавач на историята и психологията на борбата, сам участник и съратник на мнозина от участниците в нея, отбелязва: „Съставът на уголемената чета беше още по-пъстър. Българията водеше със себе си неколцина бивши гимназиални учители и легални районни и окръжни ръководители (Васил Пасков, Велко Думев, Анастас Разбойников, Георги Аянов и др.) от ония наши легални дейатели, които считат себе си способни да действат само по градовете и селата, под будното око на полицията и често пъти предпочитат мъченичеството в затвора или далечно заточение пред трудностите и мъките на нелегалния четнически живот. ...Те са истински борци — мъченици, в нищо не отстъпват и на най-известните стари войводи. Особено мъчително е тяхното положение, когато легалното им боравене в борческата страна стане невъзможно и се видят принудени да се настанят в България. На тях се гледа като на обикновени бежанци, защото тук герои на деня са само ония, които от време на време се вестяват из софийските улици в своя войводски каяфет — с куртка, опинци и навуща...“¹.

Анастас Разбойников, едва 21-годишен по време на описаните събития, ще мине през всички перипетии, които съдбата може да

крепя републиканския режим на Ататюрк, но е против кемалистката националистическо-шовинистическа идеология и отказа за завръщане на тракийските бежанци в Източна Тракия. Противопоставя се и на сключването на Ангорския договор от 1925 г.

Завърнал се в България в навечерието на Втората световна война, Герджиков продължава да се занимава с журналистика. Той се обявява против прогерманската политика на българското правителство и подкрепя демократичните и антифашистките сили.

Умира в София на 18 март 1947 г. Неговото погребение се превръща в многолюдно траурно шествие, преминава покрай Тракийския и Македонския дом. То е съпроводено с прочувствени слова, много венци и цветя, в това число и от председателя на НР България Васил Коларов.

Честването на 100-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание преминава и под знака на отдаване на необходимата почит и уважение към паметта на един от най-заслужилите негови ръководители — Михаил Герджиков. Неотдавна в морската градина на гр. Царево му бе издигнат 3 1/2 метров монументален паметник. Утвърди се традицията участниците в тържествата на Петрова нива да полагат венци и цветя и пред този паметник.

Славата и почитта към Михаил Герджиков продължават да нарастват, а неговият подвиг все повече ще вдъхновява идващите поколения българи-патриоти и особено потомците на тракийските българи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Герджиков, М. Спомени, документи, материали. С., 1984, 59—60.

² Пак там, с. 6.

³ Пак там, с. 8.

⁴ Пак там, 170—171.

⁵ Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи, 1878—1944. Т. 2. С., 1995, с. 188.

⁶ Герджиков, М. Цит. съч., с. 29.

⁷ Орманджиев, Ив. Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия (1895—1903). Кн. II. С., 1933, с. 32.

⁸ Пак там, кн. III, 157—158.

⁹ Герджиков, М. Цит. съч., с. 29.

¹⁰ Пак там, с. 196.

¹¹ Пак там, с. 198.

¹² Пак там, с. 199.

¹³ Националноосвободителното движение..., т. 2, с. 300.

¹⁴ Герджиков, М. Цит. съч., с. 53.

¹⁵ Пак там, с. 37.

¹⁶ Пак там, с. 166.

¹⁷ Филчев, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, 38—39.

¹⁸ Попников, Д. Преображенското въстание. С., 1982, с. 82.

¹⁹ Михаил Герджиков и подвигът на тракийци 1903 г. Документален сборник. С., 2002, с. 122.

²⁰ Герджиков, М. Спомени..., с. 44.

²¹ Пак там, с. 53.

²² Пак там, с. 167.

ЛАЗАР МАДЖАРОВ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА НЕГОВИ СЪВРЕМЕННИЦИ И СЪРАТНИЦИ

Доц. д-р АНГЕЛ КАПСЪЗОВ

Докато за детството и юношеството на забележителния патриот-революционер Лазар Маджаров почти нищо не се знае, то за неговите младежки години, изпълнени с непреходно родолюбие, сведения не липсват. Спомените за него, оставени от съвременници и съратници, в достатъчна степен очертават образа му на човек, педагог и поборник за свободата на поробена Тракия.

Най-ранна информация ни предоставят непосредствените впечатления на Данаил Константинов, учител в Жеравна, Котленско¹. Според него, Маджаров е роден през първата половина на 1872 г. в

с. Негован, Солунско. След завършване на Солунската българска мъжка гимназия приема за свое бъдеще просветното дело в пределите на свободното отечество. Учителства през първите две години в с. Рила и в друго, неустановено засега село, като основен (начален) учител. През последвалата трета учебна година вече е в с. Жеравна, в резултат на щастливо стеклите се за него обстоятелства. От частично опожарения Котел там пристигат семейства с децата си. Общият брой на децата в училищна възраст нараства на 80. При това положение се явява необходимостта от откриване наред с основното (начално) училище и класно (прогимназия). А на едното от новите учителски места Министерството на просветата назначава за преподавател в по-горната степен кандидата Маджаров, който зад гърба си има вече двегодишна педагогическа практика. И, начинаей от учебната 1894—1895 г., в течение на 3 последователни години той

оправдава с любов и подчертана акуратност министерското и общественото доверие.

„В обикновения живот и отношенията си с другари и селяни — отбелязва Константинов, Лазар се проявяваше като човек с благороден характер, учтив и общителен... Той ходеше с малко подстригана, но цяла брада, като Ботев. Зимно време носеше калпаче от астраганена кожа, с кадифено дъно, а лете — широкопола шапка... Пъхнал ръце в джобовете на едно добре окопчано палто, той не седеше на стол в учителската стая, а само се разхождаше, тананикайки някоя песничка. Помня добре и някои от любимите му песнички:

Боли Яна бело гърло,
Не е гърло като гърло,
Най е гърло мерджан зърно.
Никой Яна не веруе,
Нито баща, нито майка,
Ни Янини девет братя ...“

В същото време под приятната външна осанка, непринудената общителност и жизнена закачливост, у младия педагог зрее чувството на непълна удовлетвореност. В своята щастлива реализация на просветното поприще в свободна България Маджаров нито за миг не забравя злочестата съдба на своите събратя, носещи все още на плещите си вековния османски деспотизъм и верски фанатизъм. Мечтае за съпричастие към надигащия се революционен подем в Македония и Тракия. Мечта, която за негово щастие съвсем скоро се превръща в реалност, въпреки отдалечеността от родното огнище.

Призивите на току-що създаденото във Варна дружество за освобождение на поробена Тракия „Странджа“ през 1896 г. съвременно достигат и тук. Между първите отзовали се на нуждаещите се от подкрепа са Маджаров и неговите колеги. Започва трескаво набиране на оръжие и доброволни помощи за закупуване оръжие, цървули и навушца за преминаващите на турска територия странджанци в името на свящото дело. „Ние с Лазар, си спомня Константинов, обикаляхме от къща в къща, където си знаехме, че има оръжие и вярвахме, че хората ще проявят съчувствие към делото... Кое с дарение, кое с пари, успяхме да съберем окол 50 пушки — мартинки, кримки и турски капаклии и 2000 патрона, които пренесохме в Котел, където ... македонци-зидари застрояваха изгорелия град. Посветен в делото беше някой си македонец-предприемач на име „Димитрото“, с когото имахме връзка. Оръжието опаковахме в сандъци,

КАПИТАН СТАМАТ ИКОНОМОВ — ВОЕНЕН РЪКОВОДИТЕЛ НА ВЪСТАНИЕТО

ЯНКО КЕРЕМИДЧИЕВ (Бургас)

Илинденско-Преображенското въстание е част от българското националноосвободително движение, започнало през Възраждането. В него активно участие взема капитан Стамат Икономов.

Той е роден в китния градец Малко Търново, в сърцето на Странджа планина, на 18 юни 1866 г. в родолюбиво патриотично семейство.

Майка му Станка Василева Вълкова — засмяна, добра къщовница, голяма общественичка, член на Благотворителното женско дружество в Малко Търново, отгледала 5 деца: три мъжки и две женски чада.

Родолюбивият му баща, поп Георги Икономов, обикалял Странджанския район и провеждал обществена и патриотична дейност. Като председател на Малкотърновската църковна община той посетил с. Визица и през 1869 г. заменил богослужението в местната църква от гръцки на църковнославянски език. Поп Георги Икономов по време на Освободителната война (1877—1878), заедно с другите свещеници посрещнал руските освободителни войски на края на града в местността Тагарово. В ония тревожни години в началото на XX в. поп Икономов бил касиер на революционното дружество в Малко Търново. Когато конспиративната дейност била разкрита, председателят на дружеството бил ранен, секретарят успял да избяга във Варна, а свещеник Икономов дълго време се крил, докато работата се потули и забрави.

Четири месеца след Освобождението на Малко Търново на 1 юли 1878 г. градчето отново попаднало под турско робство. Започнал процес на масово изселване на малкотърновци в освободена България. Синът на поп Георги Икономов — Стамат, заминал за Варна.

Баща му казал на изпроводяк: „Учи, а като пораснеш — пътища много. Ти сам ще си избереш своя“.

„Пътища много, повтаряше си Стамат, но за роба той е един — борбата за свобода“ [15].

Израснал висок, пристегнат в ученическия шинел. Живеел при чужди хора, в чужда къща, заедно с другарче — малкотърновче. Вечер Стамат четел до късно всичко, което му попадне. Особено му харесвала драмата на Шилер „Вилхелм Тел“ — този величествен химн на човешкия порив за свобода.

През ваканциите Стамат се завръщал в Малко Търново и тогава виждал, че робията още повече тегнела на местното население. След завършването на образованието си, желанието на будния младеж било да се отдаде на военна служба в полза на Родина и роден край.

Стамат Икономов успял да постъпи във Военното училище в София през 1883 г. То се помещавало тогава на булевард „Цар Освободител“, до Военния клуб. Мисълта да стане офицер сама по себе си не го блазнала. Друго вълнувало младия странджанец — да подпомогне борбата на поробените си братя от Тракия и Македония. Роден в робство, той не желал да бъде роб. „Стамат беше горд, честолубив и особено много страдал, когато несправедливо беше засегнат. А това се случваше често, защото не всички офицери-преподаватели бяха приятели и съветници на своите млади питомци“ [15, с. 42].

При първата създадена се възможност да се изявят патриотичните пориви на младия Икономов, той не се поколебал да стане доброволец в обявената Сръбско-българска война (1885). Заедно с десетина други юнкери Стамат пожелал да се запише доброволец, но не ги приели. Тогава, както си били с военните униформи, напуснали юнкерските редици и станали доброволци в състава на една дружина от 5-ти пехотен Дунавски полк. Участвали в тридневната решителна отбрана на Сливница, а по-късно — в боевете за Пирот. В Сливница полковник Тошев отбягвал да инспектира ротата на Стамат Икономов, защото видял в негово лице един самостоятелен и независим млад командир. Изявилият се във военните действия Икономов получил първото си отличие — „Кръст за храброст“.

като зидарски инструменти и се занесоха в Бургаския комитет (клон), от където получихме разписка. Начело на Бургаския комитет (клон) стоеше тогава Г. Минков, тракиец..." Всичко това се извършва при строга конспиративност, поради съществуващата правителствена безпрекословна забрана.

На Петровден, с.г., на Изворова поляна край Котел, Маджаров открива с реч организиран в подкрепа на странджанци митинг, разтурен брутално от полицията. При умело и задружно прикриване целта на събирането от страна на присъстващите, инициаторите остават за полицията неразкрити и ненаказани.

„След една седмица — продължава Константинов, отидохме да събираме пари и оръжие в с. Градец... Бяхме посрещнати от населението добре. Даже дядо поп Христо Гаврилов, някогашен учител, се разпали дотолкова, че на светата литургия, след като затвори евангелието, каза развълнувано за мисията ни и че трябва да се помогне на делото. Скоро обаче, кметът внуши на попа и учителите, че това е запретиено и че ще им състави актове, а на нас каза по-скоро да напуснем селото.“ Въпреки това акцията не е прекратена. Вечерта пред селяните е изнесено от жеравненския учителски колектив предварително уговореното театрално представление с успех, а спечелените пари незабавно изпратени в пълен размер в Бургас по предназначение.

Така постепенно младият, спретнат, контактен и дружелюбен учител израства за по-значими дела в името на освободителната идея. Неговият поглед вече е отправен към поробените територии, където българското население решително надига глава под ръководството на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация. За него, израсналият в робска неволя, включването в борбата за свещения идеал е непоколебимо. И свързан вече с делото на странджанци, решава да отдаде силите си като поборник за свободата на Тракия. През есента на 1897 г. той вече е готов да прекрачи българо-турската граница в изпълнение на поставената си цел.

Винаги акуратен към обществените си задължения, преди да замине в Одринско, бъдещият революционер решава да приключи с военния си дълг към родината. По силата на специално правителствено разпореждане учителствалите 5 години са задължени да сторят това през летните месеци на две последователни години. Краят на задължението си Маджаров по този ред завършва в Шуменския артилерийски полк през лятото на 1897 г., като в същото време очаква удовлетворение на молбата си за назначение на учителско място в Тракия, единствен легален начин за свързване с ръководството на

революционния окръг. За негова радост, очакванията не са напразни. Като педагог вече с опит, той е предпочетен от Българския екзарх в Цариград и назначен за главен учител в Лозенград от началото на следващата учебна година (1897—1898), център на околия с компактно и будно българско население.

Пред Маджаров се открива наистина широк простор за изява. За кратко време той се утвърждава като педагогически ръководител и навлиза дълбоко в революционната практика. Наред с училищните си задължения дава забележителен принос в изграждането на широка мрежа революционни комитети не само в Лозенградско, но и в съседните околии. Изпъква като удивителен масовик в пропагандната и организационната дейност. Това най-добре потвърждава тогавашният училищен инспектор в Лозенградско Георги Фотев, характеризирайки го по следния начин: „В натурата и разбиранията на Маджаров има много нещо, напомнящо Левски: неговата безгранична любов към брата-роб и непоколебимата му вяра в осъществяването на идеала — освобождението... Революцията изпълваше цялото му същество. Нищо друго не го интересуваше. Като главен учител в Лозенград получаваше сравнително добра заплата, но беше опростил съвсем живота си, за да може да помага с остатъка... ония, които имаха нужда от помощ... Строг и изпънителен в своята училищна работа, Маджаров даваше добър пример на другарите си в това отношение. Само в редки случаи, при извънредно важна работа, той си позволяваше да отсъства някой час от училище. Цялата организационна работа извършваше в празното време и предимно ноще...“².

Важността и сложността на революционната практика съвсем скоро отклоняват главния учител от просветното поприще. През 1899 г. Маджаров е вече напълно ангажиран с освободителното дело, в качеството си на член на Окръжния революционен комитет. Той е начело на чета, с риск на живота си, изгражда нови революционни звена, укрепва стари, координира действията на четническия апарат и на „смъртните дружини“, защитатва страдащите сънародници от злодеянията на поробителите. В своя район стои начело на акциите за осигуряване на средства на организацията. Той е навсякъде и във всичко. Такъв си го спомня Христо Силянов: „Маджаров принадлежеше към ония наши ратници, които, завлечени от могъщата освободителна идея, забравят произхода си, родителите си и дори себе си.“³

Резултатите от организационната дейност на Маджаров са достойно оценени и от самия Гоце Делчев, при обиколката му в Од-

След прекратяване на военните действия юнкерите се завърнали във Военното училище, но там не ги приели. Били изключени като самоволно отлъчили се. Братът на Стамат Икономов — Тодор, се разтичал, правил постъпки и най-накрая им разрешили да продължат образованието си. Но на следващата година Стамат Икономов отново прекъснал, защото участвал в детронацията на княз Александър Батенберг, заедно с юнкерите Иван Черменяков, Ради Овчаров, Димитър Петров и Димитър Добрев.

Стамат Икономов следвал своя ротен командир капитан Цанко Кавалов, защото бил убеден в неговия патриотизъм и републикански чувства. Той е бил участник в Априлското въстание, бил знаменосец на Дюстабановата чета и храбър командир на доброволци и опълченци по време на Сръбско-българската война. Явно младият Икономов споделял неговите антидинастични възгледи.

След контрапреврата юнкерът Стамат Икономов бил изключен от Военното училище и бил изпратен да си довърши службата в редовните части на армията. Скоро след това последвала амнистия и наказаните юнкери били върнати във Военното училище. На 16 юли 1887 г. младият курсант бил произведен в офицерско звание — подпоручик от 9-ти випуск на Военното училище.

Като офицер служил повече от 15 години в различни части на българската армия (3-ти конен полк, 10-ти пехотен Родопски полк в Хасково, 22-ри пехотен Тракийски полк и др.) и достигнал до военното звание капитан. Съвременниците му го описват като скромнен, мълчалив и с радикални демократични разбирания. Служилите при него войници го уважавали и пазили най-скъпи спомени за неговото добро отношение към тях.

Младият офицер капитан Икономов не можел да търпи корупцията и кариеризма. Особено ненавиждал лакеите на Фердинанд. Влизайки в конфликт с началниците си, той напуснал армията доброволно и се уволнил като капитан от запаса. Преди уволнението си е бил на служба в казармата в Хасково. Уволнил се, за да се отдаде изцяло на революционното движение в Одринския революционен окръг.

След напускането на армията капитан Стамат Икономов преминал през Бургас за родната Странджа планина. В Бургас се срещнал с видните тракийски дейтели: Михаил Герджиков, Лазо Лазов, Георги Минков и др.

След срещата му с Михаил Герджиков в приморския град, животът на капитан Стамат Икономов се свързва с подготовката на Преображенското въстание. „Стамат Икономов е малкотърновец...

Той ме намери в Бургас и пожела да влезе в организацията... Аз го приех на драго сърце, понеже е честен, с радикални възгледи и изобщо добър...“, казва в спомените си Герджиков [5].

През лятото на 1903 г. тракийските дейтели заедно с четниците потеглили от Бургас за лагера край с. Гергебунар (дн. с. Росеново), където в продължение на около месец се провела подготовка на събраните около стотина въстаника. Между четниците имало и такива, които били служили войници под командването на капитан Икономов. Обикновените упражнения — подреждане в строй, хватки и др., били възложени на бивши четници и подофицери под надзора на капитан Стамат Икономов. През последните лагерни дни станали няколко генерални маневри. Двете „неприятелски“ армии се командвали — едната от бомбаджията Мишел (Михаил Герджиков), а другата — от капитан Икономов.

Завършило обучението. Дошъл очакваният ден. Така наречената „спомогателна“ чета начело с войводата Лазо Лазов, Михаил Герджиков и капитан Стамат Икономов потеглила от мястото на сформирването ѝ — с. Гергебунар, край с. Текендже (дн. с. Граничар) за Петрова нива. Преминали през дъбови и букови гори. На 27 юли 1903 г. след обяд четата пристигнала на Петрова нива за предстоящия Тракийски конгрес.

Конгресът е бил открит под вековен дъб на 28 юни (ст. ст.), 11 юли (н. ст.) в 2 часа след обяд от Михаил Герджиков с кратко въстателно слово. По първа точка от дневния ред конгресът решил — да се вдигне въстание в Одринско.

Второто заседание на конгреса на Петрова нива било открито на 29 юни. За осъществяване на централизирано ръководство на въстанието било избрано Главно ръководно боево тяло (ГРБТ) в състав:

- Михаил Герджиков;
- Лазар Маджаров;
- капитан Стамат Икономов.

„Герджиков бе идейният пламък. Маджаров бе мъдростта, душата на предстоящата епопея, а капитан Икономов — бойната доблест“ [1].

Макар че дотогава капитан Икономов нямал голям актив в революционното движение, включването му в състава на Главното ръководно боево тяло било необходимо, тъй като имал военно образование и военен опит.

Герджиков разказва „...Той дойде на конгреса и беше за нас ценна придобивка като военен, особено защото е малкотърновец, та се

е обръщала към темата за свободата и робството, за героизма и саможертвата. Последната ѝ книга съдържа две кратки романизиранни биографии на легендарните преображенски войводи, които като реални фигури, а не сътворени от въображението на писателя образи, сами по себе си, са благодатен обект на внимание и източник на вдъхновение. Животът им има един основен център — борбата за освобождение на Тракия, при това борба с оръжие в ръка, чиято цена е предварително ясна. За единия от тях е изписано повече (Г. Кондолов), животът на другия (Ст. Икономов) е по-малко популярен. Авторката е пристъпила към реализирането на задачата си като съвестна изследователка. Запознала се е с много от достъпните източници на информация — спомени на съвременници (издадени или споделени с нея), публикации в периодичния и научния печат. Останалото е свършил талантът ѝ. Стъпвайки върху вече известното, без да се разпростира в много страници и да дава излишен полет на фантазията си, тя успява от безспорно установеното като факт да изгради плавно повествование за живота не само на две големи исторически личности, но и на два човешки характера. Разказът е картинен и емоционален, но не сантиментален. Образите на главните герои и на второстепенните (само за случая) исторически персонажи са живи и убедителни. Увлечателният и драматичен исторически разказ е разгърнат на пестеливо и достоверно очертания фон на епохата.

Тази книга е необходима днес — не само защото всяка добре свършена работа трябва да види бял свят, но също така и защото излиза в една юбилейна година, когато интересът и готовността у потенциалната читателска публика да възприеме проблематиката, да потърси познание и почувства драмата и героизма на илинденци и преображенци е най-голяма. Жанрово бих определила двете творби като документални повести. Но не това е същественото. По-важното е, че този неголям по обем труд, в скромен тираж, трябва и може да намери най-широк път към своите читатели.

С последната си книга, издадена посмъртно (за което трябва да благодарим на наследниците ѝ), Весела Страшимирова ни напомня, че един автор е жив дотогава, докато ги има творбите му, докато те все още се четат. А тази книга е една от тях.

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТИИ

- Ст.н.с. I ст. д.и.н. Георги Марков — Илинденско-Преображенското въстание: връх в освободителните борби на българите / 5
- Проф. д-р Иван Филчев — Величавият подвиг на тракийци от 1903 г. / 16
- Н.с. Стефан Шивачев — Пловдивският конгрес на Одринския революционен окръг през 1902 г. / 32
- Янко Керемидчиев — Решенията на конгреса на Одринския окръжен революционен комитет на Петрова нива / 42
- Ст.н.с. Тодор Петров — Въстаническите действия в Тракия / 57
- Проф. д-р Петър Хр. Петров, Андрей Печилков — Илинденско-Преображенското въстание в Средните Родопи / 76
- Златка Петрова — Въоръжението на въстаниците от V Ахъчелебийско-Скечански район през Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. / 97
- Красимира Чакърова — „Комитското“ село Славеино в Илинденско-Преображенското въстание / 102
- Н.с. Красимира Узунова — Създаване на Мустафашанската (Свиленградската) революционна организация и нейното участие в Преображенското въстание през 1903 г. / 107
- Христина Стоева — Преображенското въстание и Варна / 117
- Данка Георгиева — Документи за Илинденско-Преображенското въстание в Държавен архив — Бургас / 135
- Виолета Галънска — Участие на българката от Тракия в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание / 140
- Ст.н.с. д-р Михаил Букурещлиев — Народни песни за Илинденско-Преображенското въстание / 150
- Д-р Георги Граматиков — С песни и със засмени лица към бесилката — спомени на един свещеник / 159
- Д-р Ваня Петрова — Отзвукът на Преображенското въстание в Англия / 169

надяваме, че ще спечели доверието на малкотърновци. Не се излягахме в него. Отстъпи мястото си Г. Кондолов“ [1].

В последния ден на конгреса се чули пушечни гърмежи. Заседащите помислили, че са издадени. Капитан Стамат Икономов скочил веднага, извадил револвера си от калъфа и се затичал. Извисил се в целия си ръст, изправил се на пръсти, той се виждал на запад към четвъртия охранителен пост, разположен на чукара Старите плевници. Оказало се, че един турски патрул от Гьоктепенския гарнизон се е натъкнал на въстаническият пост. Охраната на конгреса открила огън по турците, които се разбягали, оставяйки двама убити и няколко ранени. В тази първа престрелка и първо бойно кръщение капитан Стамат Икономов изпъкнал сред всички със своята смелост и самообладание.

На четите било дадено нареждане да бъдат в постоянна бойна готовност. Привечер на 30 юни започнало изтеглянето на делегатите от Петрова нива, където вечерта останала само четата на войводата Дико Желебов, в чийто район влизала околната местност. Всички останали войводи заминали за определените им участъци и поели ръководството на непосредствената подготовка към въоръжено въстание, а Михаил Герджиков – в България.

Конгресът предоставил на Главното ръководно боево тяло да поеме непосредствената подготовка на въстанието и да определи датата. Настъпили напрегнати дни, изпълнени с много надежди.

След закриването на конгреса на Петрова нива, капитан Стамат Икономов потеглил нелегално за родния си град Малко Търново, със задача за разузнаване военното състояние на турската армия в града. В поверителния разговор със своя роднина Иван Берберов се интересувал: ... „с какви бойни резерви разполага Търновската казарма, или с други думи колко аскери имат приблизително, с какво оръжие разполагат, къде се съхранява? Моля, в срок от 2–3 дни да ме уведомите. Може — отговори твърдо Иван“... [3] Той бил запознат с касапите, които снабдявали турския аскер с месо, фураджии — с хляб, магазините — с други стоки и така събрал необходимата информация. След това капитан Стамат Икономов се срещнал с Главното ръководно боево тяло в Странджа.

Към края на юли 1903 г. Михаил Герджиков пристигнал в Странджа. В местността Голямо Кокорафи в Цикнихорския балкан, под един вековен дъб било свикано съвещание на Главното ръководно боево тяло. Герджиков запознал присъстващите с актуална информация за хода на обявеното вече Илинденско въстание: „Съобщих им, че въстанието в Македония е вече прогресивно и че ние трябва да по-

бързаваме с нашето въстание“ [5, с. 62], след кратко разискване Главното ръководно боево тяло решило въстанието в Тракия да се вдигне на 5 срещу 6 (18 срещу 19) август — празника Преображение.

По отношение на датата за обявяване на въстанието между членовете на Главното ръководно боево тяло съществувало пълно единомислие, но по отношение на тактиката на въстанието Христо Силянов пише за възникнали големи разногласия. „Ние се видяхме най-напред изправени пред капиталния въпрос: Малко Търново ли трябва да изберем за главна прицелна точка на нашите нападателни действия, като оставим всички други по-малки турски гарнизони, кули и погранични постове, или да оставим Малко Търново и да се нахвърлим едновременно върху всички турски села и гарнизони в Малкотърновско, Василиковско и част от Лозенградско. Да се действва едновременно и върху другите гарнизони беше немислимо. По тоя въпрос мненията се разделиха: Мишел (Герджиков), Маджаров и аз се обявихме решително против нападението на Малко Търново, а Икономов неотстъпно поддържаше противното“ [5, с. 53].

Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и Христо Силянов, (който участвал в съвещанието в качеството си на секретар) смятали, че не е нужно да се напада Малко Търново и да се дадат много жертви. Според тях, по-разумно би било да се овладее цялата въстанала област и тогава обединените въстанически сили да настъпят срещу градеца.

Стамат Икономов упорито убеждавал останалите членове на боевото тяло, че ако нападнат Малко Търново 600–700 въстаници, подпомогнати отвътре със саботажни акции, градът ще бъде превзет непременно, което оставяло без опора всички околни гарнизони.

„Ние бяхме трима против един и се наложихме. После се оказа, че Икономов беше прав“ [5, с. 53].

В духа на взетите решения капитан Стамат Икономов, като военен специалист, изработил упътвания, които на другия ден били изпратени до всички въстанически участъци. На войводите било дадено право на широка инициатива и им се нареждало „да гледат до тогава, докато турците са изплашени, да държат нападателно положение, да не се увличат навътре в турска територия, а когато се видят принудени да отстъпят, да гледат да бъде преди всичко населението запазено, та тогава да отстъпват те“ [5, с. 53].

За да се осигури по-оперативно ръководство на въстанието, Главното боево тяло решило тримата му членове да поемат пряко ръководенето на бойните операции на три различни места „Маджаров — разказва М. Герджиков — избра с. Дерекьово, където кварти-

руваше едно отделение войска, на шосето Лозенград—Малко Търново, стратегически пункт, за да попречи на бягството на малкотърновската войска и да не дойдат нови войски от Лозенград към Малко Търново. Стамат Икономов избра с. Урумкьой, гръкоманско село, гдето тъй също квартируваше един гарнизон, който можеше най-лесно да дойде на помощ на войската, която се намираще около селата Велика, Мегалово и др. Там той трябваше да пази южните склонове на Странджа от възможно идване на войска от Бунархисар. Аз избрах градеца Василико, околийски град, гдето имаше гарнизон войска и гдето имаше околийско управление и други учреждения и пристанища, за да не би да ни ударят в тил с десант на турска войска. Вън от туй на много селски войводи от пограничните български села в Одринско разпоредихме да нападнат същата нощ всички турски постове по пограничната линия от морето по цялото протежение на границата до р. Марица, да изгорят постове и да не им дадат да се съберат, да ги преследват... По такъв начин имаме четиригълника запазен от всички страни“ [5, с. 63].

Главното боево тяло разделило територията на въстаническите действия приблизително на три равни части. Всеки негов член поел по една трета, която е трябвало да обхожда по време на въстанието и пряко да контролира и ръководи. Герджиков взел източния край с център Василико, Стамат Икономов — южния с изходен пункт с. Урумкьой, а Лазар Маджаров — западния с център с. Дерекьово.

На 4 и 5 август (17 и 18 н. ст.) под ръководството на капитан Стамат Икономов било проведено обучение. Въстанниците били разделени на две групи по 50 човека. На 5 (18) август войводата Ст. Икономов им съобщил, че през нощта започва въстанието и че те ще нападнат гарнизона в Инджекьой.

През нощта на 5 срещу 6 август (18—19 н. ст.) Странджа планина пламнала. Българското население от Одринско под ръководството на Вътрешната Македоно-Одринска организация се вдигнало на въоръжено въстание срещу поробителите. Привечер от най-високия връх на Странджа планина — Махияда въстанниците видели големи огньове към Каваклия и по другите села из Лозенградското поле, което било сигнал, че и там населението се е вдигнало на оръжие.

На 5 август (ст. ст.) руски военни кораби демонстрирали около Черноморския бряг и край пристанището Енияда в знак на протест срещу убийството на руския консул Ростовски, извършено от турски войници в град Битоля. През нощта срещу 6 август мощните прожектори на руската военна ескадра осветявали горите на Странджа планина на десетки километри. Въстаналото население помис-

лило, че братския руски народ му идва на помощ. Това усилило още повече ентузиазма на надигащия се народ и вярата му в победата.

„В 11 часа през нощта — казва Димитър Ташев — ние напуснахме върха и тръгнахме... към Инджекьой. Прожекторите на руската флота при Енияда ни осветяваха пътя“ [9, с. 39].

Според разработения от капитан Стамат Икономов план първата група трябвало да приближи на 50—60 крачки от казармата, да изчака бомбаджиите да хвърлят бомбите и след това да се вдигне в атака. Втората група трябвало да остане в резерв [9, с. 39].

И действително нападението започнало точно в 12 часа съгласно плана с хвърляне на бомби. Часовият паднал убит, фенерите угаснали. Отвътре турският офицер се видял принуден с лампа в ръка да дава команда за стрелба.

Първата група без заповед открила огън по казармата. Резервът също се увлякъл, напуснал своето определено място и се присъединил към първата група. Турският офицер паднал сразен. Това смутило турския аскер, който преустановил стрелбата. Една част от въстанниците се вдигнали на атака срещу казармата, но отзад били обсипани с куршуми от своите другари, които продължавали да стрелят.

Атакуващите четници се видели принудени да се върнат. При настъпилата бъркотия капитан Стамат Икономов изкомандвал да се прекрати огънят. Аскерът се окопитил, заел позиции, засилил стрелбата и вече никого не допускал да се приближи до казармата. Боят продължил около един час безрезультатно поради недостатъчната военна подготовка на отделни четници.

При създалата се ситуация ръководителят на въстанниците Ст. Икономов издал нареждане за отстъпление. Въпреки че не успели да овладеят казармата, нападението внесло смут сред турския аскер. Той останал обграден в казармата и не смеел да предприема акции срещу въстанниците до началото на общото турско настъпление.

След нападението на Инджекьой въстаническата чета се оттеглила в с. Велика. Там тя била разделена на две групи, едната начело с войводата Стоян Петров, а другата с — подвойводата Димитър Ташев. Двете групи започнали да обикалят своя въстанически участък [14, с. 199].

„До 24 август (ст. ст.) четите прекараха в бездействие. И аскерът нищо не предприемаше. Селяните се радваха на леко спечелената свобода. Те казваха, че не турчин, а дявол биля няма да дойде по тия места“ [9, с. 41].

Успехите на въстанниците от I въстанически район били удивително бързи и големи. Над 10-хилядна модерно въоръжена турска

предложи на един буден младеж, съзнателно решил да посвети себе си на борбата за освобождение на отечеството. През лятото на 1903 г. той вече е изпитал отговорностите на „легалната“ борба. Житейският му път ще го поведе през изпитанията и на четничеството и въстанието, и на бежанския живот в България, но винаги ще бъде белязан от верността му към Тракия и нейната история, население и култура, за които е готов да се сражава и с пушка, и с перо.

Родът на Разбойникови може да се проследи петнадесет поколения назад — чак до началото на XVIII век. В него има свещеници и учители — крепители на българската духовност, хайдут и хайдушки войводи, действали в Странджа и Източните Родопи, участници в църковно-националните борби на българите през XIX век. Един от тях, Стратия (роден през 1755 г.), четнически войвода, е наречен от турците „канатли Стратия“ (хвърковатия), а родът му — „Разбойниците“, което ще рече врагове на империята. След залавянето и обезглавяването му семейството се преселва в Мустафапаша (дн. Свиленград)². В близкия до него град Харманли на 27 декември (9 януари н. ст.) 1882 г. се ражда Анастас Спасов Разбойников³. Семейството живее в Мустафапаша, където той отраства и получава първоначалното си образование. После заминава за Одрин, за да учи в Одринската българска мъжка реална гимназия „Д-р П. Берон“. В гимназията Анастас се увлича от всеобщото въодушевление, характерно за времето и младите му години — „години на национално напрежение и на големи надежди“⁴. С няколко свои съученици през 1900 г. основава революционен ученически кръжок. Полагат клетва по всички правила на организацията — заклева ги екзархийският свещеник в олтара на църквата в кв. Сарък-мейдан, а клетвата е скрепена с целуване на Евангелието, на револвер и кама. „Така бяхме подготвени за всякакви жертви. Въодушевлението ни бе искрено и безгранично. Готови бяхме на всякакви жертви.“⁵ Дейността им се изразява в разпространяване на литература и провеждане на революционна агитация сред гимназистите, а също така те обслужват като куриери Окръжния комитет и поддържат връзка с комитетските членове в града — учители, учителки, граждани. Успяват да се сдобият с пушка, с която след часовете посветените се обучават да стрелят⁶. Особено силно въздействие върху младия гимназист оказва обесването на Слави Мерджанов и другарите му в Одрин през ноември 1902 г. Достойното и героично поведение на Мерджанов разтърсва пъстрата народностна смесица от одринчани в ноемврийското утро на 1902 г., а предсмъртните му слова, изречени на български език, се запечатват в съзнанието на впечатлителния и склонен към аналитичност младеж⁷.

След завършването на гимназия, по решение на Одринския революционен окръг, Анастас Разбойников е представен за назначение в Бунархисар, където заминава в началото на септември 1902 г., надъхан с идеите на възрожденците от предосвобожденската епоха и въодушевен от подвизите и делата на съвременните му революционери в Македония⁸.

Назначението на Разбойников за главен учител и същевременно — легален ръководител на Вътрешната организация в Бунархисарския район съпада с началото на активизиране на движението и масовото посвещаване на българите в Лозенградския санджак. През есента на 1902 г. районните комитети се поемат от енергични и смели хора, които трябва да възстановят разстроената след Керемидчиоглувата афера организация, да повдигнат духа на населението и спечелят за каузата на въоръжената борба нови привърженици⁹. Изпращането на Анастас Разбойников в Бунархисар се оказва извънредно полезно за делото решение. Той бързо установява връзка с нелегалния ръководител на района Тодор Шишманов, който за пръв път, при неговото назначение, влиза като четнически лидер в града. Двамата постигат пълно съгласие по задачите, които предстоят — Разбойников, в качеството си на легален организатор да бъде в услуга на четата, като осъществява връзката между Бунархисар и селата в района¹⁰, за да може нелегалните агитатори да проникнат в тях. Необходимо е в града да се основе революционен комитет, който да разпростре мрежата и в околните селища, както и да поддържа връзка между тях. Отпадналият дух на населението в Бунархисарско след арестите и заточенията, последвали Керемидчиоглувата афера, полският характер на част от селата и гъсто разположените гръцки и турски села, примесени с българските селища, прави района опасен за четническа активност и налага предпазливи действия. В тази обстановка Разбойников започва внимателно да създава връзки — отначало с незасегнатите от погромите членове на организацията и с местните първенци, които са особено важни за него, тъй като ръководят и църковно-училищната община. Въпреки младостта си и липсата на опит, през 1902—1903 г. ръководеният от него комитет успява да превърне Бунархисарския район в един от най-добре организирани в целия окръг. Помага му неговата решителност, интелигентност и вярна преценка за качествата и възможностите на хората, с които живее и работи. Измежду общо патриотично настроеното и готово на жертви българско население той търси онези „буйни и самоотвержени хора, които да отиват в огъня със затворени очи, без да му мислят много“¹¹. А такива той вижда както сред мъжете, така и

войска била разпръсната, унищожена или прогонена от въстаналия народ. Цялата Странджа планина с градовете Василико и Ахтопол и северната част на Лозенградско и Бунархисарско били освободени.

Въстаниците били посрещнати като най-скъпи и желани гости [13, с. 80, 86—87]. Старците плачели от радост, жените слагали народни трапези, младежите виели буйни хора, момите дарявали китки на народните борци [10, с. 378]. Особено тържествено и трогателно било влизането на капитан Стамат Икономов в с. Цикнихор след разгромяването на местния турски гарнизон. „На 7 (20) август всички мъже и жени посрещнали Икономов на селския мегдан с хляб и сол, а на обяда след наздравниците и благословията засвирили гайди, завъртели се хора, а булки и моми обсипали четниците с цветя“ [13, с. 378; 10, с. 161 и 227]. Така с неописуема радост народът посрещнал завоюваната свобода.

От освободените територии била създадена особен вид народна република, наречена „Странджанска комуна“, просъществувала 20—25 дена. Оскъдни и откъслечни са сведенията за нея. Но и от малкото, което са ни оставили нейните съвременници, може да се види от какви демократични идеи са се вдъхновявали създателите ѝ и каква е била нейната уредба: „... нивята се жънали не от собствениците им, а общо от всички, че събираната храна се носела в общи хамбари и че била ползувана общо от цялото население“ [14, с. 220].

След първите победи бойните действия на въстаниците затихнали. Ръководителите на въстанието обръщали по-голямо внимание на местните ежедневни нужди на населението — организиране на складове, разпределение на храната, раздаване на допълнително оръжие, получено от нови доставки или взето от турската войска, на отделни места с провеждане на военно обучение и други подобни.

Занимавайки се с тези проблеми, главният въпрос — по-нататъшната съдба на въстанието останал на заден план. Ръководството на въстанието, в лицето на Главното ръководно боево тяло, не предприело сериозни мерки за укрепване на постигнатите успехи, за увеличаване на числеността и повишаване на боеспособността на въоръжените въстанически сили, за преминаване към настъпателни действия.

А през това време противникът се окопитил, свързал се от първоначално обхваналата го паника и започнал да се подготвя за контранастъпление.

Когато се получавали тревожни сведения за контраофанзива на турската армия от различните участъци, Главното ръководно боево тяло в пълен състав се намирало в своя постоянен команден пункт

на връх Циганка. Разискван бил актуалният въпрос, каква тактика да възприемат въстаниците при голямо настъпление от страна на турската армия.

Капитан Стамат Икономов предложил жените, старците и децата да се изтеглят някъде по-на север, близо до българската граница, а въстаниците да се прегрупират в по-голямо съединение и да дадат отпор на турската армия като една обща бойна единица. Но останалите членове на Главното ръководно боево тяло били на мнение, че този план предreshава съдбата на въстанието, че с изтегляне на населението въстанието се лишава от своята база и ще загуби своя масов характер.

В централния команден пункт продължавал притокът на нови тревожни сведения за придвижване на турския аскер и за нападения от негова страна. Капитан Икономов виждал, че неговото предположение се оказва вярно, а именно, че силите на революционните участъци са малки и не ще могат да окажат сериозна съпротива на настъпващата турска войска. Затова той още веднъж се обърнал с писмо към Михаил Герджиков, в което отново излагал старото си предложение. „Положението във всички участъци е много критическо. Вярвай, че това население при едно нахлуване на аскера не ще може да се заварди в балкана, а като е така, то ще бъде подложено на една поголовна резня и безчестие. Според мене трябва да се вземат и за него мерки, докато е рано, за да се прибере по-близо до границата и да има възможност в един даден момент да намери защита в България, ако не е желателно да бъде подложено на ужасно изстребление. Примери има много в Македония. Тази мярка ще бъде най-целесъобразна в тия тежки минути, а това ще бъде от полза и за делото. Нека се стараем, щото тоя край да не бъде опустошен, за да имаме и за в бъдеще поле за работа. Щом ний запазим това население, ний пак ще можем да разполагаме с него. Един ден тези хора пак ще навлязат в родното си място, горящи за отмъщение, особено пък като изпитат мизерията, която неминуемо ги очаква в България. И ще се бият като зверове, ако, разбира се, дотогава работите не вземат друг край.

Аз се връщам пак на своето предложение: да се централизират всички чети на едно стратегическо място, което да бъде по-близо до Граматиково и до Гюктепе, и там да се даде един по-силен отпор на турците. Това, ако стане успешно, ще има много добър резултат“ [13, с. 117—118].

Но и този път предложението на капитан Икономов не било възприето. То изглеждало на останалите членове на Главното ръко-

водно боево тяло като предварителна капитулация, като отказ от масова революция [13, с. 117—118].

Към края на август (ст. ст.) започнало общото настъпление на турската армия. „Турското правителство — казва Павел Ковачев, — стреснато от дързостта на тракийските българи да вдигнат въстание пред самия Цариград, реши да смаже въстанието с най-голяма жестокост. Командващият Одринския гарнизон, възлизащ на около 60 000 души и толкова подкрепления, дошли от дивите степи на Мала Азия, Шукри паша започна систематически настъпления срещу въстаналите райони“ [2, с. 3].

Обръчът се затягал от всички страни. Турският аскер подлагал на огън и сеч всички български села, през които минел. Помощ не идвала от никъде. България не се притекла на помощ на своето изстрадало население, а Европа спокойно наблюдавала жестокото изстребление на българското население. Нещо повече, цар Фердинанд и неговото лакейско правителство затворили българската граница, за да не може да се изпраща помощ на въстаналото население.

Започнало отстъпление, съпроводено с огромни трудности и страдания. „Привечер турците се върнаха в М. Търново, а нашата чета тръгна към колибите „Московци“, където се срещнахме с Димо Янков, Стамат Икономов и др. от с. Цикнихор. След късо съвещание възложиха на мене и на Димитър Македончето веднага да потеглим към селата Мокрушево и Кара-дере, за да приведем населението в България. ... С настъпването на нощта луната изгря бледа. Над гората повя хладен вятър. Прекръстихме се и поехме. Заточи се керван от близо 2000 души, изпъстрен с волове, натоварени с дрехи, цвилещи коне, задянати, прегърбени баби, майки с по две рожби на ръце, много дребни деца, уловили потурите на бащите си или политите на майките си — всички вървяха, като залутани сенки, със затаен дъх бързаха да избягат от роден кът, за да отидат в изгнание там, където ги чакаше глад, болести и смърт по друмищата. Ужасна и незабравима картина!“ [6, с. 21—22].

Воеводите със своите отряди един след друг също се прехвърлили на българска територия въпреки забраната на правителството. Войводите Стоян Петров, Стамат Икономов, Даев и Халачев отстъпили последни на 5 септември заедно с около 3000 бежанци. „Тая трихилядна маса беше вече вън от опасност, но по лицата им още стоеше изписан ужасът на преживяното и виденото из пътя: глад, мъка, горящи села, възтъргествувал неприятел, който ги дебне жаден за отмъщение и кръв.

Въстанието завършило с погром. Във въстаналата област 66 села били изцяло или отчасти унищожени, 2610 къщи били опожаре-

ни, 2565 души от мирното население били избити, над 20 000 българи били прогонени в България [14, с. 234].

Въпреки проявения героизъм и жертвоготовност от страна на въстаналото население, Преображенското въстание било разгромено, а Странджанската комуна — унищожена.

Причините за поражението са най-различни. Правителствата от всички балкански държави имали отрицателно отношение към революционното движение в Тракия и Македония. Затова те не подпомогнаха въстанието нито в подготвителния период, нито по време на самите бойни действия. Въстаниците не получили подкрепа и от другите подтиснати народи в империята.

Населението не било добре подготвено за успешна борба. Въстаниците не били добре въоръжени и с подходящо оръжие.

Главното ръководно боево тяло не подкрепило предложенията, свързани със стратегията и тактиката за провеждане на въстанието, направени от капитан Стамат Икономов, което по-късно било отчетено като грешка.

Особено пагубно се отразила приложената тактика на изчакване след първите големи победи.

Неуспехът на въстанието, разоренията и страданията, които то донесло, поставили пред дейците на революционната организация за разглеждане редица въпроси. Необходимо било да се преразгледа и обсъди досегашната дейност и да се реши какво трябва да се направи по-нататък [4].

Конгресът на Одринската окръжна революционна организация се състоял още на следващата 1904 г. във Варна. Свикан от Одринския окръжен комитет на ВМОРО, той бил открит на 14 февруари 1904 г. и продължил няколко дена. Сведенията за продължителността и мястото на провеждането са противоречиви, защото заседавал при особени обстоятелства — правителството преследвало дейността на революционната организация и нейните дейци.

На конгреса присъствали: представител от Задграничното бюро на ЦК на ВМОРО — Васил Пасков, от Одринския окръжен революционен комитет — председателят на комитета Велко Думев, секретарят Георги Василев и касиерът Павел Тенев Ковачев, от Главното ръководно боево тяло — Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и Стамат Икономов. Освен това присъствали почти всички живи районни войводи, някои стари четници и легални дейци [2, 6].

Няма точни данни и за дневния ред на конгреса. Не са запазени никакви архиви. Но според спомените на някои от участниците в този конгрес, дневният ред бил следният:

сред жените в Бунархисар; сред тях намира и най-добрите куриери и ятаци на организацията.

Първата среща с Михаил Герджиков в Бунархисар оказва завладяващото въздействие върху младия революционер, както и върху всички, които се докосват до него — и простите селяни, и учителите, и свещениците. След неговото заминаване и вероятно повлияно от посещението му, се организира и революционният комитет в Бунархисар, чийто секретар е Анастас Разбойников. Пропагандата на легални и нелегални дейци има една задача — всеобщо въоръжаване на поробените българи за вдигане на въстание в цяла Македония и Тракия. Целта е да се предизвика европейска или българска намеса във вътрешните работи на Турция, което да доведе до автономия на Македония и Одринско, според обещанията от Берлинския договор реформи¹².

От края на зимата на 1902 г. агитацията в района се засилва. Почти всички мъже в Бунархисар са „покръстени“. Четата на Коста Калканджиев, следващият нелегален ръководител на Бунархисарския район, се установява във все повече къщи, снове от село на село и това, което не може да свърши тя, го довършват легалните дейци, които всъщност ѝ отварят пътя към хората и улесняват контактите ѝ. Към Великден 1903 г. и най-боязливите са вече покръстени. Всички организирани са разделени по групи, определени са куриерите, а измежду по-решителните са избрани и готовите за терористични действия. Оръжия обаче няма, въпреки че се събират средства и се изпращат в България. Пролетната агитация напредва енергично. Районът се стреми да „догони“ в подготовката си македонските революционни окръзи с бързина и трескавост, характерни изобщо за Одринския регион. Надеждата и очакването за предстоящо въстание обхващат цялото българско население. Революционната идея е станала обществено достояние, а движението в нейно име — масово¹³.

Разбойников е в центъра на събитията. Предчувствайки наближаващите вълнения, семейството му в Свиленград се опитва да го откъсне от организацията, като го склони да замине да следва, но той се връща в Бунархисар и продължава започнатото. Това са дни на ускорена активност, очаквания и страхове. Турците стават по-подозрителни. След края на учебната година арестът му е неминуем и затова в началото на май 1903 г. заедно с Д. Айвазов, Т. Калудов, Н. Драганов и Г. Буруджиев се отправя на север, към планината, за да се присъедини към четата при Алан-Кайряк (дн. Ясна поляна)¹⁴.

На конгреса на Петрова нива, по предложение на Михаил Герджиков, Анастас Разбойников и Христо Силянов са избрани в бюро-

то за ръководство на заседанията като негови секретари¹⁵. Конгресът разделя Одринско на 15 революционни учатъци. Разбойников е определен да действа във Велички район, който обхваща западната половина на Бунархисарско. Включва се в четата на войводата Ст. Петров, отново като неин секретар. Подвойвода е Д. Ташев. През юли отрядът се движи от село на село и продължава революционната агитация. При обявяването на въстанието, под командването на Стамат Икономов, четата атакува казармата при с. Инджекьой, Визенско. Разбойников е начело на първия взвод, който трябва да нападне казармата. Въстаниците откриват силен огън и убиват няколко войника. Повечето от четниците, обаче, са необучени. Поради своята неопитност и прибързани действия те не успяват да се възползват от възникналата суматоха сред противника и са принудени да отстъпят. Четата се насочва към с. Велика и го освобождава. След това, разделена на две групи, тя обхожда околните села и установява в тях въстаническа власт. Въстаниците владеят участъка до 25 август¹⁶. Аскерът ги напада при с. Велика с планинска артилерия. Четата събира селяните от участъка в гората при с. Мегалово, където има складирана храна и ги охранява, докато получи от Главното боево тяло заповед за отстъпление. Нареддането пристига на 29 август и след два дни, начело на група от около 2000 мъже, жени и деца, отрядът се отправя към границата с България, която прекосява през нощта на 1 срещу 2 септември¹⁷. Години по-късно Разбойников си спомня: „Нашата чета се оттегли последна с тревога и възмущение в душите ни. Връщахме се живи бежанци, придружаващи бежанци. Турската войска напредваше бавно и предпазливо. В Ясна поляна, предвид многото бежанци, обхвана ни още по-голямо разочарование и сатмокритика. Заедно с Цено Куртев заминах за Бургас.“¹⁸

Мъчителни ще да са били въпросите, които са терзали тогава младия още революционер. Като един от ръководителите на организацията, при това интелигентен, просветен, образован, той е жертвал не само себе си, но е искал жертва и от онези, които е агитирал и повел, онези, които са му повярвали и „със затворени очи, без да му мислят много“ са тръгнали в огъня.

Следващата година Разбойников прекарва в София като студент в Софийския университет. Дадената от султанското правителство амнистия му позволява през юли 1904 г. да се върне в Свиленград. Има желание да продължи образованието си, но властите в Одрин му отказват паспорт като „въгрешен“, т.е. като член на Вътрешната организация, и той решава да стане за една година учител в с. Булгаркьой, Кешанско. Изминалите събития са го накарали, както и

1. Отчет за дейността на Окръжния комитет и на Главното ръководно боево тяло [6].

2. Финансов отчет за разходите по подготовка и провеждане на въстанието [2].

3. Отчет на някои районни ръководства за дейността по време на въстанието [11].

4. Разисквания.

Конгресът бил открит от Михаил Герджиков, ръководителят на Главното ръководно боево тяло и на въстанието в Одринско. В началото на своето слово той предложил със ставане на крака и едновременно мълчание да почетат паметта на падналите в борбата за свобода българи в Тракия и Македония, в борбата срещу непоносимото турско робство. След това направил кратък преглед на извършеното по време на въстанието, анализ на причините за неговото поражение, изтъкнал неговата роля и отражението му в Турция, България и Европа, разказал за симпатиите на целия демократичен и прогресивен свят към въстаналото население от Тракия и Македония [14, с. 242].

След неколкодневни заседания, след мъчителни и тежки разисквания, всички въпроси били разяснени, принципите на бъдещата дейност установени и конгресът решил: Вътрешната революционна организация трябва да продължи своята дейност, да стегне редиците си и да възстанови разкъсаната революционна мрежа. „Прие се единодушно — казва Димитър Ташев — борбата да продължи и за напред“ [7, с. 263—266], да продължи до победа [12, с. 10]. Делегатите останали верни на своите борчески убеждения, че само с революционна борба, само с една обща народна революция ще може да се премахне омразният политически и феодален гнет, който 500 години тегнел над българите от Тракия и Македония [14, с. 248].

Конгресът избрал ново Главно ръководно боево тяло в състав: Лазар Маджаров, капитан Стамат Икономов и Лазо Лазов [12, с. 9]. Освен това „взема се решение — пише Димитър Ташев — всеки войвода да отиде в района си, който му бе даден от конгреса на Петрова нива през 1903 г.“ [7, с. 263—266]. И не след дълго борбата отново закипяла. Отново из Тракия започнали да кръстосват верни народни синове, стари дейци на революционното движение, за да поддържат духа на населението, да подпомагат, да канализират и организират борбата [14, с. 248].

През периода 1905—1906 г. дейността на Одринския революционен окръг, подобно на другите окръзи бил силно разстроен. През септември 1905 г. в София се събрали районни войводи, околийски

и окръжни ръководители, за да обсъдят и изяснят отделни спорни въпроси на Македоно-Одринските революционни организации. През октомври 1905 г. е свикан общ конгрес на ВМОРО в Рилския манастир. Присъствали 22 делегати от всички окръзи. Делегати от Одринския революционен комитет били: Михаил Герджиков, Стамат Икономов, Кръстю Българията и др. След Рилския конгрес възникнали противоречия и разцепление в редиците на ВМОРО.

През 1906 г. капитан Стамат Икономов влязъл с чета в Одринско, за да повдигне революционния дух на поробеното население.

На 23 април 1907 г. в Пловдив се провела сбирка с участието на видни тракийци, които излезли с предложение да се свика конгрес. Конгресът се провел в Пловдив от 26 до 28 октомври 1907 г. Наред със заслужилите революционни дейци Михаил Герджиков, Стамат Икономов, Димо Янков и др. се изявили и по-млади представители на тракийската емиграция [16, с. 42].

През лятото на 1908 г. (10 юли) младотурците извършили преврат в Турция и оповестили сравнително демократични реформи, известни като „Хуриет“. Това повдигнало надеждите на тракийските българи и те решили да се проведе конгрес за обсъждане на въпроса.

Конгресът на ООРК бил насрочен на 31 август 1908 г. в Одрин. Лозенградчани и малкотърновци пристигнали като внушителна група, между тях били: Стамат Икономов, Дико Джелебов, Яни Попов, Лазо Лазов, Георги поп Аянов и др. Заседанията се провели в салона на българското училище в двора на църквата „Св. Константин и Елена“. За председател на конгреса бил избран Стамат Икономов. На конгреса се взело решение за излизане от нелегалност на Върховната Македоно-Одринска революционна организация, за сътрудничество с младотурското правителство, за равни права и свободи на всички народности.

След „Хуриета“ редица емигрирали революционери започнали да се завръщат в родната Тракия. В Бургас се събрала група от около 30 души, в която влизали изтъкнатите тракийски дейци и войводи — капитан Стамат Икономов, Лазо Лазов, Димо Янков, Дико Джелебов, Яни Попов, Димитър Маджаров, Коста Тенишев и др. И вече не нелегално, а с редовни паспорти влезли в Турция, за да дадат своя принос за укрепването на младотурското правителство, за демократизиране на държавата

През с. Гьоктепе (дн. с. Звездец) и Малко Търново се отправяли към Лозенград. Навсякъде населението ги посрещало с нескрита радост. В с. Гьоктепе им уредили общоселска трапеза. В Малко Търново населението заедно с 25 турски офицери от местния гарнизон

ги посрещнали извън града и ги обсипали с цветя. Вечерта и тук им устроили обща трапеза. На другия ден положили венци на гроба на убитите в с. Сърмашик (дн. с. Бръшлян) революционери — войводата Паньо Ангелов и неговия четник Никола Равашола. Надгробно слово произнесъл Йордан Шурков. „Речта му, казва Маджаров, направи силно впечатление на всички, особено на турските офицери“ [18, с. 2].

Пред Лозенград излязло да ги посрещне българското население от града и околните села. Устроен бил голям митинг, на който от името на революционерите говорил войводата Стамат Икономов. След митинга по улиците на Лозенград се провела шумна манифестация, начело с военна музика. Носили се портрети на загиналите в борбата революционери. Вечерта тук също била устроена народна трапеза. На вечерята свирил училищен оркестър, а Яни Попов и другите революционни дейци изпълнили бунтовни песни.

През следващите дни в салона на класното българско училище революционерите провели конференция, посветена на бъдещата им съвместна работа с младотурците. Разискванията били бурни, но без особен резултат. Краят настъпил в навечерието на Балканската война — 1912 г., когато „Хуриетът“ приключил.

Капитан Стамат Икономов продължил да живее в Малко Търново от 1908 г. до 1910 г., след което поради заболяване се преселил в София.

Лятото на 1912 г. било тежко и мрачно за Стамат Икономов. Винаги жизнен, здрав, силен в лишения и несгоди, капитанът се разболял — появила се подутина на бузата. Братята му събират пари, за да се оперира във Виена. Праща пари и братовчедът му Димо Янков. Връща се от Виена и постъпва на лечение в дивизионната болница.

12 септември 1912 г. била последната есенна вечер на 46-годишния капитан.

Признателното малкотърновско гражданство наименовало на името на капитан Стамат Икономов една от улиците в родния му град, а бащината му къща е обявена за паметник на културата.

Уместно е в градската градина в центъра на града пред родния му дом да бъде издигнат бюст-паметник на капитан Стамат Икономов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Данаилов, Л., С. Нойков. Националноосвободително движение в Тракия (1878—1903 г.). С. 1971.
2. Ковачев, П. Спомени. Ръкопис в Тракийския научен институт.
3. Колева-Берберова, Д. Веднъж българско да стане. Сливен, 2001.
4. Кьосев, Д. История на македонското националноосвободително движение. С., 1954.
5. Милетич, Л. Материали за историята на македонското освободително движение. Кн. IX. Спомени на Михаил Герджиков.
6. Московът, Ст. Спомени на тракийски революционери. — Заветъ (списание на тракийската младеж), VII, № 5, 6, 21—22, София, февруари и март 1934.
7. НБКМ — БИА, ф. 641, а. Е. 15, л. 263—266. Архив на Ив. Орманджиев.
8. НБКМ — БИА, ф. 641, а. Е. 15, л. 263—266. Спомени на Д. Ташев.
9. Орманджиев, Ив. Приноси. Кн. II. С., 1929.
10. Орманджиев, Ив. Приноси. Кн. III. С., 1933.
11. Орманджиев, Ив. Приноси. Кн. VII, с. 35. Спомени на Христо Караманджуков. Ръкопис в Тракийския научен институт. — В: Данаилов, Л., Т. Браянов, С. Нейков, Националноосвободително движение в Тракия (1878—1903 г.). С., 1969.
12. Попников, Д. Реакцията срещу ВМОРО и Преображенското въстание, с. 10. Ръкопис.
13. Селянов, Хр. Спомени от Странджа. С., 1935.
14. Спиров, Н. Преображенското въстание (Борбите на тракийските българи за национално освобождение 1878—1903). С., 1983.
15. Страшимирова, В. Капитан Стамат Икономов. — Бюлетин на Централното ръководство на Съюза на културно-просветните дружества в България. С., 1975, № 8.
16. Филчев, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999.
17. Енциклопедия България. Т. 3. С., 1982.
18. Спиров, Н. Младостта на войводата. — Тракия, 18 дек. 1992 г.

- ¹⁵ Я в о р о в, П. К. Цит. съч., с. 78.
¹⁶ Д о с т о е в с к и, Ф. М. Събр. съч. Т. 11. С., 1989, с. 354.
¹⁷ Македония. Сб. от документи и материали. Из писмо на Г. Делчев до Н. Матшевски, с. 406.
¹⁸ М а т о в, Хр. Матов за своята революционна дейност. С., 1928, с. 8.
¹⁹ Н а й д е н о в а-С т о и л о в а, Г. Летопис..., с. 148.
²⁰ Дело, № 4, 1902.
²¹ Спомени за П. К. Яворов, съст. М. Марковска. С., 1989, 87—88.
²² Я в о р о в, П. К. Съч. Т. 2, с. 36, 62—63.
²³ Реформи, № 13, 12 апр. 1902.
²⁴ Виж по-подробно Ф и л ч е в, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, 25—27.
²⁵ Известия, № 312, 1902.
²⁶ Дело, № 19, 18 май, 1902 г. — на първа страница в червена рамка е отпечатан голям портрет на Хр. Ботев, стихотворението „Молитва“ и уводна статия от Яворов.
²⁷ Дневник, № 86, 4.VIII.1902 г.; ЦДА на РБ — ф. 134к, оп. 1, а.е. 374, л. 3—4.
²⁸ Мисъл, г. XIII, № 1.
²⁹ С т о и л о в а-Н а й д е н о в а, Г. Цит. съч., с. 180.
³⁰ Я в о р о в, П. К. Съч. Т. 2, с. 105.
³¹ Д е л ч е в, Г. Спомени, документи, материали. С., 1978, с. 192.
³² Б а ж д а р о в, Г. Моите спомени — Македонска правда, г. I, № 44.
³³ С т о и л о в а-Н а й д е н о в а, Г. Цит. съч., с. 187.
³⁴ Я в о р о в, П. К. Съч. Т. 2, с. 105.
³⁵ Пак там, с. 114.
³⁶ Т о м о в, Л. Спомени за революционната дейност в Серския окръг. С., 1953, с. 31.
³⁷ Я в о р о в, П. К. Съч. Т. 2, с. 153.
³⁸ Изложение с входящ номер 8337, пази се в ЦДА на РБ, ф. П. К. Яворов.
³⁹ Н а й д е н о в а-С т о и л о в а, Г. Цит. съч., с. 649.
⁴⁰ Дневник, № 4362, 1914.

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА

ПОДВИГЪТ НА ТРАКИЙЦИ

МИХАИЛ ГЕРДЖИКОВ

1936 г.

Съвременниците на дадено събитие от политико-обществен характер не могат да бъдат негови историци — още по-малко, когато са били и участници в събитието: те могат да бъдат само негови хроникьори. Това е, за да се избегне елемент на субективизъм, който не може да не влияе върху правилната преценка на станалото.

Това съображение ме е заставяло да не публикувам нищо въобще по революционните борби на Македония и Тракия, в които борби имах щастието да взема едно скромно участие*.

Поканен обаче от редакцията на сп. „Завет“ да напиша нещо за специалния брой, посветен на въстанието в Тракия през 1903 г., ще се помъча в най-сбит вид да посоча, доколкото мога, някои обективни условия, при които се подготви въстанието, и обстановката, при която то избухна, за да се види при какви трудни обстоятелства тракийецът организира и прояви своя протест срещу едно петвековно политическо и духовно иго. Защото Преображенското въстание не е и не може да бъде друго освен един протест, присъединен към оня на Илинденското въстание.

*Ползвам се от случая да заявя, че издадената през 1928 г. от Македонския научен институт книга „В Македония и Одринско. Спомени на Михаил Герджиков“ не е написана от мене. Това са нахвърляци на проф. Милетич, които той отбелязва при няколко наши разговора, „за да послужат като канава за написване историята на революционните борби в Македония и Тракия“. Те са непълни — това признава и сам професорът в предговора на своята книга, дето ме и подканя да ги попълня някой ден. Тая покана г. Милетич можеше да ми отправи преди издаването на „спомениите“. Тогава и не биха дали повод никому да вадя неправилни заключения от такива непрегледани и непопълнени „нахвърляци“.

ГЕОРГИ КОНДОЛОВ — ЛЕГЕНДАРЕН СТРАНДЖАНСКИ ВОЙВОДА

Д-р СТАМАТ АПОСТОЛОВ (Бургас)

Георги Кондолов е виден деец от Македоно-Одринското революционно движение и легендарен войвода от Преображенското въстание. Той е от оная плеяда революционни борци, които, обрели себе си в служба на националния идеал — свободата на България, забравяха себе си, не пожалиха време и сили, дом и семейство.

Истинското му име е Желязко, прекръстен по-късно от по-големия си брат Иван на Георги. Затова и четниците му през време на комитлъка го наричали „дядо Желю“.

Роден е през 1858 г. в с. Велика, Малкотърновско (останало след Освобождението на България в Турция). Георги Кондолов произхожда, от многодетно семейство. Още от детските си години напуска бащин дом и е принуден да изкарва прехраната си като дърводелски чирак в Цариград. След освобождението на България (1877—1878) напуска Цариград и се установява в Хасково, където се запознава с Христо Арнаудов (бъдещ четник и войвода в Преображенското въстание), братовчед на бъдещата му жена Донка, с когото откриват самостоятелна дърводелска работилница.

Първото бойно кръщение Георги Кондолов получава като доброволец срещу въстаналото турско население в Родопите в качеството си на войвода в отряда на козлуджански отдел на I енджежкьойска чета, където е награден с бронзов медал от княз Александър Батенберг.

През 1889 г., няколко години след женитбата си за Донка Хубенова, Кондолов заедно със семейството си се преселва в Бургас. Открива работилница и работи занаята си. В Бургас той намира богата среда за изява на своите идейни разбирания. Запознава се със свои съидейници и заедно с Георги Минков, Григор Дяков, Стоян Петров, Иван Златарев и др. Георги Кондолов (15. дек. 1896 г.) като клон на дружество „Странджа“, гр. Варна. Участва и на I Учредителен конгрес на тракийските дружества в България, проведен на 19 февруари 1897 г. в Бургас. След конгреса Капитан Петко войвода, Георги Кондолов, Стоян Петров и др. създават таен революционен комитет с ръководител Капитан Петко войвода, като помощен орган към централното дружество във Варна, който имал за задача да подпомага организирането и изпращането на въоръжени чети в поробена Тракия.

Действията на първите чети, сформирани и изпратени в Малкотърновско, Бунархисарско и Лозенградско, предвождани от Минчо Томов (1897), Петър Странджата (1898) и Тодор Шишманов (1899) имали проучвателен характер, и особено двете чети на Лазар Маджаров (1900, 1901). Те създали мрежа от канали и куриери за безопасно движение на членовете на революционната организация, за прехвърляне на оръжие и боеприпаси и изградили революционни комитети и „смъртни дружини“ в Лозенградско и някои села на Малкотърновско, показали, че четническото движение може да изиграе важна роля в освободителната борба.

В началото на 1901 г., започнала усилена подготовка за формиране на нова агитационно-пропагандна чета, която била предназначена да действа в района на Странджа планина (Малкотърновско и Бунархисарско). За войвода бил определен любимецът на българското население в странджанския край Георги Кондолов. Макар и да не се отличавал с високо образование, Кондолов бил надарен с природна интелигентност и изпъквал със своята голяма съобразителност, твърдост, упоритост, издръжливост и изключителна смелост, крайно скромен и непретенциозен, същевременно строг и справедлив. На това той дължи и големия си авторитет пред четниците, които били готови да се жертват за любимия си войвода.

За него Иван Орманджиев (кн. I. Георги Кондолов и дейността му в Странджанското въстание) пише: „С лице широко и бяло. Очи големи и проникателни с гъсти, кестеняви и надвесени вежди, с кестенява и рошава, но рядка коса; с кестенява и разделена на две брада, която липсваше по бузите му; с извити и дълги мустаци; едър, плещест и висок; с големи и мускулести крака — телосложение на

борец, Кондолов нямаше равен на себе си измежду всички одрински дейци.

Той имаше тежка и бавна походка. Цялата му грамадна външност изразяваше неговата силна, упорита и волева натура. Когато погледнеше с големите си очи, тръпки го побиваха. По външност горд, съвсем хладен, дори и страшен, Кондолов беше всъщност дружелюбив и скромен. Дребните работи не го ядосаха и той ги посрещаше с усмивка.

Кондолов не беше учен. Той не беше човек с култура, но имаше природен ум, със здрав смисъл и голяма памет. Изплувал на повърхността на живота почти по свой почин и на своя глава, той притежаваше всичките качества на тоя род хора — житейска опитност, твърдост, упоритост, самостоятелност и смелост. Неговата голяма скромност, сериозност и неприказливост, предаваха искреност на идеализма и самоотвержеността му, което го издигна до върха на бунтовническата йерархия.

За него четникът Димитър Янев (Попето) от с. Енимакле, Бабаескико — пише: „Кондолов беше един от най-благите воеводи... Населението много го уважаваше и почиташе... Като кажеха: „Дядо Желю иде!“ обща радост обхващаше всички, и млади, и стари. Никога не го чух да мъмри някого. В работата си беше строг, но справедлив... За народа от Малкотърновско нямаше по-прочут войвода от него...“.

С такива качества Кондолов повежда първата си агитационна чета в Странджа планина, като зарязва семейно огнище, за да отдаде сърцето и душата си на един идеал — свободата на поробеното отечество. Идеал, който според Христо Караманджуков го е подхранвал, въодушевявал и му създавал спокойствие и преданост в делото, без да преследва чрез него никакви облаги.

Първата чета на Кондолов се състояла от 10 души, заедно с войводата. Формирането ѝ станало в с. Аланкайряк (дн. Ясна поляна), където било проведено военно обучение по предварително съставен план. С изключение на двама четници, изпратени от горе, всички други Кондолов сам си ги подбрал. Между тях били и двамата бъдещи войводи в Странджа планина — Дико Джелебов и Киро Димитров Узунов.

Преди да поведе първата чета, Георги Кондолов дълго се е готвел, като поддържал непрекъсната връзка с Върховния комитет и със задграничния представител Георги Минков, относно подготовката — комплектуването и въоръжаването на четата. Една година преди да замине, с раница на гърба, обут с цървули, ходел пеш по

граничните пунктове, често надпреварващ се с някой коник, за да се кали в издръжливост.

На 30 май 1901 г. четата напуснала Аланкайряк и поела към Странджа планина. С помощта на куриер благополучно прехвърлила границата и се насочила към селата Маглаик, Паспалово и Мокрошево, където се свързала с местните революционни комитети. От там се отправила за с. Велика, но била разкрита от турските власти и едва успяла да се измъкне. След глад и лишение четниците успели да се доберат до Велика, родното село на войводата, където намерили храна и спасение. След като се съвзела и отпочинала, четата обиколила още няколко села в Малкотърновско, провела събрания в някои от селата и поради това, че била отново разкрита при движението си в района на Стоилово и Сърмашик, се наложило да прекрати дейността си и да се върне в България.

Бъпреки допуснатите грешки, поради неопитност и неспазване на революционната конспирация, първата чета на Кондолав изиграла важна роля за повдигане духа на населението в района на Странджа. Кондолов успял да привлече и посвети значителен брой патриотично настроени българи в много Малкотърновски села.

С втора чета Кондолов навлиза в Мадкотърновско на 24 май 1902 г.

Всички четници били облечени в бозови куртки и панталони, с бели калпаци, дъната на които били червени и с кръст от жълт ширит, с черни подпранници, а отпред, вместо герб — емблемата на смъртта (череп и кости), с надпис: „Смърт или човешки правдини“. Тази красива униформа, особено на снажното тяло на войводата, правела силно впечатление на населението. Тя била най-хубавата пропаганда в Странджа планина.

Четата заварила в Малкотърновско посветени на делото хора от по-рано (от местната чета на Тодор Шишманов, от Гоце Делчев при обиколката му през пролетта на 1900 г., от първата агитационна чета на Г. Кондолов и други дейци).

Навсякъде била посрещана доброжелателно. Там, където минела, броят на посветените се увеличавал. В селата, където нямало комитети, били създадени такива и съставени списъци на членовете и ръководните органи. По указание на Г. Кондолов селата от Малкотърновския комитет били разпределени по участъци, които били поверени на учители, свещеници и други просветени, верни на делото дейци. Така, Вътрешната революционна организация в Малкотърновско се поставила на здрава основа.

През октомври Кондолов заболява и временно напуска четата, като заминава на лечение в Бургас. След като възстановява здравето

мнозина други, да преосмисли тактиката и непосредствените задачи на борбата. Убедил се е, че четничеството вече или поне за момента е ненужно, че то може да убие организацията, а учителите могат да бъдат по-полезни за народа. През 1905 г. в Булгаркьой, както и в околните села, вече няма революционна организация, но все още има посветени от миналото. Разочаровани от четничеството и въстанието, стреснати от разоренията и страданията на обикновения човек, Разбойников и единомишлениците му търсят нови пътища и ги откриват в „бъдеща, поне за сега, културна работа“¹⁹. След конфликт с турските училищни власти под предлог, че преподава по неodobрени учебници и заплашен със затвор, след края на 1904—1905 учебна година той заминава за България, за да продължи образованието си.

Анастас Разбойников учи история и география в София и Лозана. Изглежда, че пред него се откриват вратите на академичната кариера, но той не прекъсва връзките си с Македоно-Одринската революционна организация. На свикания след Младотурския преврат конгрес на Одринския революционен окръг (31 август 1908 г.) той е делегат от Свиленградския район. Изнесеният от него реферат „Революционната организация и националният въпрос“ предизвиква разгорещени спорове. В приетата по него резолюция са включени искания за премахването на всякакви национални привилегии и даването на всяка нация правото на свобода за самоопределяне и организиране; преодоляване на националните разпри; ускорено решаване на църковно-училищните спорове и недопускане от властите да бъде толерирана една или друга националност²⁰. Разбойников е избран в състава на делегатите за общия конгрес, свикан от Солунския комитет. Той е и в групата, която се среща с Младотурския комитет в Одрин, пред когото представят исканията на българите в региона.

Заедно с Д. Катерински, А. Разбойников започва да издава библиотека „Възраждане“, но по финансови и организационни причини излизат само 3 брошури. След като двамата не получават учителски назначения в Одрин, те се връщат в Свиленград²¹.

Следващите години от живота на Анастас Разбойников минават в Македония, на попрището на екзархийския учител. През 1909—1910 г. той преподава в Педагогическото училище в Сяр, а през 1911—1913 г. — в Солунската българска мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“. Редактира вестници и списания, обнародва първите си научни трудове.

Разбойников взима участие в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. След 1913 г. се занимава с преподава-

телска, изследователска и публицистична дейност. От 1913 до 1934 г. живее в Пловдив. Там създава семейство и работи като учител, окръжен училищен инспектор, директор на Висшия учителски институт, директор на Мъжката гимназия. През 1934 г. се премества в София, където е окръжен училищен инспектор и директор на II девическа и VII мъжка гимназия (до 1943 г.)²².

Въпреки новите си професионални ангажименти, Анастас Разбойников не се откъсва от Тракийското движение, на което се е посветил от ранната си младост. Продължава да работи активно в Тракийската организация и в Тракийския научен институт. От 1932 г. е член на Редакционния комитет на библиотека „Тракия“ и Тракийски сборник и е първият касиер-счетоводител на Тракийския научен институт (1934 г.)²³.

За поколения изследователи на българската история и българския национален въпрос името на Анастас Разбойников се свързва не само с личното му участие в борбите на Тракия за освобождение, а също така и с изследванията му на историята и битата на тракийските българи, с проучванията му в областта на историческата география и демография и поселишните проучвания, с написаните от него учебни помагала и десетки публицистични статии. Сред по-важните му съчинения са: „Чифлигарството в Македония и Одринско“ 1913; „Обезбългаряването на Западна Тракия 1919—1924“ (1940) „Тракия. Географски и исторически преглед“, 1946, в съавторство с Ив. Батаклиев и Ив. Орманджиев; Турски извори за българската история, джелепкешански регистри (съвместно с Бистра Цветкова), т. XVI, БАН, 1972 г., както и посмъртно издаденото от сина му Спас Разбойников в съавторство изследване „Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 г.“ (1999). Те имат оригинален изследователски принос и признание както в научните кръгове, така и в по-широката хуманитарна общност.

Анастас Разбойников приключва земния си път в София, в деня на своето рождение — 9 януари 1967 г. Преминал през няколко исторически епохи, той е не само техен свидетел, но слага и собствения си отпечатък върху времето, в което живее. Разбойников става един от идейните водачи на освободителното движение на българите в Тракия. Образован и интелигентен, той съчетава словото с практическото действие, ясните възгледи и аналитичния ум — с решителност, трудолюбие и неотстъпчивост. През целия си живот не престава да работи за българската национална кауза в Тракия и остава в паметта на потомците като революционер, просветител и учен.

си, през ноември отново застава начело на чета и обикаля селата Паспалово, Мокрошево, Карадере, Дерекъой, Пирог. В Чиглаик се среща с Лазар Маджаров, с когото уточняват канала за пренасяне на оръжие от Казъклизе—Горна Канара—Тастепе—Пирог.

През ноември 1902 г. по време на обиколката с втората си чета в Малкотърновско, в с. Велика Г. Кондолов се среща с Герджиков, който му възложил да открие канал до Черкезкьой, във връзка проектирания атентат на железопътната линия.

Тази задача Герджиков не случайно възлага на Кондолов, а защото бил физически здрав и знаел добре гръцки и турски. За трудното си пътуване той избрал за спътник четника Стоян Камилски — млад левент, прав като свещ, висок и много издръжлив.

Към края на ноември Кондолов и Камилски се отправили към определената цел. Макар и с много премеждия, подпомогнати от хора, познаващи добре района, в продължение на няколко дни те пропътували маршрута, осигурили куриери и ятаци и определили канала и мястото на атентата.

С втората си чета Кондолов постигнал значително по-големи резултати. Проведени били организационни мероприятия за укрепване на селските комитети. Изградени били „смъртни дружини“. Отделено било внимание на бойната подготовка на местното население. Четата допринесла за заздравяване и разрастване на революционното движение в Малкотърновския район.

Третата чета на Кондолов, сформирана на 18 май 1903 г. в село Герге-Бунар (дн. Росеново), обхванала част от Малкотърновски революционен район и отделни села от Лозенградско — Корудере, Дерекъово, Чиглаик и Пирог.

Четата се състояла предимно от нови хора. В това число Паскал Иванов от Лозенград (секретар на четата), Димитър Янев (Попчето) от с. Ени-махле (Лозенградско), Серафим Стоянов, Йосиф Петров и Димитър Йосифов от Македония.

Преди да тръгне за Герге-Бунар, войводата се простил с жена си. „Отиване има, ъ казал той, връщане няма“. Предчувствайки сякаш смъртта си, той дал последните си разпореждания като домакин и в 9 часа вечерта потеглил, заедно със Стамат Икономов, Стоян Петров и още някои други връстници и изпращачи.

С обаятелната си външност Кондолов всявал респект сред четници, селяни, еснафи и чорбаджии и ги завладявал. За поробените българи, без разлика на положение и образование, и дрехите, и оръжието, и погледа, и думите на Кондолов били святи, а желанията му — заповеди.

Същевременно Кондолов се отнасял към четниците си бащински. Сам той често казвал: „Аз съм ваш баща, а не войвода; ако ме пазите, и аз ще пазя вас; ако ли не, един без други сме загубени“. На това се дължал, според Караманджуков, и големият му авторитет сред четниците.

Този път усилията на четата били насочени преди всичко към въоръжаване на населението и повишаване на неговата бойна подготовка, с оглед на предстоящото въстание.

С третата чета Георги Кондолов останал в Малкотърновско до обявяване на Преображенското въстание и с нея той пристигнал на историческия конгрес на Петрова нива. Впоследствие четата образувала бойното ядро на въоръжения отряд, начело на който Кондолов взел участие във въстанието, в което намерил героичната си смърт.

Конгресът се е състоял от 28 юни до 2 юли (ст. ст.) 1903 г. в местността Петрова нива, в землището на с. Стоилово, Малкотърновско. На конгреса присъствали всички войводи и техните помощници, по двама-трима делегати от Районните (Околийските) комитети — всичко 47 души.

В 14 часа на 28 юни Михаил Герджиков открива конгреса и било избрано бюро за неговото ръководство в състав: председател — Васил Пасков, подпредседател — Велко Друмев и секретари — Христо Силянов и Анастас Разбойников. Прието било решение да се подкрепи решението на Битолския конгрес и бил приет план за провеждане на въстанието в Източна Тракия. Уточнени били силите и оръжието. Избрани били войводите и ръководството на въстанието, наречено Главно ръководно боево тяло (ГРБТ) в състав: Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и Стамат Икономов. Георги Кондолов, освен като войвода на чета на 12-ти паспаловски район, е бил определен и за началник на въстаническите сили.

След конгреса всички войводи, чети, легални и нелегални дейци се заемат с непосредствената подготовка на въстанието в районите и участъците си.

Паспаловският революционен участък, с войвода Георги Кондолов и секретар Паскал Иванов, обхващал селата Паспалово, Мокрошево, Едига, Карадере и други по-малки селища в Малкотърновския район. За провеждане на бойните действия в паспаловски участък, съгласно предварително съставения план, четата, която се състояла от около 200 души, била разделена на 3 отряда.

Отрядът под личното командване на войводата Георги Кондолов, в който влизали Паспаловската и Мокрошевската „смъртни

¹ С и л я н о в, Хр. Спомени от Странджа. Бележки по Преображенското въстание в Одринско — 1903 г. С., 1934, 27—28.

² Р а з б о й н и к о в, Сп. Ан. Апостолите на свободата в Одринска Тракия. С., 2000, с. 199.

³ Р а з б о й н и к о в, Ан. Сп., Сп. Ан. Р а з б о й н и к о в. Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 година. С., 1999, с. 374. Самият Разбойников пише, че е родом от Свиленград. О р м а н д ж и е в, Ив. Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1896—1903 г.). Кн. II. Борбата в Бунархисарския район. С., 1929, с. 65.

⁴ БИА, ф. 641, а.е. 10а, л. 183.

⁵ Пак там, л. 185.

⁶ Пак там, л. 184—186.

⁷ Пак там, л. 188.

⁸ О р м а н д ж и е в, Ив. Приноси към историята..., с. 65.

⁹ О р м а н д ж и е в, Ив. Преображение. Тридесет години от въстанието на българите в Тракия. С., 1933, 9—16.

¹⁰ Това са селата Колибите, Сатъ-къой, Чонгара, Пенека, Ятрос, Яна, Кору-дере, Урум, Беглия и Серген — Приноси, кн. 2, с. 67.

¹¹ О р м а н д ж и е в, Ив. Приноси..., с. 71.

¹² Пак там, с. 78.

¹³ Пак там, 84—86.

¹⁴ Илинденско-Преображенското въстание 1903—1968. С., 1968, 400—401.

¹⁵ С и л я н о в, Хр. Цит. съч., с. 34.

¹⁶ Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1999, с. 266.

¹⁷ Илинденско-Преображенското въстание 1903—1968, 391—392.

¹⁸ Пак там, с. 407.

¹⁹ БИА, ф. 641, а.е. 10а, л. 55.

²⁰ Ф и л ч е в, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, с. 44.

²¹ Пак там, с. 46.

²² Р а з б о й н и к о в, Ан. Сп., Сп. Ан. Р а з б о й н и к о в. Цит. съч., с. 374.

²³ Ф и л ч е в, Ив. Цит. съч., с. 91, 99.

ХРИСТО ИВАНОВ КАРАМАНДЖУКОВ — БЕЛЕЖИТ РЕВОЛЮЦИОНЕР И ОБЩЕСТВЕНИК

ДИМИТЪР СЕВОВ (Смолян)

Съществуват десетки публикации и архивни материали, свързани с революционното движение в Родопите, които дават основание да посочим името на Христо Караманджуков като един от значимите национални дейци на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация и нейна ключова фигура в V Ахъчелебийски-Скеченски революционен район.

Христо Иванов Караманджуков е роден на 14 декември 1876 г. в с. Чокманово, Смолянско, в родолюбивото семейство на Иван и Стойка Караманджукови. Детството му протича в неспокойна, бурна епоха,

изпълнена с духовни и национални борби и с въжделенията за освобождение на Отечеството. Неговият баща Иван Караманджуков е участник в революционното движение, четник при Капитан Петко войвода, а впоследствие и един от първите дейци на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО) в Централните Родопи. За своята революционна дейност срещу тираничния турски режим е осъден на 14 години и хвърлен в Одринския затвор¹.

Първоначално образование Христо Караманджуков получава в с. Райково при известния местен учител Васил Мавродиев. Баща му, напредничав за времето си човек, въпреки ограничените материални възможности, го записва да продължи образованието си в Одринското четвъртокласно училище „Д-р Петър Берон“ — голям кул-

Едно народно въстание, каквито бяха Преображенското и Илинденското, предполага предварителна упорита работа за насаждане на революционния дух в широките обществени маси и тяхното организиране. Без това може да има само спонтанен бунт на едно малцинство от населението, на неговия елит. Организаторите на македонската и тракийската революция бяха разбрали тази истина, затуй и прибягнаха до масовото вмъкване на населението в редовете на революционната организация. В Македония това стана по-рано, още през 1898—1899 г., обаче в Тракия то почна през 1902 г. — не повече от около 20 месеца преди въстанието. Дотогава революционната организация в Тракия се ограничаваше в един по-тесен кръг, съставен предимно от по-будните граждани и селяни.

Причините за късното революционизиране и организиране на широките народни маси в Тракия са няколко, между които:

1-во. Българският елемент, който единствен се поддаваше на революционното влияние, представляваше компактна маса главно в планинските области, в полето той бе разреден от турски и гръцки селища. В планините върлуваха разбойнически банди, които тероризираха населението, предизвикваха движение на потери и войска, а това спъваше правилното развитие на организационната работа. И преди да пристъпи към масовото организиране на населението, революционната организация трябваше да очисти територията си от тая напасть, което ѝ отне немалко време и средства, защото близостта на границата улесняваше твърде много набезите и прикритието на разбойниците.

2-ро. В полето и градовете гръцкото малцинство бе враждебно настроено към революционната организация и съвсем не приличаше на куцовласите в Македония, които, както се знае, дадоха Крушево и Пито Гули. Заедно с турците гръцката интелигенция, гръцкото духовенство, гръцките първенци по села и градове образуваха единен фронт срещу революционната организация, която смятаха за агент на българския иредентизъм. Това обстоятелство също пречеше на революционните водачи да дадат по-бърже един масов характер на организацията.

3-то. На много места населението бе под икономическия и морален тормоз на една специфична категория хора, наречени **чорбаджии**. По твърде понятни причини последните, макар и българи, бяха много зле настроени към революционната организация. „Чапкъни“, „хаймани“ бе прозвището, което те даваха на нейните агитатори и организатори, те не роптаеха против терора на турската власт,

защото той не тежеше върху тях, а се упражняваше върху широките народни маси — обект на експлоатация и на власт, и на чорбаджии. Открито те вземаха страната на властта, която ги покровителствуваше, и ругаеха пред населението организацията, докато последната не прояви своята сила по един доста осезателен начин, който издигна нейния престиж, затвърди авторитета ѝ и позволи да се пристъпи към масовото организиране на населението.

Удивително бе увлечението на цялото население да нахлува в редовете на революционната организация, дето намери защита против властническия терор, разбойническата напасть и чорбаджийския тормоз. В едно късо време революционната организация стана действително народна, защото в нея взеха участие и мъже, и жени, и стари, и млади, и бедни, и богати. Опасението, което по-рано съществуваше у някои, че масовият характер на организацията ще предизвика разкрития и предателства пред властите, не се оправда. Напротив, колкото повече масите прииждаха в организационните редове, толкова по-лека ставаше работата на агитаторите и организаторите. И това непринудено идване на народните маси, съпроводено с нескърбен ентузиазъм и готовност за саможертва, бе не само едно насърчение за пионерите на революционното движение, но и едно неоспоримо доказателство, че те са налучкали правия път.

Голямата крачка бе направена, главната стъпка бе преодоляна. Широките народни маси дойдоха в организацията. Касаеше се да се въоръжат и обучат.

И тук тракиецът извърши подвиг. Защото — нека се подчертае дебело — **той не протегна никому ръка за помощ**. Предпочете да се опълчи с кримки срещу маузерите, с бомби срещу Круповите оръдия на турските пълчища и башибозуци, отколкото да чака подаяния и благоволение на всевъзможни „благотворителни“ и от друго съмнително естество задгранични „дружества“. Всички бойни материали — пушки, патрони, револвери, бомби, динамит, адски машини и пр. — бяха купени с пари, събирани **изключително** от населението на поробена Тракия. С такива пари бе купено и снаряжението.

Трогателно бе да се наблюдава с каква готовност, дори с нескривано удоволствие, бедният селянин от странджанските и родопските усои и полският работник в Одринските степи деляха от оскъдния свой и на децата си залък да си набавят оръжие. Защото те знаеха, че подареното не се цени и че да се въоръжиш сам значи да извършиш първия съзнателен революционен акт и да запазиш своята независимост.

турно-просветен и политически център за българите от цяла Южна Тракия.

Годините, прекарани в Одрин, са важен етап, който формира политическия мироглед на Христо Караманджуков и го подготвят за бъдещата му революционна дейност.

През 1895 г. той завършва четвърти клас и е назначен за учител в с. Карлуково (дн. Славейно), Смолянско, където обучава над 120 ученици и прави своите първи стъпки на учителското поприще. Две години учителства и в родното Чокманово. През 1898 г. постъпва в Педагогическото училище в гр. Серес, където продължава своето образование. Там става член на революционното братство, а през лятото на 1899 г. се присъединява към ВМОРО. От този момент животът му е трайно свързан с нейните идеи и с борбата за освобождение.

Революционната биографията на Христо Караманджуков, като деец на ВМОРО, започва от една паметна среща с Капитан Петко войвода в Чепеларе през 1895 г. Образът и осанката на стария войвода оставят траен спомен в съзнанието на младия човек и поражда мисълта да се включи във всенародната борба за освобождение на Македония и Одринска Тракия. През 1900 г. завършва курса на Педагогическото училище, но запленил от революционните идеи изоставя учителската професия. „Тогава, пише той, решаването на въпросите ставаше изключително по необходимост, а не по възможностите“². В началото на 1901 г. е образуван първият Околийски революционен комитет за Ахъчелебийско (дн. Смолянско) със седалище с. Чокманово. За ръководител на комитета е избран чокманецът Таньо Стоев, а за секретар Христо Караманджуков с комитския псевдоним Смитков. Неуспешното покушение срещу хаджи Нурия през май 1901 г. е последвано от арести и гонения на мнозина родопчани. Заплашен от арест е и Христо Караманджуков, което налага да се прехвърли в Чепеларския революционен пункт, където продължава дейното си участие в революционните дела. По думите на Стефан Чакъров в Чепеларския пункт „той е един от първите хора след Вълча“ (Константин Антонов—Сеченката). На него е възложена организацията на революционните комитети в Западна Тракия. С тази цел с четата на М. Чолаков в началото на юни 1901 г. преминават границата и се отправят към Гюмюрджинско и Ксантийско, където подпомагат дейността на учредените революционни комитети. В края на същата година се оформя Гюмюрджински революционен окръг. За един от отговорниците на комитетската дейност в окръга, в кой-

то влиза и Даръдеренски район (дн. Златоградско), е определен Христо Караманджуков.

Той е сред инициаторите на т. нар. Пловдивски конгрес, проведен през април 1902 г. На него е делегат от Ахъчелебийския район. След конгреса, като член на околийското ръководство, Христо Караманджуков прави опит да се противопостави на погрешната тактика и репресивните мерки, провеждани от Чепеларския революционен комитет, спрямо някои дейци на революционната организация. След няколко остри свади с Вълчо Антонов, усещайки заплахата за собствения си живот, е принуден да напусне Средните Родопи. Централното ръководство на ВМОРО му възлага да премине в Малкотърновски революционен район, където продължава да работи като агитатор на революционните идеи. През есента на 1902 г. Христо Караманджуков, като секретар на четата на Георги Кондолов, влиза в с. Кладара (дн. Сливарово), Малкотърновско, където разяснява сред българското население целите и задачите на революционната борба. През декември 1902 г. четата е в с. Камила (Малкотърновско). На проведеното в църквата събрание Христо Караманджуков произнася пламенна реч, призовавайки селяните да се включат в борбата. В резултат на това всички присъстващи полагат клетва и са приети в революционната организация.

В следващите години житейската съдба на Христо Караманджуков е обогатена с нови знаменателни събития. През февруари 1903 г. се завръща в Ахъчелебийско с мисията да потегне комитетските дела и съвместно с Пею Шишманов и други родопски дейци да формира участъкови чети за борба с неприятеля. В ход е подготовката за избухване на въстание. За него в спомените си Христо Караманджуков пише: „...улисани с нашите работи се мъчехме да ги поставим в ред, особено след аферата в Левочево, ненадейно се получи покана с дата 8 юни, изпратена от Бургас, с която се искаше да се упълномощят едно или две лица за участие в събора. Този събор, според поканата, бил крайно належащ“³. Става въпрос за проведени на 28—30 юни 1903 г. събор на „Петрова нива“, на който се взема решение за обявяването на Илинденско-Преображенското въстание. Делегат на конгреса от Ахъчелебийския революционен район е Христо Караманджуков, който в този период заема ръководно място в организационната структура на ВМОРО. На проведенния „Родопски конгрес на 5 юли 1903 г. в местността Св. Дух над с. Славейно той докладва решенията на събора. Конгресът избира и боево тяло за района. В него влизат: Пею Шишманов от с. Славейно, Никола Данаилов от с. Райково и Христо Караманджуков от с. Чокманово.

По думите на Хр. Караманджуков: „В Ахъчелебийско след конгреса се предприе усилена дейност за присъединението на комитети и за боевата подготовка на членовете, очаквайки същевременно и пристигането на обещаното от конгреса и ЦК оръжие, което все не идваше и не идваше.

Но докато ние се уреждахме и чакахме да дойде обещаното оръжие, турците не спяха. Преди още датата на обявяването на въстанието, когато бяхме заели участъка си в околностите на Аламиidere, наблюдавахме непрекъснато редиците аскер, който се стичаше по шосето от Ксанти към Пашмакли... Според сведенията, съобщени на 31 август, всичко са били 8700 в района на половината околия, гдето се движеха“⁴.

Ясно е, че при така описаните условия и липсата на въоръжение, участъковите чети трудно биха могли да предприемат активни военни действия. В края на август 1903 г. те, една по една, се превърлят в България, с което фактически въстанието в Ахъчелебийско приключва. В следващите месеци се провеждат само отделни спорадични акции от районната чета на Пею Шишманов и тези на Тодор Хвойнев, Бечо Даракчията, Христо Стоев—Лакудата, за които Караманджуков дава обширни сведения в по-късни свои публикации.

След разгрома на въстанието той емигрира в България и през есента постъпва като редовен студент в Историко-филологическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. През студентските си години продължава да се интересува от проблемите на революционното движение, занимава се и с журналистическа дейност. Поддържа контакти с емигранти от Македония и Одринско, пребиваващи в столицата, взема участие в различни инициативи. Работи за организиране на емиграцията от Тракия и става член на създаденото през 1907 г. Одринско дружество „Антим I“, като сътрудничи на неговия орган в. „Одрински глас“. Там помества редица статии, в които застъпва становището, че е необходима широка културно-просветна дейност, за да се консолидира българският елемент в Одринско и се приложат нови форми и тактика на революционната борба, за да не се нанася вреда на освободителното дело.

През 1908 г. завършва успешно университета. Обявената от младотурците амнистия му позволява да се завърне в родния си край. През есента на същата година е назначен от Екзархията за преподавател по философия и педагогика в Серското педагогическо училище. Следващата година е преместен в Българската духовна семинария в Цариград, където се подготвят свещеници за българските църкви, подчинени на Екзархията. Там обучава будни български

младежи чрез легална културно-църковна дейност да се противопоставят на влиянието на активната сръбска и гръцка пропаганда. Мнозина от тях впоследствие стават едни от активните и дейни ръководители на ВМОРО и продължители на идеята за освобождение на Македония и Одринско.

През 1911 г. Христо Караманджуков е назначен за временно изпълняващ длъжността ректор на Семинарията, като продължава да изпълнява и преподавателските си задължения. Активно се включва в обществено-политическия живот и представлява цариградските българи в учредената стопанско-просветна задруга „Българска матица“ (1910—1912), която е олицетворение на идеята за всенародно сдружение с широк просветно-стопански характер.

В навечерието на Балканската война след сериозни перипетии Караманджуков преминава в България. Поради това, че е добре запознат със специфичните условия в новоосвободените земи, му се възлагат различни задачи от Българската екзархия, Министерството на народното просвещение и дружество „Червен кръст“.

От есента на 1913 г. Караманджуков е назначен за гимназиален учител в Дупница.

Там го заварва Първата световна война. Мобилизиран е в Десета македонска дивизия. През 1917 г. е командирован в Ниш, където е избран за председател на Историческото бюро при културно-просветната дружба „Морава“ и сътрудничи на в. „Моравски глас“. Тук участва в издирването и съхраняването на български културно-исторически паметници. Организира археологически разкопки и развива оживена културно-просветна дейност⁵. След войната е назначен за директор на Ксантийската смесена гимназия, където работи до окупирането на Западна Тракия от съглашенски войски. През януари 1920 г. се установява в София.

В периода между двете световни войни продължава учителската си дейност. Преподава педагогика в Трета образцова девическа гимназия, а след това в Трета образцова мъжка гимназия. През 1939 г. завършва служебната си дейност като инспектор и завеждащ учителските институти в Министерството на просветата. Сътрудничи на сп. „Училищен преглед“⁶.

Разнообразната обществено-политическа и книжовна дейност на Христо Караманджуков допълва неговия портрет на един от най-изтъкнатите родопски общественици. До сетните дни на житейския си път той се занимава с политическите, историческите, икономическите и културно-просветните проблеми на Родопите и Беломорска Тракия. С тази цел участва в учредяването на Тракийската орга-

ДЕЙЦИ НА ТРАКИЙСКОТО ДВИЖЕНИЕ

- Проф. д-р И в а н Ф и л ч е в — Михаил Герджиков — пламенен ръководител на борбата за свободата на Тракия / 177
Доц. д-р А н г е л К а п с ъ з о в — Лазар Маджаров през погледа на негови съвременници и съратници / 188
Я н к о К е р е м и д ч и е в — Капитан Стамат Икономов — военен ръководител на въстанието / 200
Д-р С т а м а т А п о с т о л о в — Георги Кондолов — легендарен странджански войвода / 216
Н.с. д-р В а н я С т о я н о в а — Анастас Разбойников — революционерът с пушка и перо / 225
Д и м и т ъ р С е в о в — Христо Иванов Караманджуков — бележит революционер и общественик / 233
Доц. д-р Х р и с т о Г а н е в — Участието на Пейо К. Яворов в революционното движение (1900—1903) / 240

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА

- М и х а и л Г е р д ж и к о в — Подвигът на тракийци / 253
Моралният профил на Гоце Делчев / 259
Кап. С т а м а т И к о н о м о в — Писмо до Михаил Герджиков за обстановката в района на въстанието / 262
Х р и с т о К а р а м а н д ж у к о в — Странджанското въстание / 265
П а с к а л И в а н о в — Писмо до съпругата на Георги Кондолов / 269

КНИГОПИС, ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

- И в а н Г е о р г и е в — Нова книга за делото на Михаил Герджиков и тракийци / 273
В а н я С т о я н о в а — Весела Страшимирова. „Преображенските войводи“. София, 2003 / 277

ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

КНИГА ЧЕТВЪРТА

Редактор **Лиляна Лучева**
Коректор **Мариана Видулова**
Технически редактор **Росица Асова**

Издателски индекс 323
Формат 60×80/16 Печатни коли 17,63

Печатница на Академично издателство „Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5
Поръчка № 1197

низация, член е на Софийското културно-просветно дружество „Тракия“ и на Централното ръководство на Върховния изпълнителен комитет.

В продължение на 10 години (1934—1944) е председател на Тракийския научен институт, където най-активно участва в издаването на „Тракийски сборник“ и библиотека „Тракия“. Сътрудничи на в. „Тракия“ и сп. „Завет“⁷.

В продължение на 25 години е издател, редактор и уредник на сп. „Родопа“, чиято основна мисия е „да запознае българската общественост и държавност с историческата и географската действителност на Родопската област... да съдейства за поминъчното и културното издигане на родопското население, за утвърждаване на българско самосъзнание сред българите „мохамедани“. В него намират отражение всички въпроси, засягащи миналото и настоящето на родопската действителност в цялото ѝ многообразие“⁸.

Участва в работата на Съюза за всестранно издигане на Рило-Родопската област. Съдейства за създаване на възрожденската българомохамеданска културно-просветна дружба „Родина“, чрез която дава своя принос за разкриване българския народностен характер на българите мохамедани, за националното им осъзнаване и приобщаване към българския народ.

Значителни са постиженията на Караманджуков като публицист и родопски книжовник. В следосвобожденския период той усърдно издирва документи, записва спомени, уточнява факти и събития, отразяващи героичния подвиг на участниците в национално-освободителното движение. В резултат на своята ползотворна дейност, оставя като дар на потомците личния си архив, заведен под № ф. 284 „Караманджуков, Христо Иванов (1876—1952) — културно-просветен и обществен деец“, който е част от фондовия масив на НБКМ — БИА.

През 1934 г. издава книгата „Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало, с особен поглед към тяхното политико-революционно движение“. Написана въз основа на архивни материали, спомени и лични впечатления, тя е едно от най-ценните и автентични съчинения с изследователски характер, в която подробно се проследява появата и развитието на революционното движение в Западна Тракия до 1903 г.

Към неговата многостранна дейност можем да добавим членството му в Българското географско и историческо дружество и в Съюза на журналистите, където също оставя значима следа. Годишни по-късно ревностните му следовници спомагат за издаването на

подготвените от него книги „Родопа през Илинденско-Преображенското въстание. Спомени и документи“ (С., 1986) и „Подготовка на Илинденско-Преображенското въстание в Странджа—Малкотърновски революционен район 1902—1903. Част 1. Спомени“ (С., НБКМ, 1996).

Христо Иванов Караманджуков, завършва жизнения си път на 21 февруари 1952 г. в гр. София.

За историята обаче, името му навеки ще остане записано в пантеона на безсмъртните родопски дейци, взели участие в националноосвободителните борби. В началото на XX в. той бе един от стражите на освободителното дело и „...част от националната армия на българщината, възпитана от ВМОРО...“⁹, която направи Илинденско-Преображенското въстание възможно и която с кръвта си написа бъдещето на България.

БЕЛЕЖКИ

¹ Д а н а и л о в, Л., Ст. Н о й к о в. Националноосвободителното движение в Тракия. Т. 2. С., 1971, с. 203.

² К а р а м а н д ж у к о в, Хр. Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало... С., 1934, с. 200.

³ П а к т а м, 73—78.

⁴ К а р а м а н д ж у к о в, Хр. Родопа през Илинденско-Преображенското въстание. С., 1986. 75—76.

⁵ Н Б К М — Б И А, ф. 284, а. е. 551, л. 75.

⁶ П а к т а м, а. е. 548, л. 116.

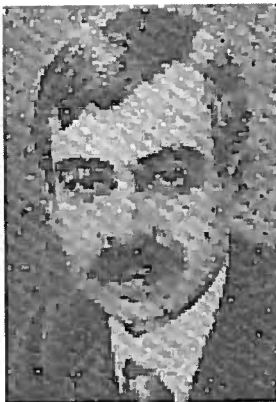
⁷ Д о н ч е в, Д., П. Д р а ж е в, А. Д и м и т р о в. Борци за свобода и просвета. С., 1989, с. 528.

⁸ Р о д о п а, 1928, № 1.

⁹ Македонски научен институт. 100 години Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация. С., 1994, с. 45.

УЧАСТИЕТО НА ПЕЙО К. ЯВОРОВ В РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ (1900–1903)

Доц. д-р ХРИСТО ГАНЕВ

Огромна е литературата за поета Пейо К. Яворов. Сравнително по-малко са изследванията за неговото участие в националнореволюционното движение в началото на XX в.

Роденият в годината на Освобождението ни от османско владичество Пейо К. Яворов расте и възмъжава в семейство, в което са силни възрожденските традиции. Той е 7-годишен, когато през пролетта на 1885 г. Захари Стоянов отсяда в родната му къща в Чирпан. През септември същата година Панайот Хитов, облечен във войводски дрехи, минава край бащиния му дюкян и новината за съединението на Княжество България с Източна Румелия буди възторга на млади и стари.

Юношата Пейо се пристрастява към поезията на Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Ботев. Чете усилено и пише първите си стихове. Сприятелява се с изключени ученици, преместили се от Солунската в Пловдивската гимназия. От тях научава за страдащите българи от Македония и Одринско. Поради липса на средства не може да продължи образованието си и се завръща в Чирпан. Непълнолетният Пейо сам трябва да изкарва прехраната си. Постъпва чиновник в местната телеграфо-пощенска станция. Посещава събрания, организирани от секретаря (негов чичо) на Македоно-Одринския комитет. В началото на лятото на 1895 г. научава за въстанието в Мелник. Кoresпондира си с един от участниците в него — земляка и приятеля му Костадин Нунков. Той го запалва по македонската кауза. Пряк от-

звук на младежките му настроения е отпечатаното във в. „Глас македонски“ стихотворение „Напред“¹. В края на август 1895 г. посещава София. Пред другари съидейници споделя: „Дойдох с намерение да отида въстаник... У мене имаше силно патриотично чувство“². През следващите години това благородно чувство се обогатява с идеите за социална справедливост, за солидарност и изграждането на общество без потисничество и експлоатация. Затова съвсем логично е, че през април 1896 г. основава в Чирпан социалдемократическа група³. През средата на следващата година е чиновник в телеграфо-пощенската станция в гр. Сливен. С усилия и упоритост младежът, осъзнаващ обществените си дълг, преодолява трупачата се умора от продължителните дежурства, негодите от бедността и най-активно се включва в пропагандирането на социалистическите идеи. Често се среща с дейци на Македоно-Одринското движение, с които крои планове за бъдеща съвместна дейност.

Със сърце състрадателно и отзивчиво, с очи широко отворени към събратята по съдба, Яворов се сприятелява с арменци-бежанци от Турция⁴. Те се обръщат към него с интимното „брат“ не само заради мургавото му лице, но преди всичко заради навременната му подкрепа и човеколюбие. Като началник на телеграфо-пощенската станция на гара Стралджа (от август 1898 г.) отблизо се запознава с тежкото положение на тридесетина арменци. Спасили се по чудо от геноцида на турското правителство, те са принудени да работят до изнемога и да се подслоняват в землянки. Вечер го канят на чаша вино и в тъжни песни изливат горчивите си мъки⁵. Стралджа заема важно място в живота и творческото развитие на поета. Оттук изпраща стихове на сп. „Мисъл“. През април 1900 г. авторитетното списание публикува „Арменци“, подписано с изключително сполучливия псевдоним „Яворов“ — даден му от Пенчо Славейков и д-р Кръстьо Кръстев. За това популярно стихотворение и за автора му, чиято слава расте, народният поет Иван Вазов пише: „... от него диша дълбока скръб за нещастния народ мъченик. Яворов е един от поетите, които пеят звучно и се четат с удоволствие“⁶.

Служебната одисея отвежда Яворов в Анхиало (Поморие). Там пише „Калиопа“. В края на декември 1899 г. я изпраща в сп. „Мисъл“. Като милиони граждани на света очаква с надежда началото на новия, на XX в. Той силно е впечатлен от стихотворението на Ив. Вазов „Двадесети век“.

Ний вляземе в нов век, но не и в нов живот.
Въпроси зловещи висят нерешени,
сълзи се пак леят и кървавият пот.
Вериги дрънчат нестрошени!

Домогванията на върховизма да обсеби Тракийската организация с подаряване на пари и материали не успяха. Тия „помощи“ бяха отхвърлени с презрение и тракиецът запази своята самостоятелност: той не стана оръдие на никакви политически авантюристи и остана сам вършител на своите собствени съдбини — за лошо или за добро.

Няколкото манлихерови карабини, с каквито бяха въоръжени агитационните чети и кадърът на въстаниците, едни от тях бяха купени с организационни пари, а други откраднати. Стотина манлихери попаднаха в ръцете на организацията по време на въстанието. С тях бе въоръжен един отряд „доброволци“, водени от Шангов, който бе изпратен от чужди на организацията и на тракийската емиграция среди да действа самостоятелно. Боевото тяло не можеше да позволи това. „Доброволците“ бидоха разоръжени и пушките раздадени на населението.

Опитът на Б. Сарафов да обсеби Тракийската революционна организация с отпускане на пари и оръжие за Ахъчелебийско и Мустафапашанско чрез Вълчо Антонов и Александър Кипров не сполучи. Той остави само един печален спомен, защото отне живота на неколцина добри агитационни работници.

Тракиецът се въоръжи сам. Той сам се организира и сам въстана. Защото притежаваше силна воля, възвишен дух и дълбока вяра в идеала, за който се бори. Благодарение на това той запази своята независимост и не се поддаде на революционното фракционерство, което зарази македонците и ги хвърли в едно трагично самоизтребление.

* * *

Мъчнотиите обаче не спряха дотук. Несгоди за въстанието в Тракия имаше такива, каквито македонецът не познаваше. Преди всичко топографията на революционната област в Източна Тракия. Като изключим Малкотърновския край и една малка част от Лозенградския — Странджанския масив, останалата част бе поле и в най-голяма близост до силни гарнизони като Лозенградския и Одринския. А близостта и на турската столица, както и лесният десант на войски по бреговете на Черно море правеха още по-страшно положението на въоръжения с кримки тракийски въстаник.

Вън от това от височините на Тъмръш, та до бреговете на Черно море бе пръсната една верига от погранични военни постове и застави, които застрашаваха тила на въстаниците. Наистина при тия услрвия трябваше луда смелост, дълбока любов към свободата и фанатична вяра в успеха, за да се хвърли с голи ръце един измъчен от

векове народ в борба със своя гнетител... Историята на революционните борби и на народите за свобода и повече хляб не изброява много примери като тоя*!

* * *

Но тракиецът въстана и при едно друго неблагоприятно обстоятелство: неговата кауза не бе проагитирана и популяризирана вън от пределите на Тракия — по чужбина. Никой не се опита да спечели за тая благородна кауза нито един висок ум, нито една човеколюбива организация, нито един печатан политико-обществен орган в чужбина. Тракийските революционери бяха погълнати от своята къртична работа между народа и нямаша никаква възможност да се занимават с политическата подготовка на въстанието. Тая грижа те бяха оставили на Централния комитет на Македоно-Одринската революционна организация. Последният бе съставен изключително от македонци, които, нека си го кажем — гледаха на тракийците с пренебрежение и дори с недоверие. А тракийската емиграция не пожела да жертвува средства и спокойствие за организиране външната подготовка на въстанието: тя бе отчуждена от масите във вътрешността. Затова ние видяхме големи общественици и публицисти, като Виктор Беоар, Пиер Кияр, Пресансе и др., да пишат книги „Pro Macedonia“ или „Pro Armenia“, но никой чужденец не написа нито един ред „Pro Trakia“... И когато избухна Преображенското въстание пред вратите на турската столица и под носа на дипломатическите представители на Великите сили, цял свят опули очи от изненада и учудване пред дързостта на „презрения роб“ да въстава с голи ръце срещу своя „легитимен господар“... Не бих преувеличил, ако кажа, че тракийското въстание раздруса много по-силно мухлясалите мозъци на цариградските сановници и европейските дипломати, отколкото Битолското, но... след Илинденското въстание има Мюрцшегски реформи за Македония, а какво дадоха на Тракия подир Преображение? Терор, сеч и палеш! И една 50-хилядна бежания... Защото никой

* В Македония революционните райони Петричко, Горноджумайско, Малешевско, Паланечко и др. също бяха погранични, но там масовото въстание не можеше да бъде организирано. Там както и на Илинден, тъй и при два-три по-ранни случая протестните движения са се проявили от нахлули из България чети, около чиято дейност местното население не е вземало никакво участие. Такива бяха случките през 1895 и 1902 г. — т. нар. върховистки въстания. Тогава никакво въстание не е имало, а само едно нахлуване отвън на големи чети, без знанието и съгласието на местното население.

Ръждясалите вериги на османското владичество в Македония и Одринска Тракия гнетят близо 2,5 милиона българи. Те на собствения си гръб изпитват исторически закъснялото излизане на българската нация на сцената на модерна Европа. Този проблем с особена острота е поставен пред българските политици и държавници. Неговото успешно разрешаване не е възможно без използване на целия потенциал на интелигенцията. С възрожденски патос Яворов се стреми към по-пълни и ярки изяви на творец и общественик. В началото на есента на 1900 г. се премества в София, където е назначен за началник на IV телеграфо-пощенската станция. Установява се да живее на квартира (ул. „Антим I“) при македонския деец Иван Димитров Строгов. Сред приятели и другари по-дълбоко чувства пулса на политическия и културния живот в столицата. Пред него стои избор, който ще определи смисъла и същността на бъдещия му живот: да предпочете тихия пристан на романтичния бряг на римите или харамийските пътеки и поляни, където свистят куршуми. Вечната дилема на мечтателя и бореца — перото или мечът? А ако Фортуна едновременно благослови вдъхновяващото слово и поразяващото оръжие и ги сплете във венеца на справедливостта и свободата! Решението на Яворов не е плод на внезапни емоции и случайни и немотивирани хрумвания. Набавя си и внимателно изучава книгата „Българската интелигенция и македоно-одринското освободително дело“⁷. Запознава се с миналото, за да бъде в крак с настоящето. На 25 септември 1900 г. подава молба до Екзархията да бъде назначен като учител в Македония. Отказват му поради липса на свободни места. Това не може да го отклони от целите на святото освободително дело. Пейо К. Яворов носи духа на Васил Левски и добре помни писмото му до Любен Каравелов (от началото на януари 1871 г.): „Не наместо сълзи, сега леем куршуми“⁸. Той има всички морално-волеви качества да встъпи в редиците на професионалните революционери. Тласък да вземе това окончателно решение е паметната му среща с Гоце Делчев в средата на май 1901 г. в софийския хотел „Батенберг“. Мнозина автори — изследователи на делото и живота на Яворов, я сравняват с тази на В. Левски и Хр. Ботев в запустялата мелница край Букурещ.

Запознаването на поета Яворов с най-авторитетния ръководител на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО) — Г. Делчев, е с трайни положителни последици и за двамата родолюбци. В началото на октомври 1901 г. варненското издателство на Стефан Георгиев отпечатва „Стихотворения“ от П. К. Яворов. Отзивите за тях от Антон Страшимиров⁹ и от Божан Ангелов¹⁰ са възторжени. Любопытните читатели веднага оценяват, че

на литературното поле се е появила ярка и талантива личност. Славата, която бързо го спохожда, не го главозамайва, не го отклонява от избрания път. Години по-късно Яворов споделя с професор Михаил Арнаудов „... само търсех случай, когато аз — аха! — да цопна в македонската революция“¹¹. Той става неин предан и активен воин. Не се затваря в замъка на самотата, а със социалната си антена прихваща болките на страдащите. Чува тъгата на бурята, идващ от Вардара, Пирина и Странджа.

Проблемът със снабдяването с оръжие, необходимо за бъдещото въстание, вълнува и четници, и ръководители. Затова Яворов, подобно на хиляди българи, с нарастващ интерес следи развоя на „Аферата мис Стоун“. На 3 септември 1901 г. в местността Подпряната стена (между Разлог и Горна Джумая) четници, ръководени от Яне Сандански, Христо Чернопеев, Кръстьо Асенов, устройват засада. Те залавят гражданката на САЩ мис Елен Стоун — мисионерка в гр. Банско, ръководителка на курс по изучаване на Библията. Заедно с нея в „пленичество“ попада и бременната българка Катерина Стоянова-Цилка. Похитителите искат откуп от 25 000 турски лири (приблизително 100 000 щатски долара). Това е първото в историята на САЩ отвлечане на американска гражданка в чужбина. По личното нареждане на президента Теодор Рузвелт до министър-председателя д-р Стоян Данев е изпратена остра протестна нота. Упражнен е и руски дипломатически натиск. Пленничките мис Стоун и Цилка (и роденото от нея бебе) са освободени през февруари 1902 г. край Струмица срещу приличната сума от 63 000 долара (около 104 кг злато), предадена на Гоце Делчев, която по-сетне се използва за закупуване на оръжие. В световния печат журналистите публикуват сензационни новини за „българските разбойници“. За разлика от тях мис Стоун не казва нито една лоша дума за доброжелателните ѝ похитители. Напротив, обективно разкрива положението във владенията от Османската империя чужди земи и за благородните идеали на борците за свобода¹².

Това събитие е повод ръководните среди на ВМОРО отново да поставят въпросите за формите и тактиката на борба. На 23 септември 1901 г. в София те организират внушителен митинг, на който участват над 20 000 души. Приета е политическа резолюция: „За човешките права, за варварския гнет в Македония и Одринско“. За мнозина от лидерите на ВМОРО е ясно, че ножът е ударил на кокал и само чрез умелото съчетаване на мирни и въоръжени средства на борба ще се стигне до крайната победа. Те знаят, че революцията е крайност, прекомерност, буйство. Тя неизбежно води до проливане-

то на кръвта не само на потисници, но и на невинни жертви. У някои ръководители на освободителното движение възникват „колебания и съмнения“ за „добрите цели“ на революционното движение и „лошите средства“ за постигането им. Това е парадокс, който през вековете е бил препъникамъкът за плеяда най-светли умове на човечеството. По него има сериозни терзания и Яворов: „Защото революцията не всякога може да употреби морални средства против един неморален ред на нещата“¹³. На подобни атаки е подложена и съвестта на човека с изключителни нравствени добродетели — Гоце Делчев. Върховният македонски комитет приема решение (секретен протокол № 9 от 19 май 1900 г.) за отвличането на член от семейството на милионера от София Гешев, с цел откуп и закупуване оръжие за подготовка на въстанието¹⁴. Гоце Делчев е за частични терористични действия, за внимателната им подготовка с участието на съвсем малко хора, без големи рискове и постигане на максимален ефект¹⁵.

За ръководителите на Върховния комитет, а също и за тези от ВМОРО от особена значимост е проблемът за съотношението на вътрешните и външните фактори на революцията. Най-прозорливите от тях от позициите на реализма преценяват, че поради противоречиви интереси благоприятното съчетание на двата фактора е невъзможно. Това се потвърждава както от вътрешните събития (Горноджумайското въстание от септември 1902 г.), така също и от дипломатическите ходове на Русия. Посещението на нейния външен министър граф Ламсдорф в София (13 декември 1902 г.) и внушението, че сега не е време за въоръжени конфликти на Балканите се изтълкува от правителството на д-р Данев като „дърпане на уши“ на малкия партньор. Без съмнение в Истанбул кръволокът султан Абдул Хамид II е въздъхнал с облекчение. Точно четвърт век преди това геният Фьодор Достоевски записва в дневника си: „Ако нациите не живеят в името на висши и безкористни цели, в името на висшите цели в служба на човечеството, а служат само на собствените си „интереси“, те непременно ще заостенят, ще загинат, ще умрат“¹⁶. Двадесет и пет хиляди участници в манифестацията в София (14 декември 1902 г.) възторжено приветстват големия приятел на българите генерал граф Николай Игнатиев и остават напълно разочаровани от егоизма на защитниците на собствените „интереси“.

Задълбочаващите се противоречия между Върховния комитет с ръководител Стоян Михайловски (фактически лидер генерал Иван Цончев) и Вътрешната организация неизбежно водят до разрыв, до нанасяне на тежки и непоправими вреди и беди на революционното движение. То не успява да отстрани разяждащия го отвътре вожди-

змъ. Гоце Делчев с мъка споделя: „... всички страдаме от една обща болест, колкото глави, толкоз капитани. Пустата му слава, слава!... Всеки иска да блесне, па не знае фалшът и на тоя блясък“¹⁷. С негово участие е съставено Окръжно писмо, с което ВМОРО задължава своите активисти да организират и изпращат чети в Македония¹⁸. Той внимателно подбира войводите, полага грижи за тяхното обучение, възпитание и за усъвършенстване качествата им на професионални революционери. Четите са стожер на ВМОРО и с многопосочната си дейност (организаторска, агитаторска, културна, разузнавателна, наказателна) те са враг номер едно на Османската империя. С внезапните си нападения над турски постове и военни части, организирането на засади и ликвидирането на предатели, поддържат висок дух сред местното население и спомагат за повишаване авторитета на ВМОРО. Затова те привличат в своите редици селяни и работници, занаятчии и най-свободолюбивите среди на българската интелигенция.

Тихата и незабележима чиновническа служба на началник на IV телеграфо-пощенска станция в столицата ни най-малко може да удовлетвори амбициите на поета П. К. Яворов за ярки изяви на общественото поприще. В навечерието на 1902 г. той подава молба да бъде освободен от заеманата длъжност. Пред близките си споделя: „Убива ме службата... Търся в македонското движение един идеен тласък, без такъв не мога да работя“¹⁹. Критичномислещата, дейната личност се самоактуализира, тя е обречена да разширява собственото „аз“, да се възвисява. Тя става доброволен „пленник“ на по-вика на сърцето и на заповедите на разума. Яворов е между малцината избрани от съдбата, изповядващи веруюто: Дългът стои по-високо от славата! По зова на майка България в студен зимен ден (31 януари 1902 г.) се отправя към четата на войводата Михаил Чаков. Кръстеният със знака на революцията поет ще отбележи: „Аз бях новак, борец, слязъл от небесата и се препънах под жестоката действителност“²⁰. За четниците е голяма чест да видят в редиците си известният в цяла България Яворов. Те се отнасят към него с възхищение и се стремят да му помагат при преодоляване на неизбежните трудности: „Той влезе в моята чета от 27 души. Не беше свикнал, не му дадохме нито пушка, нито патрондаш, а само револвер... Минахме река Брегалница. Яворов го пренесохме, за да не газни.“²¹ В сравнение с опитните си другари той не е добър стрелец. Но те са убедени в това, което е споделил при прощаване с близките си: „... ще бъда в Македония на истинска и човешка служба“. След дълъг преход от с. Сажденик — р. Брегалница — с. Гърлено на 13 февруари 1902 г.

не използва страха на европейската дипломация и никой не бе написал по-рано нито йота за Тракия... Българското правителство правеше тогава „дълбока политика“ на благоразумие, тракийската емиграция запаше подир събитията, докато въстаналият роб с открити гърди се излагаше на смърт за свобода и повече хляб.

Това е несретничеството на тракиеца. Такова бе то и през 1913 и през 1916 г.: и свои, и чужди търгуваха за негова сметка, когато той отстояваше с цената на своя живот една общонародна кауза.

Спомням си разговора, който имах скоро подир въстанието с един български дипломат. Между другото, той ми каза: „Ех, наистина, печален край, но поне подчертахте пред целия свят българския характер на Тракия, защото само българите въстанаха.“ Това може да е тъй. Но с какво тоя български дипломат и всички негови колеги в България се отплатиха на тракиеца при толкова многото случаи, които им се представиха подир Преображенското въстание? Не. По отношение на Тракия, както и по отношение на Македония българските набедени дипломати са водили не национална, а една империалистическа политика.

Преди 33 години тракиецът манифестира своето желание да живее свободно в собственото си огнище. На Преображение 1903 г. той въстана, за да изпълни своя дълг като човек и като българин към себе си и към своя род. Не успя, защото никой не изпълни дългът си към него.

Завет, 1936, № 626 (627, 4—7).

МОРАЛНИЯТ ПРОФИЛ НА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ

1945 г.

Да се пише за Гоце Делчев, то е да се изложат перипетиите на борбите в македонско-одринското революционно движение преди Илинденското и Преображенското въстание. Защото този колос в национално-революционните борби на Балканите е взимал еднакво участие в подготовката на тия въстания и в двата края. Помнят го в Лозенградско, както го знаят и в Битолско, шетал е из Странджа, както е газил през Вардара. Неговото слово еднакво е будило съзнанието на роба из одринските поля и македонските чукари, еднакво е въодушевявало раята и тук, и там към борба за повече хляб и за повече свобода. И затова обаянието на моралния облик на тая революционна фигура еднакво силно е било у всички, които са бивали в непосредствена близост до нея.

За да ръководиш едно революционно движение, не е достатъчно да носиш прозвището водач, а трябва да бъдеш пръв в борбата. Такъв беше Гоце и затуй го обичаха другарите му и му се подчиняваха, а затуй го уважаваха противниците му.

Гоце, както и всичките му другари от неговото поколение, бе изработил своя мироглед под влиянието на предосвободителната ера, на възрожденската епоха, на руското народническо движение, чиято литература бе твърде много разпространена в България, на хуманитарните идеи на времето на XIX в., на лозунгите, издигнати от Парижката комуна — от която го деляха някакви 20—30 години — та дори на 48-ата година и прокламираните човешки права от Великата френска революция.

част от четата си устройва бивак край с. Кочанско. На Яворов му хрумва оригинална идея. Изважда от раницата си Гьотевия „Фауст“^{**} и вместо Библия го поставя върху голям камък, а също и останалите истински атрибути за полагане на клетва — кръстосани кама и пи-столет. Момчетата са смутени. Повечето от тях за пръв път в живота си виждат книга от великия немец и не знаят за неговата твърде под-ходяща за случая моралистична сентенция: „Грехове на младостта“. Шест години по-сетне Яворов в спомените си „Хайдушки копнения“ отново ще се върне към този случай²²: „Аз лежа край огнището и че-та „Фауст“^{***}

Разумното в глупост се превръща,
полезното в беда съща.***

Същата вечер четата се приближава към с. Драгобаша. Бедата я връхлита внезапно. Тя е пленена от върховистката чета, ръководена от капитан Софроний Стоянов. Със заловените се провежда обичай-ното следствие. Разговорът между четника-новобранец, попаднал в плен при военен специалист, от спор за революционната тактика преминава към морално-етични размисли: „Хората трябва ли на-силствено да се водят към щастие“? (В средата на XIX в. го задава В. Г. Белински); Трагично или оптимистично е бъдещето на човече-ството?; В крайна сметка разумът в историята побеждава, или не?

В конкретния случай на посветилите се да служат на родината се усмивва доброто. Капитан С. Стоянов е респектиран от достойно-то държане и от авторитета на Яворов и на „братята му по оръжие“. На другия ден всички са освободени. На 15 февруари 1902 г. Яворов се отправя за България. Той не е изненадан от поведението на някои политически среди. Журналист от лагера на върховистите си позво-лява наглостта да сипе клевети: „Яворов бил доведен до българска-та граница треперещ, като последен страхливец“²³. Набеденият страхливец не обръща внимание на тиловите герои. Напротив, това за него е допълнителна мотивация да използва личното си позитив-но въздействие, способности и енергия за затягане редиците на чле-новете и симпатизантите на организацията. В началото на март съ-

* За рождения ден на П. К. Яворов възпитаникът на Лайпцигския универси-тет д-р Кръстьо Кръстев му подарява „Фауст“ в руския превод от Холдоковски с посвещение: „На бъдещия му преводач“.

** „Чета Гьоте — Мислите ми се роят!“ — Из Дневника на Лев Толстой.

*** Из превод на „Фауст“ от Димитър Статков.

щата година се записва за член на Софийското дружество на Върхов-ния Македоно-Одрински комитет (ВМОК). Както Гоце Делчев, така и П. К. Яворов са убедени, че честите срещи с привържениците на освободителната кауза са необходими и полезни. Главният инспек-тор на четите Г. Делчев се отправя на обиколка из Македония, а вер-ният му другар — към родния Чирпан. След това посещава гр. Ям-бол. Разяснява Програмата на ВМОРО, печели нови съзаклятници. Седмица след конгреса в Пловдив (13—15 април 1902 г.)²⁴ говори на бурно събрание в Стара Загора. Маршрутът му включва Казанлък, където участва в дискусия и отбива атаките на в. „Реформа“. На 26 април 1902 г. в зала „Централ“ във Варна държи публична сказка „За раздорите в македонското движение и необходимостта от обедине-ние на революционните сили“. Многобройните участници с интерес проследяват спора за тактиката на борбата между Яворов и учителя от Мъжката гимназия Илия Венев²⁵. До края на април Яворов посе-щава и говори в градовете в Североизточна България: Русе, Силист-ра, Тутракан. В стремежа си да бъде убедителен пред слушателите си той се позовава на събития и факти от времето на Възраждането. Издава и специален брой на в. „Дело“, посветен на величавия подвиг на Христо Ботев и неговата чета²⁶.

През втората половина на юни предприема нова обиколка в Се-верна България. В Плевен заедно с него на събрание участва и вид-ният деец на ВМОРО Димо Хаджидимов. Интересни и ползотворни са срещите му с граждани от Белоградчик, Лом и Видин.

На проведения на 28 юли 1902 г. в София X конгрес на ВМОК избухват нетърпими спорове, преминаващи в скандал. Групата на ге-нерал Ив. Цончев си осигурява мнозинство. Привържениците на Вътрешната организация свикват отделен конгрес (3—4 август 1902 г.) в столицата. Приемат резолюция, с която фактически се легализира организационното разцепление в освободителното движение. Из-брано е Централно ръководство (с председател Хр. Станишев), в състава на което е включен и главният редактор на в. „Право“ П. К. Яво-ров²⁷. Това високо доверие задължава именития поет още по-настой-чиво и всецяло да се отдаде на борбата. В началото на януари 1903 г. публикува „Хайдушки песни“, посветени на Гоце Делчев²⁸. Пред съдийници споделя готовността си да отиде в планините на Маке-дония: „Нещо ме тегли нататък. Кой с перо, кой с меч“²⁹. На 6 януари 1903 г. тръгва с четата на Гоце Делчев. В стенографския си бележник записва: „От Самоков тридесет четници с шест коня се отправяме през Чамкория (Боровец) към с. Говедарци.“ По горските пътеки срещат пребити от турския аскер, отчаяни македонски бежанци. Да-

ват им храна, окуражават ги и продължават. Въпреки суровото зимно време в Банско са посрещнати сърдечно. Яворов се вижда в очите на банскалии и без да разкроява действителността, отбелязва — „Народът разбунен, но без какво да е съзнание“³⁰. В средата на януари в Разлог се среща с войводата Г. Делчев. На събрание на стотина православни християни и протестанти Гоце влага цялото си красноречие при разясняване ролята на четите, необходимостта от въоръжаване и готовността за участие в последния решителен бой с османските душмани. Яворов внимателно слуша убедителното слово на оратора. Вглежда се в лицата на хората. Мислено се пренася тридесетина години назад във времето и сякаш вижда великия Апостол на свободата. И размишлява за неговата възискателност, отговорност и настояването му за вишегласие при взимане на решения.

В четата научават за Солунския конгрес (2—4 януари 1903 г.) и очакват становището и тежката дума на човека с най-големи заслуги във ВМОРО. Той е известен за неговото свикване, но не участва в заседанията му. Като дисциплиниран и отговорен ръководител приема единодушно взетото решение организацията да предприеме въоръжена акция през пролетта на 1903 г. Изказва критичното си мнение, че принципно не е против въстанието, но съотношението на силите в момента не е в полза на революционните сили. Гоце Делчев се е срещнал със завърналия се от заточение Гьорче Петров. Двамата апостоли са изразили съгласие, че трябва масово да въстанат само ония райони, където подготовката е добра, а в останалите да се засили активността на четите, без да се увеличи населението³¹.

На 28 януари 1903 г. в с. Каракьой, под ръководството на Гоце Делчев, се провежда събрание на 80 четници и няколко войводи. На него се споделят становища критични, противоположни и одобрителни. Стари харамии мърморят против увеличаващия се брой на „даскалчета и разни други интелигенти“. Главният инспектор парира тези нездравни настроения. На 6 февруари 1903 г. застава пред строените четници и с присъщата си откровеност не заповядва, а по повелите на революционния морал споделя: „Риск за живота на всеки съществува. Ще трябва да се мре за свободата на Отечеството, който иска да се върне“³². Нито един не се отправя към България.

Гоце Делчев, в духа на възрожденските изисквания за ролята на печатното слово, горещо подкрепя идеята да се издава хектографски лист „Свобода или смърт“. Без съмнение не е имало по-подходящ от онзи, който е способен и опитен публицист. Яворов веднага се заема с това невероятно трудно дело и определя за свой помощник Мицо

Кирилиев. Подвижната редакция (някъде по планините и пещерите) успява още на 10 февруари 1903 г. да подготви и разпространи 41 екземпляра от брой първи. След 7 дни войводата и поетът се срещат край с. Кърчово. Братска прегръдка и заслужена похвала, че „Свобода или смърт“ е необходимото и правдиво слово на революцията. В знак на благодарност Г. Делчев набира кокичета. От двадесетината стръкчета прави китка от най-храброто цвете — предвестник на пролетта и непринудено му я подарява. За миг още веднъж се прегръщат. Сътворяват чуден, невидим духовен мост помежду си! Двамата прекарват нощта край буен огън до изоставената козарска колиба. Вълнува ги съдбата и бъдещето на тъй скъпата родина. На сбогуване Гоце Делчев споделя лошото си предчувствие: „Ето ги документите по въстанието. Ако останат у мене може да пропаднат“. Яворов е смутен: „Какво думаш! Вероятността е еднаква за двама ни...“ Посетне ще добави: „Това бе последната ни среща“³³.

На големия християнски празник Великден (5 април 1903 г.) Яворов заедно с другари посещава църквата в село Ляхово, Демирхисарско. След извършване на религиозния ритуал той застава зад владишкия трон и произнася пред миряните емоционално слово, уверявайки ги, че само с борба след Христовото ще дойде и Българското възкресение...³⁴

Въпреки негодите, Яворов продължава списването на „Свобода или смърт“. Той помества материали за надигащата се буря, която ще помете последните останки на Османската империя и ще разчисти пътищата за добросъседски отношения между балканските народи. В бр. 12 (последен) от 24 април 1903 г. в уводна статия главният редактор пише: „И ний обичаме своята българска народност, ала с една възвишена обич, която не допуска завист или омраза към другите“. През същия ден при село Баница (Серско) рано сутринта при бой на част от четата с турците загива Гоце Делчев. „Този между тях, който най-добре въплъщаваше в себе си народните тежнени, който по лични достойнства, по своята беззаветна преданост на делото, по своята енергия, ум, по своя организаторски талант бе изтъкнат от живота като душа на движението — това беше Гоце Делчев. Той бе, който се стремеше по-силно от всички, който виждаше подалече и който вървеше пред всички. И чудно ли е това, че той беше между първите, които сложиха своите глави в началото на решителното сражение.“ Яворов в първите дни след кончината му не знае за тежките последици за четата, изобщо за отражението на това трагично събитие в бъдещите действия на ВМОРО. Яворов, заедно с 8 четници, се сражава при селата Ляхово и Голешево. За не-

Това беше същото онова влияние, което бе определило мирогледа на българските революционери от времето на Левски и Раковски, което бе въодушевило пиемонтските карбонари и бе вдъхновило унгарското националреволюционно движение.

Защото само тъй може да се обясни членуването на Гарибалди и Мацини в Първия интернационал, връзките на Кошут и Петьофи с комунарите, ония на Ботев и Каравелов с руските революционери и участието на Делчев и Хаджидимов в първомайските манифестации.

Не може да се пише и говори за македоно-одринско националреволюционното движение от времето на Гоце Делчев, без да бъдат засегнати големите социалреволюционни движения в Европа от XIX в., които фактически подбудиха и въодушевиха стремежа на национално потиснатите малки народи към свобода и определиха идеологията на истинските водачи у тия народи.

Когато бъдещият историк на македоно-одринското националреволюционно движение опише фигурите в него, като тая на Делчев, той не ще може да не релевира обстоятелството, че Гоце е бил изключен от Военното училище в София, защото при обиск са му намерили социалистическа литература: той не ще може да отмине факта, че за да внесе революционна литература в страната на султаните, Гоце издаде анархистическите брошури „Речта на Емил Анри“, „Словото на Етиван“ и др.; че за да засили революционния кадър в Македония и Тракия, Гоце Делчев се сближи при най-интимно общуване с младежи, които принадлежаха идеологично към тъй наречените крайнолиберални среди по отношение на националните и социалните въпроси.

Не е случайно обстоятелството, че още през 1898 г. Гоце привлича тъй наречената Женевска група, прелива я изцяло в редовете на ВМОРО организация и въпреки съпротивата на някои консервативни елементи от Централния комитет, успява да даде оная идеологичен облик на самата организация, който вече я характеризира не като оръдие на българския империализъм, а като едно революционно движение, което се бори за интегралното политическо и икономическо освобождение на народите в Европейска Турция независимо от тяхната национална и религиозна принадлежност.

Огромно е влиянието на Гоце Делчев не само по отношение на организационната работа в движението, но още и най-вече по отношение на запазването на това движение от посегателствата на всевъзможни агенти на българската държава и главно на българския дворец, на Фердинанд. И бъдещият историк на събитията от него време не ще може да отмине мълком борбата, личната борба, която

Гоце е водил дори с приятели, като Гьорче Петров и Дамян Груев, или с членове от Централния комитет, като Христо Матов и Христо Татарчев, за запазване на чистотата, революционната чистота на движението и за създаването на оная етика, без която всяко революционно движение се превръща в метеж и средство за реализиране на амбициите на политически авантюристи.

Гоце Делчев имаше ясна представа за тогавашната действителност и дълбоко съзнание за онова, което му предстоеше да прави. Затуй без абсолютно никакво колебание той мина наляво и наляво останана до Баница*. Заставайки на тая здрава почва, той не само не направи на никого концесии, но, напротив, още повече култивира у себе си волята да остане на тая здрава база при разбиранията на политико-обществените отношения, да издигне своята морална личност и с примера си да начертае пътя на тия, които ще дойдат след него. Защото той знаеше много добре, че никакъв прогрес в съществуването на народите не може да бъде създаден — още по-малко в редовете на една революционна организация — иначе, освен по пътя на личното участие, на личното усъвършенствуване. И защото знаеше още, че само човешката личност като първичен елемент на всяко общество дава оная тласък, който предизвиква събитията, които изменят живота на народите, и тоя тласък е толкова по-енергичен, колкото е по-свободна и съзнателна личността. А още знаеше и друго, че от човека именно се заражда оная градивна воля, която строи и преустройва революционните организации.

Ето защо аз не виждам в историята на македоно-одринското националреволюционно движение една по-завършена морална фигура от тая на Гоце Делчев**.

Из книгата: Михаил Герджиков и подвигът на тракийци 1903 г., Документален сборник (съст. Н. Недкова, Е. Петрова). С., 2002, 83—84.

* Село Баница, лобното място на Г. Делчев.

** Статията е публикувана с редакционни изменения (премахнати са думите „Одринско“, „Одрински“, „Лозенградско“, „Странджа“ и пр., а за Г. Делчев се говори само като за македонски ръководител) под заглавие „Гоце Делчев. Революционен профил“ в „Гоцев лист“, София, 7 май 1945 г. Тук публикуваме ръкописния оригинал.

го опитният и известен войвода Йонко Вапцаров казва: „Държеше се много храбро“³⁵.

След 110 дни като четник на 25 април 1903 г. Яворов се отправя за България. След като научава за гибелта на Г. Делчев дълбоко скърби. Тежката загуба се „отрази извънредно зле върху душевното състояние на Яворов, който имаше силна вяра в Гоце и му беше най-близък приятел“³⁶. Можеше ли да се откаже от войводата? От започнатите, но незавършени битки? Яворов беше верен на убежденията си и на положената клетва. Затова на 10 май 1903 г. с четата на Яне Сандански отново тръгва за Македония. Двамата се запознават на 31 януари същата година. В стенографския си бележник Яворов е отбелязал: „Вечерта разговарях с Яне Сандански. Впечатления — човек слят с народа“. На другия ден „Пиринският цар“ му подарява портрета си с автограф. На поета допада казаното от Я. Сандански: „Робът се бори за свобода, свободният за съвършенство“. В името на крайната цел той като ръководител изисква от четниците сурова дисциплина и безусловно изпълнение на заповедите. Властна натура, той поставя силата по-високо от ума. Яворов сравнява човешките добродетели на Г. Делчев с качествата на войводата. Я. Сандански: сприхав, понякога груб, безкомпромисен. На Яворов е отредено членство в Серското окръжно ръководно тяло. Това налага да участва във взимането на решения. Той не одобрява тактика, която не е съобразена с реалностите и бързо променящата се действителност. Като достоен съратник на Г. Делчев, Яворов се стреми да търси съюзници и сред върховистите. Това не се споделя от „Пиринския цар“. Въпреки високото си мнение за поета, за безспорния му авторитет сред българската интелигенция и конкретно сред четниците (те го наричат „Македонския Ботев“) се стига до задълбочаване на противоречията между тях. Спорят за ръководството и бъдещето на Драмската чета — разбита в боя при с. Баница. Нравствените ценности и гражданската отговорност взимат превес над личните амбиции на поета-революционер. „Не исках наяве нашите караници, които биха подействали развратително на момчетата“³⁷. В средата на юни напуска четата и на 7 юли влиза в пределите на България. С огромно внимание, лична ангажираност, с плаха надежда и реални опасения следи избухването и хода на развитието на Илинденско-Преображенското въстание. С огромна мъка и състрадание пише в бюлетина „Автономия“ (13 август 1903 г.): „Батак и Перушица бледнеят пред потоците от кръв... Светът е ням зрител на един варваризъм, който и камъните би заставил да заговорят. Но светът мълчи!“

* * *

Последните нещастни и трагични дни на великия Яворов са свързани и белязани с мръсните подвизи на тъмни сили. По внушение на негови врагове от висшите етажи на властта на 14 август 1914 г. Окръжният съд в София след преглед на следствено дело № 204/1913 отправя упреци към „бившия четник“, в чиято квартира след обиск са открити два револвера. След две седмици обвиняемият в изложението си до Апелативния съд с достойнство на родолюбец заявява: „Ако съм ходил в Македония, правил съм го да изпълня един дълг“³⁸. Мракобесниците са непримирими и черните облаци се сгъстяват над главата на автора на „Песен на песента ми“. Той диктува завещанието си на приятеля Владимир Василев: „Да бъда погребан с туристическа куртка, шаечни панталони... ботуши. Ако не умрях в Македония, то поне да умра, тъй както бях приготвен за нея“³⁹.

След смъртта му (29 октомври 1914 г.) тялото с ковчега било вдигнато от катедралата „Св. Неделя“ и носено от македонски революционери чак до гробището⁴⁰.

Хиляди граждани му отдават почит, убедени, че прецизното сито на времето и безпристрастната съдница (Историята) до името и делото му ще положат печата на вечността.

БЕЛЕЖКИ

¹ Глас македонский, № 36, II, (1895).

² Арнаудов, М. Към психографията на П. К. Яворов. С., 1916, с. 21.

³ Найденова-Стоилова, Г., Пейо К. Яворов. Летопис за живота и творчеството му. С., 1986, с. 63.

⁴ Спомени за П. К. Яворов. С., 1989, с. 54.

⁵ Пак там, 72—73.

⁶ Българска сбирка, 1900, № 5, с. 307.

⁷ Книгата е издание на в. „Реформи“, която задълбочено изучава; също и Васил Кънчов „Македония — етнография и статистика“.

⁸ НБКМ — БИА, ф. 85 II 8096; Страшимиров, Д. Т. В. Левски, дела, извори. С., 1929, с. 211.

⁹ Наш живот, г. I, № 1, 34—40.

¹⁰ Мисъл, г. XI, № 9, 579—581.

¹¹ Арнаудов, М. Цит. съч., с. 31.

¹² Материали за историята на Македонското освободително движение. 7. Спомени на Яне Сандански. С., 1927, 17—22; България — XX век, 1186—1187.

¹³ Яворов, П. К. Съчинения Т. 2. С., 1939, 177—178.

¹⁴ Македония. Сб. от документи и материали. С., 1978, 413—414; НБКМ—БИА, ф. 224, арх. е. 11, л. 58, 59, 60, 64.

ПИСМО ДО МИХАИЛ ГЕРДЖИКОВ ЗА ОБСТАНОВКАТА В РАЙОНА НА ВЪСТАНИЕТО

Кап. СТАМАТ ИКОНОМОВ

Б. М., 20 август, [1903 г.]

Герджиков, положението на населението във всичките почти райони е много критическо. Това население да намери прибежище в балкана при едно наместване на аскера по селата аз намирам за непрактично. Вярвай, че те не ще могат да се завардят и в балкана, а както е така то ще бъде изложено на една поголовна резня и безчестие. Според мене трябва да се вземат и за това население мерки, докато е рано, за да може то да се прибере по-близо до границата и да има възможност в един даден момент да намери защита в България, ако не е желателно то да бъде подложено на едно ужасно изстребление; примери има много в Македония. Тази мярка е най-целесъобразна в тия тежки минути, а това ще бъде и за в полза на делото. Нека се стараем този край да не бъде опустошен, за да имаме и за в бъдеще поле за работа. Друго едно нещо. Щом това население ний го запазиме от изстребление, в един даден случай ний ще разполагаме с него и то за в бъдеще ще навлезе пак в родното си място с голямо отмъщение, още повече, като изпита мизерията, която неминуемо ще го последва, след като поживеят няколко време в България. Това население — подготвено и обучено — в бъдеще ще представлява една добре организирана маса, което като зверове ще навлезе в родното си място и като зверове ще се бие и отмъщава, когато настане пак време за борба, ако до тогава не вземат работите друг край.

Ний, Герджиков, не можем да разчитаме на голяма помощ и саможертвование от тия хора, които днес за днес пълнят нашите чети, в които едва ли 3—4 души можеш да намериш четници от България, всичко останало е от местните смъртни дружинки. Тези хора повече мислят за жените и децата си (по лицата им може това да се

прочете) и ний не можем да разчитаме на тях твърде много при едно нахлуване на турците по селата им, защото те ще прибегнат по-скоро да отидат и защитят жените и децата си. Вий ще прочетете писмото на Дика и ще се уверите в горчивата истина.

Какъв отпор можем да дадем с тия хора, с които днес разполагаме, когато ний всяка минута сме изложени на едно масово нападение от страна на турците, ти, както и всички други, знаете техните действия при извършване на акциите във време на въстанието. При тази подготовка, която те имат, при тази им замисленост за жените и децата си аз много малко разчитам на тях при едно стълкновение с турците. Ти не ми ли казваше сам, Герджиков, че само на четниците от България трябва да се благодари за добрия изход на акциите*. Щом е така, аз мисля по-добре ще бъде да ги разпуснем, за да си отидат по селата, а ний да си останем пак с тия четници, които по-рано съставляваха нашите чети. Нека се навъртат по селата си, а когато видят, че не е възможно да завардят семействата си от изстребление, да търсят прибежище в България. Ний малко на брой ще можем хем по-добре да си укриваме следите, хем и храната ще се доставя по-лесно. Да се говори за даване на отпор на аскера, когато той нападне в голяма маса, аз мисля, че е неуместно и нетактично; разбирам да се прави отпор, но когато силите ни са поне съразмерни със силите на противника. Какъв отпор би могъл да даде Дико с 60 четника срещу 1000 души или един полк пехота, 60 души конници и 4 оръдия. Хубаво и уместно е постъпил, като се е оттеглил. Така щото ний всякога ще бъдем нападнати от голяма маса и ако успеем навреме да открием нападението им — добре, ако ли бъдем изненадани, трябва да рискуваме, като се бием докато паднем всички. Аз се повръщам пак на моето по-ранно предложение да се централизират всички чети на едно стратегическо място, което да бъде близо до Граматиково и Гьоктепе и там да се даде един силен отпор на турците, това, ако стане успешно, ще има много добър резултат: нашето дело ще запази и занаяпред своята мощ и сила и ний за в бъдеще ще имаме по-големи успехи за постигането на идеята, за която се борим.

Вчера бях ти писал, че искам да дойда при тебе, това решение аз го взех само за това, за да може навреме да се отговаря на запитванията, които началниците на четите отправят. Сам, както ти писах аз, не мога да правя разпореждания, когато по право трябва и вий да си давате мнението в тия важни минути. А щом е това така, аз трябва да изпращам писмата до вас, за да взема и вашето мнение, обаче

* В оригинала последните две изречения са шифровани.

работите са такива, че не търпят губение много време, утре или другия ден става нужда бързо да се вземе известно решение; но при тази обстановка, в която се намираме далеч един от други, не може и да се мисли за такова бързо вземане на мерки и даване нужните и навреме указания. Това ме принуди да искам да се събера с вас, понеже аз сам не мога и не е право да исправлявам действията на началник на четите, без вас двамата да вземам известни решения и да им давам нужните указания.

Поне двама от нас трябва да се намират на едно място и взетите от тях решения ще се смятат като решения и на тримата нас. Иначе аз го не намирам за уместно и практично.

Аз ще чакам от тебе бърз отговор за всичко това, за което ти пиша по въпроса за населението, за действията на четите и по въпроса за предложения от мен начин на действията.

С братски поздрав
С. Икономов

П. П. Аз си оставам пак тук, докато не последва от тебе едно пълно осветление за бързите действия на четите при сегашната обстановка, в която се намираме понастоящем.

Аз напр., Герджиков, не мога да си представя като какъв отпор може да се даде на турците с една чета при тоя състав и на брой 50—60 души. Ако те ни нападнат един ден, да кажем с 1000 било или 300 души, още повече че тука няма тия сгодни места, на които да се вслоним за една много силна отпора.

Из книгата: Михаил Герджиков и подвигът на тракийци 1903 г. Документален сборник. (Съст. Н. Недкова, Е. Петрова.) С., 2002, 145—147.

СТРАНДЖАНСКОТО ВЪСТАНИЕ

ХРИСТО КАРАМАНДЖУКОВ

Странджанското въстание избухва през 1903 г. във вътрешността на Странджа планина по посока на Черно море и между Одрин и Цариград. Нарича се още и Преображенско въстание, защото биде прогласено на 6 август, празника на Преображението.

Странджанското въстание обзема главно североизточната част на Лозенградския санджак (окръг), именно Малкотърновска и Визенска околии, части от Бунархисарския мюдюрлук, както и някои селища от Лозенградска околия. Главно огнище на въстанието обаче бе Малкотърновска околия поради редица условия, които най-благоприятстваха тук за подобна цел.

Българският народ за извоюване своята свобода и независимост е прибегвал не един път до масови, с по-голема и по-малка сила въстания, представляващи в нашата история цял низ, който почва от Великотърновското въстание (1595) и преминава през въстанието в Чипровци (1688), Берковица (1835 и 1837), Габрово (1854), Ст. Загора, Шумен, Червена вода, Русенско (1875), Априлското въстание в Средногорието и Родопи (1876), Кресненско-Разложкото въстание и Охридското съзаклатие (1878) и завършва най-после с Илинденско-Преображенското въстание в Македония и Одринско — главно Странджа (1903).

Характерни черти на Странджанското въстание са:

1. Че то е последното българско въстание в редицата такива против чуждото турско робство.

2. Че то стана не някъде далеч в Босна зад Стара планина, в Белопонес или Македония, а почти и до бреговете на Босфора и показва до къде се простираха на югоизток етническите граници на българския народ.

3. Че българите тук имаха дързостта да нарушат спокойствието на турските султани до самите стени на престолния им град — Цариград.

4. Че чрез него странджанските българи проявиха необикновена смелост и безстрашие да се надигнат в едно място, дето турската бдителност бе най-голяма и дето се намираха в съседство най-силните военни центрове — Одрин, Лозенград и Цариград.

5. Че то, сравнително другите български въстания в миналото, е едно от най-добре организирани въстания, особено неговото средище — Малкотърновския район.

6. И то, както почти всички в историята опити на народа да смъкнат чужда тем власт по революционен път, не само не успя, макар на първо време да имаше значителни завоевания, не само не постигна очакваните успехи, а напротив, потушено бе най-жестоко и безмилостно и стана причина за голямо преселение на българите от Лозенградския район в България.

Идеологично Странджанското въстание не бе безсмислено за самите участници в него. Те се стремяха по тоя начин не само да изразят своето недоволство против съществуващия феодализъм и безправен ред, да се освободят от непосилния гнет, тежки и всевъзможни данъци, грабежи и мъчения, но и да придобият правото си, което им даваше Санстефанският мир за политическа и държавна общност с останалите българи и да изявят солидарност с българите от Македония, решени да въстанат. След Берлинския договор, който разпокъса Санстефанска България, положението на останалите под турска власт българи още повече се влоши. Чл. 23 от Берлинския договор — законът за населението във вилаетите на Европейска Турция, никога не се приложи. Остана си мъртва буква. Но и след Странджанското въстание политическите и международни отношения бяха такива, че не позволиха вмешателство на Великите сили за разрешаването на повдигнатия от въстанието Тракийски въпрос, та да се направи поне толкова, доколкото бе направено в Македония чрез Мюршегските реформи.

Странджанското въстание срещу турското робство не само не постигна никакви резултати с оглед на поставените задачи, но то причини неимоверно големи жертви, дадени от страна на българското население, а именно: 2665 д. убити и изклани, 920 д. обезчестени девиси и жени, 2610 опожарени къщи и 12 800 обездомлени жители. И това от 66 населени места и 4 околии. Тия сведения [за] Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация извличаме (на френски и български) [от] издадения ѝ мемоар през 1904 г., озаглавен „Македония и Одринско“.

Намират се общественици, историци или автори, които, изхождайки от схващането, че всяка акция, еднолична или масова, подоб-

но на действията при производствените процеси в материалния живот, дето квалификацията става според постигната или непостигната една или друга продуктивност, преценяват със същата мерка и събитията от обществен, политически и духовен характер, каквито са и народните въстания, които обикновено се придружават с тежки последиствия и се третират като борби с напразни жертви. Критикуват се и се нападат най-главно водачите и организаторите на въстаниято, под предлог, че са подготвявали и вдигали народа на бунт, без да се вземат предвид обстоятелствата и възможностите за постигане благоприятните резултати и без да се скъпят усилията и жертвите, затова и неминуемо е следвало разорението. Такива критики и нападки съществуваша и след Априлското въстание, имало ги е и по отношение на Странджанското въстание.

Нашата история е изпълнена с примери, които показват, че възторжените и смели личности и деятели, отзивчиви и съчувстващи на народните страдания и показали желание да помогнат на народа ни да се избави от бедите и робството, откъдето и да идат те и каквито и да са били по раса и убеждения, вземете хайдутите и челниците на въстанията, са намирали горещ прием в средата му, посрещайки ги с открити обятия, закриляше ги, доверяваше им се и ги последваше с пълна готовност в най-рисковани предприятия и въстанията. Такива бяха само по-малките местни ревностни деятели в Македоно-Одринското тайно революционно движение в Одрин, но и челните дошли отвън двигатели и организатори на Странджанското въстание, каквито бяха Лазар Маджаров от Солунско, Михаил (Мишел) Герджиков от Пловдив, Георги Кондолов от Бургас и други, поставили на риск живота си на младини, за да покажат обичта си към народа като изгнаници. Хората от засегнатите от въстанието райони останаха привързани и почитателни към казаните лица, които некомпетентни „благоразумни“ наблюдатели и критикари считаха разорители и опропастителни на това население.

В своята книга „Записки по българските въстания“ (стр. 4) участникът в Априлското въстание Захарий Стоянов, който е оставил много ценни материали по революционните борби на българите през втората половина на XIX в., пише: „Казах, че те (въстанията — б. а., З. С.) са най-блестящата страница от новата ни история, че не притежаваме друго по-славно минало, което ни характеризира като народ. Освен това, има и друго по-важно обстоятелство, което не трябва да изпускаме, когато говорим за чисти народни движения, за целта и намерението на отделни личности. Хората обръщат най-голямо внимание не на следствията, които са очаквали от това и онова

предприятие, захванато от мнозина или от одного деятел, но от светата цел и благородните подбуждения, от които се ръководили деятелите. За нас това е важно.“

Из книгата: Караманджуков, Хр. „Подготовка на Илинденско-Преображенското въстание в Странджа — Малкотърновски революционен район 1902—1903. НБКМ. С., 1996, 28—32.

ПИСМО ДО СЪПРУГАТА НА ГЕОРГИ КОНДОЛОВ

ПАСКАЛ ИВАНОВ

Уважаема госпожо Кондолова,

Вчера, шести Август сутринта, въ два часътъ слѣдъ полунощъ се вдигна завѣсата и изпъкна на сцѣната онуй велико дѣйствие, което се готви отъ нѣколко години насамъ, което има за цѣль не мрака, а свѣтлината — свободата и като едно отъ най-главнитѣ, най-честнитѣ, безкористнитѣ дѣйни лица е вашиятъ симпатиченъ съпругъ и нашъ незабравимъ, обиченъ войвода Г. Д. Кондоловъ. Въ тази дата се провъзгласи въстанието, което отъ толкова врѣме насамъ съ нетърпение се очакваше. Назначено бѣ да се нападне между другото и аскера по селата. Въ нашия районъ между другитѣ акци, които прѣдприехме, нападнахме и аскера въ селото Паспалово. Вслѣдствие (пукота) гърмежитѣ, които се чуха при нападението на аскера въ другитѣ села, този въ Паспалово ъвреме се разбуди и когато ние го нападнахме, не можихме да го издѣбнимъ. Той наврѣме се скри и хвана добри позиции. Захвана се силна прѣстрѣлка. Това продължава дори до 5 часътъ сл. полунощъ. Гърмежитѣ за малко спрѣха. Единъ старецъ селянинъ отъ Паспалово, дохажда при насъ (ние бѣхме вънъ отъ селото—пазѣхме пжтищата отъ другъ неприятель) и казва на бай Георги че момчетата напустнали позициитѣ си въ селото. Бай Георги го забира да провѣри позициитѣ самъ. Селянинътъ, както казахъ бѣше отъ туй село, знаеше дѣ живѣе аскерътъ, и слѣдователно, бай Георги можеше напълно да се довѣри

нему и да тръгне подиръ му. Обаче, Г-жо, аскерътъ билъ скритъ не въ жилището си, а въ дюкяна, въ жилището на единъ гръкъ, селски бакалинъ, на име Аристиди. Селянинътъ не знаелъ това и вслѣдствие на туй, изложилъ бай Георгя на неприятелския куршумъ. Единъ залпъ отъ три пушки ги присрѣщналъ и бай Георги пада тѣжко раненъ отъ неприятелския куршумъ, който го прониза въ червата (влѣзе отъ лѣвата страна отпрѣжъ и излѣзе отдѣсно отзадъ). Четникътъ Серафимъ Стояновъ, македонче, който бѣше съ него, заедно съ селянинътъ, който бѣше ожуленъ по челото отъ неприятелски куршумъ, го отнѣсоха въ една съседна къща, отдѣто съ особено сглобени 2 дървета и единъ плѣтеникъ отгорѣ имъ го прѣнѣсоха на края, дѣто ние като се научихме съ плачещи сърдца ги намираме и го прѣнасяме на съседната чука. Всички искаха да го оставимъ тука, обаче, по мое прѣсилно настояване и увѣщаване, най-послѣ се отдѣлихме 8 души и макаръ съ голѣми мжки, го отнѣсохме на „Паспаловската могила“. Още отъ чуката пратихъ хора за комитетския докторъ, обаче, до сега даже нито той е дошълъ, нито хората. Установихме го на могилата на много хубаво мѣсто, привързахъ го, обаче болкитѣ, мжкитѣ бѣха толкова ужасни, че той нито на минутка можеше да бжде въ покой. Постоянно охкаше, вайкаше и викаше: охъ!... хиляди шила бодатъ въ червата ми... охъ, Боже, Боже!... Майко!... Паскале, ако ме обичашъ, тѣгли ми единъ патронъ, та да се отървя отъ тия мжки!... ааахъ, ахъ!... Неговитѣ молби да му тѣгля патронъ бѣха толкова настоятелни и толкова сърдцераздирателни, щото цѣлъ ужасенъ, азъ се отдалечавахъ въ гората и горко, горко плачехъ. Връщахъ слѣдъ това и го утѣшавахъ че раната му не е толкова опасна, че скоро скоро ще дойде докторътъ и ще му помогне, обаче той пакъ настояваше: убий ме, убий ме!... азъ не съмъ дѣте и хубаво виждамъ че не ще ме бжде!... Отначало имахъ що-годе надѣжда че като дойде докторътъ ще му помогне, обаче него все го нѣмаше и най-послѣ изгубихъ почти всѣка надѣжда че ще оживѣе. Почна да пикае само

възчерна кръвъ и коремътъ му почна да се подува и изъ цѣлото му лице, въ очитѣ му почна да вѣе смъртта. Той все пакъ охкаше, вайкаше и ми говорѣше: Азъ и безъ това ще умра,... но защо да се мжча?... пиши въ Бургазъ на семейството ми какво е станало съ мене, кажи на жена ми, на дѣщеря ми и на сина ми да ме простятъ ако имъ съмъ въ нѣщо сгрѣшилъ!... ахъ!... Като казваше това, очитѣ му се просълзиха и почти съ плачъ свърши: ахъ!.. Велика, Велика!... Това бѣше толкова покъртително, че както азъ, тѣй и другарътъ ми четникъ Василь Н. Праматаровъ отъ Чирпанско, селянитѣ и женитѣ, бѣжанки отъ селото, които дойдоха да го видятъ заплакахме и дълго дълго не можехме да спрѣмъ хълцанията си. Прѣзъ това врѣме другаритѣ ни продължаваха боя въ селото. Прогониха аскера изъ селото и юнашки отблъснаха идещия на помощъ аскеръ отъ търново, който бѣше около 100 души. Надвечеръ повикахме другаритѣ ни отъ четата. Заедно съ тѣхъ дойдѣха и възстаницитѣ отъ с. Мокрушево. Бай Георги едва едва каза послѣдната си дума на четата и пакъ съ силно настояване замоли да излѣзе нѣкой да прѣкрати страданията му. Печалната картина, която прѣдставяше той съ своитѣ мжки и съ своитѣ молби за смъртъ покърти всичкитѣ и тѣ плачейки викаха: ахъ, дѣдо Георги, по-хубаво отъ насъ да паднѣха 10 души, отколкото ти, . . . ти ни си билъ и ни си баща — какъ ще кжъщисаме да те убиемъ? Но настояванията и мжкитѣ му бѣха толкова голѣми, че цѣлата ни чета, като взѣхме прѣдъ видъ че той не прѣменно ще умре, рѣшихме най-послѣ да туримъ край на мжченията му. И така снощи часътъ около 8—8½, по европейски четникътъ Димитъръ Желѣсковъ при общото хълцание и плачъ на присѣжествуващитѣ съ револверъ тури край на живота на вашия милъ съпругъ и нашия незабравимъ баща - войвода Г. Кондоловъ.

Ахъ, уважаема Г-жо, сърдцето ми още плаче като ви пиша тия редове, защото той бѣ незамѣнимъ дѣятель въ нашата организация, защото умрѣ тъкмо

тогава, когато получи разцвѣтъ това, за което той ратуваше, когато ни бѣше най-потрѣбенъ и защото най-послѣ още сж прѣсни впечатления отъ мжжитѣ му.

Снощи цѣла нощъ сѣдѣха при него множество селянки, които постоянно го оплакваха и пазѣха. Днесъ още рано гората се изпълни съ още жени и селяни, дойде и Мокрушевския попъ и тамошната чета и съ подобаващитѣ тържества го погребѣхме на „Паспаловската могила“ малко нѣщо по-на югъ отъ дветѣ колиби, между веселитѣ буки. Най-подиръ държахъ една кратка, подходяща за случая рѣчь и грѣмнахме три пушки, което се прави при смъртта на всички войвода.

Несъмнѣнно тази загуба е за всѣхъ твърдѣ голѣма, но като взѣмемъ прѣдъ видъ, че той умира не за нѣкакви безчестия, не за нѣкакви разбойничества, не най-послѣ като нѣкоя баба на мека постеля, а като герой, като пионеръ на свободата, у васъ трѣбва да заглѣхне скърбта и да изплува радостта.

Ние всички, които сме дошли тука срѣщу неприятелския куршумъ, ще измремъ!

По негово желание ви пращамъ курката му съ всичко, каквото имаше въ нея, кесията му съ 3 (три) лири турски, единъ наполеонъ и половина, два лева, два метелика и една антика. Пращамъ ви сжщо така и неговитѣ: ножче, часовникъ (спрѣлъ, разваленъ), кордонъ.¹⁾

„Паспаловска могила“
7 VIII 903 г.

Съ поздравъ:
Паскалъ Ивановъ
четникъ

Из книгата: Орманджиев, Ив. П. Георги Кондолов и дейността му в Странджанското въстание. Бургас, 1927, 114—117.

¹ Паскалъ изпратилъ писмото съ куриеръ още първата неделя след Преображение. Г-жа Кондолова за Богъ да прости пратила съ куриера 14 чифта капаклии царвули за четата на мжжа си.

КНИГОПИС, ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

НОВА КНИГА ЗА ДЕЛОТО НА МИХАИЛ ГЕРДЖИКОВ И ТРАКИЙЦИ

ИВАН ГЕОРГИЕВ

В края на миналата година Главното управление на архивите при Министерския съвет и Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ зарадваха читателите с нов документален сборник — „Михаил Герджиков и подвигът на тракийци 1903 г.“ Сборникът в обем от 284 стр. е посветен на 100-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание и 125-годишнината от рождението на М. Герджиков. Съставители на сборника са Надежда Недкова и Евдокия Петрова. Предварително можем да заявим, че за всички, които са запознати с ролята на Герджиков във въстанието на тракийци, появата на тази книга ще предизвика определен интерес. И той ще бъде напълно задоволен. Но тя ще бъде много полезна и за ония, които имат най-обща представа за този всеотдаен българин, посветил младежките си години за свободата на Тракия.

Кратките биографични бележки утвърждават представата за един надарен младеж, който живо се вълнува от съдбата на България. Подобно на апостолите от Възраждането, той отрано прегръща и се отдава на каузата на все още поробените братя. Роден в Пловдив през 1877 г. след завършване на гимназия се озовава в Швейцария, за да следва право. Тук М. Герджиков е един от основателите на Македонския таен революционен комитет. Той не се задоволява само с идеите за повече правда и свобода, а гори от желание за тяхното практическо осъществяване. Прекъсва учението и става учител в Македония, където постепенно възприема пътя на професионален революционер. Малко по-късно оглавява революционната борба в Източна Тракия.

В сборника са публикувани 177 документа, от които 111 за първи път. Същите са представени в 5 раздела: I. Спомени на М. Гер-

джиков; II. Спомени за М. Герджиков; III. Статии на М. Герджиков; IV. Кореспонденция; V. Документи, свързани с М. Герджиков. Видно е, че в рецензията едва ли може да се обхване огромният документален материал. Затова ще се ограничим с кратка информация, която ще подпомогне читателя в неговата ориентация.

Твърде ценни са спомените на М. Герджиков за дейността му в Източна Тракия, писани в Цариград през 1925 г. Основателно той смята, че началото на централно организираното революционно движение се поставя с Пловдивския конгрес на Одринския окръжен революционен комитет (ООРК), състоял се през април 1902 г. Преди това имало разпокъсани действия на отделни войводи в различните райони (кази). На конгреса в присъствието на Гоце Делчев за пълномощник на ЦК на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО) и за подвижен член на ООРК е определен М. Герджиков. Оттук нататък той е в постоянно движение из своята революционна област. Посещава почти всички по-важни селища, повдига духа на поробените тракийци, създава комитети и смъртни дружини.

Възторжени са поместените 15 спомена на сподвижниците му по борба. Например войводата от Бунархисарско Димитър Ташев казва: „Млад, енергичен с дар слово, откъдето минеше повдигаше духа за борба, увличаше дори и мъртвите.“ А войводата Димитър Дичев от Малкотърновско споделя: „Герджиков имаше дарованието да възпламени и окуражи отчаените със своя ораторски и организаторски талант... Естествено той се превърна в душа на делото, въпреки че се държеше скромно и не проявяваше началнически навици.“ По негова инициатива се изоставя практиката на малките групи и се преминава към широка разяснителна работа, като на общи събрания (провеждани обикновено в черквите) се привличат почти всички мъже в селото.

В сборника са поместени 3 неголеми статии на М. Герджиков, но от съществено значение. В статията „Защо Преображение, а не Илинден“ (1924) се подчертават две съображения за по-късното започване на въстанието в Тракия: а) да се подготви по-добре в боево отношение; б) да се използва деконцентрацията на турските войски от Странджанско към македонските райони. Напълно актуално звучене се открива в статията „Подвигът на тракийци“ (1936). М. Герджиков прави анализ на социално-етническия състав на населението в Тракия и посочва две особености: а) масовото навлизане на българското население особено от селата в революционното движение; б) населението разчита изключително на собствените сили, включи-

телно и за закупуване на оръжие. Недостатъчна е обаче помощта и подкрепата на тракийската емиграция от чужбина — светът знаеше повече за Македония, но не и за Тракия. Статията „Моралният профил на Гоце Делчев“ е една искрена възхвала и преклонение пред образа на легендарния Гоце. Същият сам търсеше смъртта в борбата, а се сдобил с безсмъртие.

Най-голямо място в сборника заема разделът „Кореспонденция“. Това са общо 126 писма, подредени в 3 групи: писма от М. Герджиков, писма до М. Герджиков и писма от Представителното и Боевото тяло на VII въстанически Одрински окръг. Писмата на М. Герджиков са свързани предимно с покупката и доставката на оръжие и изпращане на чети в Източна Тракия. Най-честият адресат е Георги Минков (Мрачний), представител на ООРК в Бургас. Например в писмо от 27 май 1903 г. се нарежда на Г. Минков да закупи по 15 000 манлихерови и мариновски патрони и 10 000 берданови патрони, а също така 100 чифта черни върви и по 40 ката дрехи (куртки и панталони). Друга голяма част от писмата са до Васил Пасков, член на ЦК на ВМОРО и представител за Одринско в Пловдив. Писмата от началните дни на август осведомяват за подготовката, обявяването и хода на въстанието в Странджанско, а също така за успехите в отделните селища. Същевременно продължава да се настоява за пушки и патрони за въоръжаване на населението.

Тревожни обаче са писмата от края на месеца, когато редовните турски войски преминават в настъпление и се налага масово изселване на населението в свободна България.

Писмата до М. Герджиков са от най-разнообразен характер: по организационни въпроси и предстоящи срещи, по отчети, свързани с подготовката на въстанието, отговори на негови запитвания и разпореждания. За читателите и особено за изследователите е интересно да открият, че до М. Герджиков са изпращани твърде много писма от ООРК (респективно от неговия председател В. Думев), а също така от ЦК на ВМОРО. Например, в писмо от 30 март 1903 г. Велко Думев го уведомява, че в София са изпратени 350 наполеона за закупуване на оръжие, но такова не се изпраща. В същото време се въоръжават чети за изпращане в Македония. Има впечатление, че от София ни изоставят. Моли да се направи необходимото.

В шифровано писмо от ЦК на ВМОРО — Солун, се съобщава, че въстанието е определено за 20 юли в Македония и Одринско. Дават се подробни указания как ще се действа в отделните селища, каква ще бъде ролята на четите, запасяване с храна, нападане на турските постове и складове и т. н. След избухването на въстанието в Ма-

кедония В. Пасков редовно уведомява Герджиков за хода на бойните действия. Всичко това е в подкрепа на тезата, че М. Герджиков е главното действащо лице в Преображенското въстание, независимо от липсата на формален документ по този въпрос.

В сборника за пръв път се публикува писмо на кап. Стамат Икономов, в което се прави анализ на трудното положение на четите и населението след турското настъпление в Странджа. Интересно е и шифрованото писмо от Ахъчелебийско, с което се съобщава за избрано подвижно ръководство от трима души, а районът е разделен на 5 участъка със съответния брой населени места и ръководства.

В последния раздел са публикувани отделни документи като пълномощни писма, списъци на четници, протоколи, няколко политически доклада от австро-унгарския консул в Одрин за зверствата на турците преди и след въстанието и др.

Изданието е илюстрирано с много снимки и факсимилета на важни документи. Снабдено е с подробен именен показалец, а също така на селищата и на по-важните местности.

Не може да не се подчертае похвалната дейност на двете съставителки, които са вложили много труд и компетентност в систематизирането на поместените материали. Успех за всички нас е, че след дълги години митарстване, публикацията се осъществи в навечерието на славната годишнина. Това е ценно помагало не само за изследователите, но и за всички, които се вълнуват от подвига на тракийци през 1903 г.

**Весела Страшимирова. Преображенските войводи.
Тракийски научен институт. София,
Издателство „Илинда-Евтимов“ ЕООД, 2003. 160 с.**

ВАНЯ СТОЯНОВА

Професионалната ми деформация на историк ме е направила (навярно несправедливо) подозрителна към белетризираното историческо повествование и често пъти ме е лишавала от удоволствието, което, като непредубеден читател, бих изпитала при досега с добрата литература. Със скрупульозността на изследовател, за когото документът на времето, по възможност носещ щемпела на някой авторитетен архив, е най-ценен, аз съм склонна да диря в една литературна историческа творба „обективната истина“, такава каквато са я запечатали пожълтелите от времето страници във фондохранилищата, пресата от тази епоха и, донякъде, мемоарите на действащите лица. Волно или неволно сверявам „художествената интерпретация“ на събитията и героите с представата си за тях според университетските лекции по история и академичните студии и статии, без да се задълбочавам във факта, че те също, на свой ред, са интерпретации на тема „минало“, макар и често по-скупни.

Казвам всичко това за оправдание пред паметта на авторката, а и пред себе си — за да си изясня какво всъщност търся в тази книга, състояща се от две повести, посветени на двама от героите на Преображенската епопея — Георги Кондолов и Стамат Икономов. И какво може да очаква и намери в нея един „предубеден“ или „непредубеден“ любител на историческото четиво, независимо от неговия жанр.

Весела Страшимирова е име, добре известно на литературните среди като талантива поетеса и авторка на проза. Патриотичната тематика не е нова в нейното поетично и белетристично творчество. В своя дълъг житейски (1902—1995) и творчески път тя и друг път се